

Uddannelse og oplysning i de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig

Andreasen, Karen Egedal; Rasmussen, Palle

DOI (link to publication from Publisher):
[10.54337/aau719740053](https://doi.org/10.54337/aau719740053)

Creative Commons License
CC BY 4.0

Publication date:
2024

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Andreasen, K. E., & Rasmussen, P. (2024). *Uddannelse og oplysning i de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig*. (1 udg.) Aalborg University Open Publishing. <https://doi.org/10.54337/aau719740053>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

KAREN EGEDAL ANDREASEN OG PALLE RASMUSSEN

UDDANNELSE OG OPLYSNING I DE DANSKE FLYGTNINGELEJRE EFTER ANDEN VERDENSKRIG

Karen Egedal Andreasen og Palle Rasmussen

UDDANNELSE OG OPLYSNING I DE DANSKE FLYGTNINGELEJRE EFTER ANDEN VERDENSKRIG

AAU OPEN

**AALBORG UNIVERSITY
OPEN PUBLISHING**

Uddannelse og oplysning i de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig
Af Karen Egedal Andreasen og Palle Rasmussen

1. Open Access udgave

© Forfatterene

Grafisk layout: Anja Lykkegaard /AAU Open

Forsidefotos: Bjørnholms album skoleklasse, Nationalmuseet, Danmark; Skrydstrup lejren,
Nationalmuseet, Danmark; Knivholt barakker, Nordjyllands Kystmuseer

ISBN: 978-87-94563-69-7

Udgivet af:

Aalborg University Open Publishing
Kroghstræde 1-3 | 9220 Aalborg Øst
aauopen@aau.dk | www.open.aau.dk

FAGFÆLLE-
BEDØMT

Indhold

Forord	5
1. Introduktion	9
2. Flygtningene og lejrene.....	15
3. Analytisk tilgang og empirisk grundlag.....	21
4. Samtidige ideer og udviklinger inden for pædagogik og uddannelse	35
5. Flygtningeadministrationen og dens aktører inden for undervisning og oplysning	51
6. Lejrenes ledelse – begrænset selvstyre og demokrati	67
7. Skole og uddannelse i lejrene	73
8. Oplysning og kulturaktiviteter i lejrene	101
9. Flygtninges erfaringer med undervisning og oplysning i lejrene	123
10. Konklusion.....	147
Referencer og kilder.....	153

Forord

Denne bog handler om ideerne, planerne og aktiviteterne for undervisning og oplysning i lejrene for de tyske flygtninge, de hundredtusindvis af tyske borgere, der kom til Danmark ved slutningen af Anden Verdenskrig og blev interneret rundt om i landet i lejre.

De tyske flygtninge, lejrene og den danske Flygtningeadministration, som blev oprettet til at organisere indsatsen, har været genstand for interesse fra mange sider og behandlet i forskellige typer publikationer, i radio, TV og film samt i museers formidling. Interessen har særligt været rettet mod spørgsmål om, hvordan Danmark tog imod flygtningene, hvordan flygtningenes forhold var i lejrene, og hvordan de danske myndigheder håndterede de udfordringer, der var forbundet med flygtningenes ophold og repatriering.

I denne bog retter vi imidlertid blikket mod en mere afgrænset del af flygtningelejrenes praksis og hverdag, nemlig de uddannelses- og oplysningsaktiviteter, der blev sat i værk. Vi søger at bidrage til udforskningen af disse aktiviteter, der hidtil kun har været behandlet i begrænset omfang.

Bogens beskrivelser og analyser inddrager også de idemæssige og politiske forudsætninger, som prægede de danske myndigheders tilgang og indsats, og de tyske flygtninges oplevelse af skole-, uddannelses- og oplysningsaktiviteterne i en hverdag præget af trange forhold, usikkerhed, savnet af familie og hjemland og isolation fra det danske samfund.

Kort efter afslutningen af krigen i Europa blev Johannes Kjærboel, socialdemokratisk politiker og tidligere minister, udpeget som leder af den nyoprettede Flygtningeadministration¹. Han holdt i samme periode flere taler, hvor han blandt andre emner behandlede netop uddannelses- og oplysningsaktiviteter og tilskrev disse en særlig rolle i indsatsen for flygtningene. I en tale holdt i oktober 1945 udtaler han f.eks. herom, at

¹ Kjærboels baggrund beskrives lidt yderligere i kapitel 4.

”Uvidenheden er til Stede blandt en Befolkning, der ikke alene igennem en Aarrække er blevet holdt nede paa et lavt Oplysningsniveau, men tillige har modtaget Vranglære gennem længere tid” (Kjærbøl, 13. oktober 1945²).

Undervisnings- og oplysningsarbejdet skal, som han også formulerer det, være dansk ledet og under dansk kontrol, ”baseret på demokratisk, men politisk neutralt grundlag” og som mål have ”aandelig Indflydelse i Lejrene” (smst.). Noget, udtaler han, vil i den proces kunne finde sted gennem det, han i talen omtaler som, ’finkæmning’ af lejrene for personer med nazistiske sympatier, men han pointerer, at ”større Lid sætter jeg til Virkningen af det Oplysningsarbejde, som jeg før omtalte” (smst.).

Dette er blot nogle få eksempler på formuleringer, der ligger bag denne bogs interesse for de mål og planer for uddannelse og oplysning i flygtningelejrene, som de danske myndigheder formulerede og søgte at omsætte i praksis. Hvordan blev sådanne målsætninger ført ud i livet og kom til udtryk i lejrenes hverdag? Og hvordan blev ambitionen om at fremme demokrati udmøntet inden for rammerne af interneringslejre, bevogtede og afsondrede fra det danske samfund?

Vi ønsker således at belyse og analysere Flygtningeadministrationens planer for uddannelses- og oplysningsindsatsen, herunder ideerne bag den, de involverede aktører samt hvordan planerne blev omsat i lejrenes hverdag og praksis. Planerne var omfattende, og involverede også spørgsmål om demokrati. Vi ser i udgangspunktet planerne, ideerne bag og indsatsen for at omsætte dem i praksis, både fra de danske myndigheders side og fra flygtningene selv, som et bidrag til sikringen af menneskeværdige og fredelige livs- og samfundsforhold; men vi fastholder også et kritisk blik på indsatsen og rammerne.

Bogen retter sig mod alle, der interesserer sig for de tyske flygtninge, der kom til Danmark efter Anden Verdenskrig, og for deres tid i Danmark. Den vil også være relevant for læsere med en mere generel interesse i flygtningeproblematikker.

I arbejdet med undersøgelsen har vi fået stor hjælp fra medarbejdere ved forskellige danske arkiver. Det er vi taknemmelige for.

Bogen trækker på og citerer en række bøger, artikler og dokumenter skrevet på tysk og i nogle tilfælde engelsk. Hvor der ikke henvises til publicerede danske oversættelser, er citater oversat af os. I citater fra danske dokumenter er den originale sprogform bevaret.

2 Kjærbøls taler findes blandt hans arkivalier i Rigsarkivet, se i kildelisten for mere præcis reference.

Efter dette forord giver bogens første kapitel en kort introduktion til bogens tema og problemstillinger. Kapitel 2 fremlægger nødvendig baggrundsviden om flygtningene, lejrene og den gradvise hjemsendelse af flygtningene, som afsluttedes i foråret 1949. Dernæst præsenterer kapitel 3 bogens analytiske tilgang, herunder centrale begreber, anvendte metoder og sammenhæng med tidligere forskning. I kapitel 4 belyses de grundlæggende pædagogiske og politiske ideer, både i dansk og international sammenhæng, som prægede planerne for uddannelse og oplysning i lejrene. Dernæst behandles i kapitel 5 opbygningen af flygtningeadministrationen med særligt fokus på de netværk af aktører, som kom til at præge arbejdet, og deres forankring i bagvedliggende ideer og agendaer. I kapitel 6 behandles lejrenes ledelse, hvor de danske myndigheder søgte at indføre et element af demokratisk selvstyre. På denne baggrund behandles de udviklede planer for uddannelse og oplysning og deres udmøntning i praksis. Det sker i kapitel 7 for skoleundervisningen og i kapitel 8 for oplysnings- og kulturindsatsen. I begge disse kapitler skelnes mellem to niveauer, for det første de danske myndigheders formulerede principper og planer, og for det andet de gennemførte aktiviteter, sådan som de fremgår af især rapporter fra flygtningeadministrationens inspektører. I kapitel 9 inddrages et yderligere niveau, idet kapitlet fremdrager flygtninges egne oplevelser af undervisnings- og oplysningsaktiviteter i sammenhæng med den bredere livssituation i lejrene, sådan som dette er dokumenteret i samtidige og senere tekster. Kapitel 10 er bogens konklusion, hvor vi samler op på og diskuterer undersøgelsens resultater.

Introduktion

Baggrunden

Det var mange tusinde tyske flygtninge, som kom til Danmark mod slutningen af Anden Verdenskrig. I januar 1945 havde Sovjetunionen med sine tropper indledt en offensiv, der førte til den tyske østfronts sammenbrud. Frygten for de sovjetiske tropper var stor, og selv om de tyske myndigheder tøvede med at handle, begyndte tyske borgere fra truede områder at flygte. Mange bevægede sig mod vest, og det skabte samtidig vanskeligheder for de tyske tropper. I februar 1945 udstedte de tyske myndigheder en ordre om tvangsevakuering af tyske borgere fra disse østlige dele af det tyske rige (Udenrigsministeriet, 1950, s. 33). Tallet kendes ikke præcist, men mange millioner, primært kvinder, børn og ældre, blev involveret i flugt eller tvungen evakuering til andre lande og steder. Første del af rejserne foregik ofte med hestevogn eller til fods, anden del med tog eller - som det var tilfældet for mange af dem, der kom til Danmark – med skib fra én af havnene på Østersøkysten.

På det tidspunkt, hvor dette blev sat i værk, var Danmark stadig besat af Tyskland, og et stort antal af disse mange tvangsevakuerede tyske borgere kom til Danmark. I maj måned 1945 var der ca. 244.000 tyske flygtninge i Danmark (Flygtningeadministrationen, 1950). Det svarede til det samlede indbyggertal i Århus (ca. 137.000) og i Odense (ca. 103.000) på daværende tidspunkt. Efter befrielsen kunne nogle sendes tilbage til Tyskland, men over 200.000 måtte forblive i Danmark. De danske myndigheder pressede på for hjemsendelse, men det var i sidste instans den allierede overkommando, der afgjorde dette spørgsmål, og hjemsendelse var ikke umiddelbart mulig (Udenrigsministeriet, 1950, s. 60).

De flygtninge, Danmark skulle tage imod, kom fra det land, som fra 1940 og indtil foråret 1945 havde holdt Danmark besat, og som repræsenterede en ideologi, der stod i modsætning til dansk politisk tradition og kultur. Langt de fleste af de tyske flygtninge, der kom til landet i forbindelse med krigens

afslutning, var i en meget modsætningsfyldt situation. De var blevet tvunget til Danmark som flygtninge, og Danmark var tvunget til at skulle huse dem i kraft af aftalerne blandt de allierede. Det bragte de danske myndigheder i en situation, der kan være kendetegnende for flygtningelejres administration, og hvis karakter er blevet udtrykt med formuleringen ”håndtering af de uønskede” (Agier, 2020, s. 4; se også f.eks. Udenrigsministeriet, 1950, s. 19, 23 og 27; Jensen, 2020, s. 26).

Politisk og administrativ ledelse af flygtningelejre er udfordrende og modsætningsfyldt. Til udfordringerne hører, at ophold for beboere i en flygtningelejr er langt mere end blot tag over hovedet, føde og varme. Opholdet er også en ramme for erfaringer og oplevelser, som flygtningene tager med sig, når de senere kan forlade lejren og vende tilbage til en tilværelse som almindelige borgere, men ikke nødvendigvis de steder, de kom fra. Lejrene er, i lighed med alle andre sociale sammenhænge, hvor mennesker færdes og interagerer med andre, en ramme for socialisering, og erfaringer og oplevelser fra livet i lejrene sætter sig betydelige spor, som kan spille en rolle længe efter at opholdet er afsluttet og sætte sit præg på resten af de fordrevnes tilværelse.

Isolerede øer i det danske samfund

Efter at flygtningene ved deres ankomst til Danmark først var blevet huset forskellige steder i landet, hvor dette var muligt, blev der efterhånden etableret egentlige lejre. I den forbindelse blev også af de danske myndigheder udarbejdet et lejrregulativ (Arbejds- og Socialministeriet, 1945). Dette forbød flygtningene at have kontakt med det omgivende danske samfund; de skulle være isolerede, indtil de kunne sendes hjem. Brevkontakt til familie i Tyskland var i begyndelsen heller ikke mulig; der var forbud mod breve til Tyskland indtil april 1946 og mulighederne for uformelle kontakter, f.eks. via pårørende i andre lande, var få og tilfældige (Mix, 2005, s. 80-82). Det er indlysende at en sådan internering, isolation og indskrænkning af bevægelsesfriheden måtte opleves som frustrerende og uretfærdig af flygtninge, som jo var blevet tvangsevakuert til Danmark eller selv havde måttet vælge flugt på grund af krigen. Og oplevelsen af frustration måtte blive forstærket, jo længere tid de skulle befinde sig under sådanne forhold; i uvished om deres fremtidige tilværelse, og måske også i uvished om de nærmeste og deres skæbne.

Den netop afsluttede krig bidrog imidlertid til at skabe en kompliceret situation, og lejrregulativets krav må ses som begrundet i flere forhold. Efter at den danske befolkning havde oplevet fem års tysk besættelse med gradvist stærkere militær kontrol, var tyske borgeres tilstedeværelse i Danmark et tema forbundet med mange konflikter og spændinger (f.eks. Jensen, 2013). Nogle

danske havde oplevet at familiemedlemmer var deporterede til koncentrationslejre til en uvis skæbne, andre havde under besættelsen oplevet undertrykkelse og vold. Der var en stærk anti-tysk stemning i offentligheden, og for de mange danskere var det svært at skelne mellem nazisme, tysk militær og tyske flygtninge. Der var dog også danskere, som satte spørgsmålstegn ved myndighedernes behandling af flygtningene. Det gælder blandt andet Poul Henningsen, som i flere indlæg kritiserede myndighederne for lukkethed og befolkningen for manglende interesse for de tyske flygtninges vilkår (se f.eks. Henningsen, 1946; Kjærbøl, 1959, s. 213ff).

Lejrregulativets bestemmelser om at minimere kontakt mellem danske og tyske borgere må på den baggrund også forstås som et tiltag, som kunne forebygge udviklingen af konflikter. Danmark var pålagt ansvaret for flygtningene, staten måtte sørge for deres sikkerhed og for daglige fornødenheder. Desuden ønskede man ikke, at der kunne forekomme en påvirkning i det danske samfund fra tyske borgere, som måske havde nazistiske sympatier og holdninger. Af hensyn til muligheden for senere at sikre hjemsendelse var det samtidig vigtigt at vide, hvor de flere hundrede tusinde tyske borgere opholdt sig. Lejrene for de tyske flygtninge blev på den baggrund en form for isolerede områder, som var beliggende i Danmark, men bag hegnet havde deres helt egen hverdag og kultur.

Ideer om uddannelse og oplysning i flygtningelejrene

Stater har et særligt monopol på magt og magtudøvelse, og det kan udfolde sig i mange former og kontekster, herunder blandt andet gennem statens institutioner (Foucault, 2002; Bourdieu, 2014). Dette gælder også offentlige uddannelsessystemer og systemer til sikring af omsorg for eksempelvis flygtninge. Såvel nutidigt som historisk har udøvelsen af magt i lejre for mennesker på flugt ofte omfattet såvel umyndiggørelse som fratagelse af muligheder for skole og uddannelse; eller krav om at deltage i særlige skoler med primært disciplinerende formål (se f.eks. Agier, 2020; Bender, 2021). Men i de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig udfoldede magtudøvelsen sig delvist i andre former. De danske myndigheder tilstræbte en ledelse, hvori også flygtningene selv spillede en rolle, og hvor ideer om demokrati og oplysning havde betydning. Og uddannelses- og oplysningsaktiviteterne for de tyske beboere i lejrene – de aktiviteter som denne bog fokuserer på – spillede en vigtig rolle.

Historien om uddannelses- og oplysningsplanerne og aktiviteterne i de danske flygtningelejre er bemærkelsesværdig. Det er vores ærinde at undersøge den nærmere. Den afspejler en indsats kendetegnet ved, at man fra oprettelsen af flygtningeadministrationen nogle måneder efter krigens afslutning

inddrog uddannelsesmæssige og pædagogiske ideer og visioner om oplysning og demokratisering i de planer man udviklede, og søgte at omsætte disse i lejrenes hverdag og praksis. Det var pædagogiske ideer, der netop i årtierne inden krigen, og også i krigsårene, havde vundet frem såvel internationalt som mange steder i danske pædagogiske kredse.

I kraft af uddannelses- og oplysningsindsatsen og dens idemæssige grundlag skiller fortællingen om de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig sig ud fra mange andre beskrivelser af livet i flygtningelejre. Man kan se dette som udtryk for en form for 'dansk exceptionalisme' (Tröhler, 2021; Andreasen, 2023), et politisk-kulturelt særtilfælde, der adskiller sig fra sammenlignelige lande og situationer. Men et sådant særtilfælde har sine forudsætninger. Den praksis, man lagde rammerne for i de danske lejre, kan ses som udtryk for betingelser og udviklinger af uddannelseshistorisk betydning, der gjorde sig gældende i tiden, og som grundet de politiske forhold fik særlig mulighed for at sætte sig igennem i de danske flygtningelejres planlægning og praksis. Modstandere af nazismens ideologi og tilhængere af demokrati havde haft meget vanskelige kår under Tysklands regime. De danske myndigheder lagde derfor også vægt på at fastlægge rammerne for aktiviteter og praksis i lejrene, således at de støttede den stemme, demokratiets fortalere repræsenterede.

Pædagogisk progressivisme - eller reformpædagogik, som det ofte er blevet kaldt på dansk - og demokrati er strømninger og ideer, man ikke oftest forbinder med flygtningelejre. Men netop disse indgik som ideer og idealer og spillede på forskellig vis en rolle i de planer for uddannelses- og oplysningsaktiviteter, som danske myndigheder og de involverede aktører udviklede til lejrene for de tyske flygtninge. I både planerne og processen bag kom et bestemt syn på uddannelses rolle i menneskers tilværelse til udtryk. Det gjaldt både i et fagligt perspektiv – relateret til uddannelsers faglige indhold – og i et socialiseringsperspektiv, forstået som den side af uddannelse der er relateret til værdier, normer og samspil med andre (Jacobsen et al., 2004; Grundmann, 2021). Dette syn på uddannelse afspejlede ideer, der i årtierne før Anden Verdenskrig var blevet udbredt i USA og Europa, og som havde opdragelse til demokrati og medborgerskab i frie samfund som vigtige omdrejningspunkter (Popkewitz, 2012).

Uddannelse, oplysning og læring i de danske lejre for tyske flygtninge efter Anden Verdenskrig er i det lys interessant og relevant at beskæftige sig med og belyse. Bogen lægger sig i forlængelse af tidligere forskning om flygtningelejrene, men tilføjer et uddannelseshistorisk analytisk perspektiv hertil. Vi ser på de processer, hvorigennem rammerne for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne blev til, og prøver at forstå dem uddannelseshistorisk i en samtidstekst. Vi søger især at besvare følgende spørgsmål:

- Hvilke pædagogiske ideer og netværk prægede de danske myndigheders planer for undervisnings- og oplysningsindsatsen i flygtningelejrene?
- Hvordan og hvor meget blev planerne realiseret?
- Hvordan var planerne og indsatsen præget af ideer om demokrati?
- Hvordan oplevede de tyske flygtninge i lejrene, på baggrund af deres situation, undervisnings- og oplysningsindsatsen?

Flygtningene og lejrene

Som baggrund for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne i flygtningelejrene er det nødvendigt at forstå omfanget og karakteren af det flygtningeproblem, som det danske samfund blev konfronteret med i foråret og sommeren 1945. Vi giver her en overordnet beskrivelse af rammerne for de tyske borgeres ophold i Danmark, sammensætningen af flygtningegruppen samt flygtningenes tilbagevenden til Tyskland.

Flygtningene

De tyske flygtninge, der kom til Danmark i 1945, blev i den første fase fordelt i et stort antal lejre eller indkvarteringer over hele landet. Dette startede, mens Danmark endnu var besat, og fortsatte i tiden lige efter befrielsen, indtil den danske stat erkendte behovet for en egentlig flygtningeadministration og oprettede den med virkning fra september 1945. I en opgørelse lavet 5. maj 1945 af Flygtningeadministrationen angives antallet af flygtninge til 244.493 (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 26). Da behovet for husning var stort og akut, blev indkvarteringen og oprettelsen af lejre i starten betinget af, hvor i landet forholdene gjorde dette muligt. Man anvendte ikke kun baraklejre, men også steder og faciliteter som skoler, højskoler, hoteller, kroer, forsamlingshuse, sanatorier, rekreationshjem, sportshaller, feriekolonier, gæstgivergårde, kaserner, pensionater, missionshuse, militærlejre, flyvepladser og andre bygninger, der gav mulighed for at kunne huse en gruppe mennesker en periode (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 293 – 304). Opgørelsen fra maj 1945 viser en fordeling på 83 baraklejre (med 39.811 flygtninge) og 1.018 andre bygninger (med 204.682 flygtninge).

Der blev dog snart taget initiativ til oprettelsen af større baraklejre, hvor flygtningene kunne huses mere samlet, og efter således først at være blevet indkvarteret mange forskellige steder blev de fleste placeret i egentlige lejre af forskellig størrelse, og antallet af forlægninger blev reduceret betragteligt.

Opgørelsen viser dog samtidig, at der stadig var flygtninge indkvarteret i f.eks. skoler helt frem til midten af 1947, selv om det var ganske få (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 66).

I oktober 1946 angives antallet af lejre og deres størrelser til 14 store lejre (lejre med mere end 3000 flygtninge), 21 større lejre (1000-3000 flygtninge), 19 mindre lejre (500 – 1000 flygtninge), 21 små lejre og særlejre (under 500 flygtninge), 3 landsbyer og 2 gennemgangslejre (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 62). Gennemgangslejre var lejre, der blev anvendt til midlertidigt ophold i forbindelse med hjemsendelse (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 89). Lejrene adskilte sig således fra hinanden, både i størrelse og med hensyn til beliggenhed, for eksempel i land- eller byområde. Enkelte havde som gennemgangslejrene særlige formål, og nogle eksisterede kun kortvarigt.

Blandt de 14 store lejre, der er nævnt i opgørelsen, var seks særligt store (af flygtningeadministrationen også omtalt som 'storlejre'). De seks storlejre var Kløvermarken (i København), Oksbøllejren, Rom-lejren ved Lemvig, Grove-Gedhus lejren ved Karup, Bov lejren i Sønderjylland samt lejren ved Ry (Havrehed, 1987, s. 158). Oksbøllejren, beliggende i vestlige Jylland, var den største og også blandt de længst eksisterende. I januar 1946 rummede denne lejr omkring 35.000 flygtninge. Til sammenligning husede Kløvermarken, der ligeledes hørte til de største lejre, lidt mere end det halve. Blandt de 14 store lejre var også de to lejre i Aalborg-området, ved flyveplads vest og flyveplads øst.

Blandt flygtningene var en overvægt af kvinder, børn og unge; det fremgår i statistikken (se Tabel 1). Der var således mange børn og unge i skolealderen, og hvad angår den kønsmæssige fordeling var der særligt i aldersgruppen 25-64 år en overvægt af kvinder, ca. dobbelt så mange kvinder som mænd (Havrehed, 1987, s. 335). Af statistikken fremgår i en opgørelse fra august 1946 følgende fordeling af de yngre aldersgrupper blandt de på det tidspunkt i alt 196.518 flygtninge (samme, s. 335).

Tabel 1. Børn og unge i flygtningelejrene

	Mænd	Kvinder	I alt
10-14 år	13.539	12.576	26.115
15-19 år	7.843	11.892	19.735
20-24 år	549	11.087	11.636

Samlet set udgjorde børn og unge i alderen mellem 10 og 24 år på det pågældende tidspunkt 57.486 personer, omkring 30 pct., af flygtningene. Det var

børn og unge, der havde gået i skole i den periode, nationalsocialisterne var ved magten i Tyskland, og en del af dem havde været tilknyttet og skolet i Hitlerjugend. Vi kommer ind på betydningen af dette blandt andet i kapitel 4.

Det skal nævnes, at der også kom flygtninge fra andre lande end Tyskland, men deres antal var begrænset. Ved opgørelsen 31. december 1949 angives, at det drejede sig om ca. 31.000 personer, der repræsenterede en lang række nationaliteter. Der var flest fra Polen og Rusland, de udgjorde samlet lidt over halvdelen, men også en del fra Frankrig, Østrig, Ungarn, Litauen, Estland, Letland, Belgien, Holland og Tjekkoslaviet (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 259). Disse flygtninge blev huset i selvstændige lejre og under særlige vilkår. At deres situation adskilte sig fra de tyske flygtninges, fremgår for eksempel af beskrivelser af polske flygtninges vilkår og oplevelse af tiden i Danmark. Her fremgår det blandt andet, at disse under deres ophold, i modsætning til de tyske flygtninge, havde mulighed for at kunne arbejde i landbruget (Kolstrup, 2010, s. 201). Og i erindringer beskrives, hvordan de danske lejre blev oplevet som et 'åndehul', hvor der var tryghed, rigelige mængder mad og tøj, og hvor man blev mødt med hjælpsomhed (Kolstrup, 2010, s. 176ff.). Situationen for disse flygtninge, der kom fra andre egne end Tyskland, behandles dog ikke nærmere i denne bog.

Nazistiske funktionærer i lejrene

Den registrering af de tyske flygtninge, der blev igangsat hurtigt efter befrielsen, drejede sig først og fremmest om at få fastslået antallet af flygtninge og de enkelte flygtninges identitet og gøre det muligt at søge efter flygtningenes pårørende. I løbet af 1945 blev der opbygget et centralt flygtningekartotek, placeret ved Kløvermarken-lejren. Kartoteket fik efterhånden omkring 120 medarbejdere, alle kontoruddannede flygtninge. Kartoteket indsamlede oplysninger fra alle flygtningelejre i landet (Rowold, januar 1947ff, s. 17³; Harder, 2020, s. 146).

Men et af de spørgsmål, som prægede både overvågningen af flygtningelejrene og den offentlige debat, var om der i lejrene for de tyske flygtninge skjulte sig nazistiske embedsmænd og krigsforbrydere. Registreringen drejede sig således også om at finde frem til sådanne personer. Man kunne forvente, at i perioden med Tysklands nederlag nært forestående ville nogle af disse have forsøgt på forskellig vis at søge skjul, og flygtningelejrene kunne ses som en mulighed for dette. Blandt de flygtninge, som ankom til København, var

³ Rowolds beretning indgår i arkivmaterialet i Havreheds arkiv, se kildelisten for mere præcis reference.

der da også nazistiske funktionærer, som søgte at skjule sig. Skibslæger på to af flygtningeskibene fortalte, at ved ankomsten optrådte partifunktionærerne pludselig i civil, og der lå mange efterladte uniformer i kabinerne (Mix, 2005, s. 15). Jagten på krigsforbrydere og særligt belastede nazister blev indledt af Modstandsbevægelsen umiddelbart efter befrielsen, men efter nogle måneder blev opgaven overtaget af Flygtningeadministrationens Politiafdeling, som gennemførte ca. 4000 afhøringer og foretog ca. 200 arrestationer (Harder, 2020, s. 266). En række tidligere nazistiske funktionærer i lejrene blev arresteret og placeret i en straffelej ved Mosede syd for København. Men der var også eksempler på, at disse funktionærer blev ved med at spille en rolle. Ifølge Mix (2005, s. 58) var der f.eks. i Aalborg flere tidligere nazistiske funktionærer, som blev ved med at have poster i lejrene frem til efteråret 1946.

Den Britiske Militærkommission i København modtog også henvendelser fra en række flygtninge, som klagede over, at der sad nazister på ledende administrative poster i forskellige lejre. Kommissionen rejste i sommeren 1946 spørgsmålet over for de danske myndigheder, men de var ikke tilbøjelige til at gøre meget ud af sagen, idet planen jo var, at flygtningene inden for længe skulle tilbage til Tyskland (Harder, 2020, s. 270). Som eksempel på håndteringen af nazistiske funktionærer kan nævnes en østpreussisk kvinde, Hildegard Kowalkowsky, som blev sat i spidsen for Flygtningekommissionens afdeling for eftersøgning af børn. Hun havde tidligere haft samme funktion under Tysk Røde Kors og var anerkendt som meget dygtig. Efter et par måneder blev det kendt, at hun havde været en ret fremtrædende nazist i Østpreussen, og Kjærbøl forlangte hende fyret; men to ledende tyske funktionærer (den ene kommunist), som kendte hendes fortid, fik udvirket, at hun kunne blive på posten (Harder, 2020, s. 269).

Eftersporingen af tidligere nazistiske funktionærer i lejrene var et vigtigt led i at få placeret ansvar for overgreb begået under krigen, men i den ophedede stemning i den første tid efter krigsafslutningen kunne det også føre til overdreven kontrol og forfølgelse af flygtninge. De danske myndigheders tilbageholdenhed bidrog til at dæmpe sådanne reaktioner.

Repatrieringen

Hjemsendelse af de tyske flygtninge viste sig at blive en vanskelig proces, hvor mange forhold spillede en komplicerende rolle (Havrehed, 1987, s. 237ff; Jensen 2013). Danmark var interesseret i at presse på med repatrieringen, blandt andet også for at reducere de store udgifter, der var forbundet med flygtningenes ophold i Danmark. Det fremgår tydeligt af kommunikationen mellem de danske myndigheder og besættelsesmagterne, der kan læses i Udenrigsmini-

steriets rapport herom fra 1950: ”Aktstykker vedrørende de tyske Flygtninge i Danmark 1945-1949” (Udenrigsministeriet, 1950). De danske myndigheder sendte et stort antal breve med anmodning om at måtte begynde hjemsendelse. Men dele af Tyskland var så mærkede af krigen, at det var vanskeligt. Jensen beskriver, hvordan Johannes Kjærbøl som forberedelse til hjemsendelse var på rejse til dele af Tyskland, og dér ved selvsyn så det udbombede Berlin, huse ødelagt af beskydning, sammenstyrtede broer og andre ødelæggelser (Jensen, 2020, s. 76). I maj 1946 udsendte de britiske militærmyndigheder således også en meddelelse til flygtningene, hvor man udtrykte forståelse for, at flygtningene gerne ville hjem, men samtidig beklagede, at hjemsendelse i øjeblikket ikke var mulig grundet fødevarer-situationen i Tyskland. Blandt andet hedder det i meddelelsen: ”man beklager, at der for Tiden ikke kan gøres noget for at fremskynde Hjemrejsen. Saa længe Ernæringssituationen i Tyskland ikke bedres, kan ingen gøre sig Haab om at blive hjemsendt” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 312).

Der forløb længere tids forhandlinger før aftaler om de første hjemsendelser var klar. Selv om flygtningene under de aktuelle forhold mange steder i Tyskland ville vende hjem til yderst vanskelige betingelser, og hjemkomsten for nogle vedkommende betød ophold i en ny flygtningelejr, nu blot i Tyskland, var der naturligvis stor glæde blandt flygtningene da hjemsendelsen endelig begyndte. Det fremgår også af flygtningelejrenes avis Deutsche Nachrichten, der havde en større reportage ved den første hjemtransport den 11. november 1946. Nyheden fylder forsiden med overskriften ”De første flygtningetransporter til Tyskland”, forskellige indlæg og foto. Der står blandt andet:

”Forgangne lørdag er et jernbanetog af historisk betydning rullet over den dansk-tyske grænse. Ettusind beboere i den af Briterne besatte zone er rejst til deres bestemmelsesby” (Deutsche Nachrichten, 1946c, s. 1).

I takt med, at flygtningene kunne sendes hjem, reduceredes også antallet af lejre gradvist de følgende år. I nedenstående tabel fremgår antal forlægninger og flygtninge i perioden fra 1945 til 1949 som angivet af Flygtningeadministrationen (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 66; Tabel 2).

Tabel 2. Udvikling i antal flygtninge

Antal	Flygtninge	Forlægninger
Maj 1945	244.493	1.101
1/10 1945	200.321	465
1/1 1946	199.028	335
1/7 1946	198.001	142
1/1 1947	179.205	90
1/7 1947	123.906	40
1/1 1948	66.518	23
1/7 1948	44.785	15
1/1 1949	2.365	7

Antallet af flygtninge var i løbet af de tre år fra 1945 frem til januar 1948 faldet til 66.518, og 1. januar 1949 var tallet 2.365. Antallet af forlægninger faldt tilsvarende fra 465 i oktober 1945 til 23 1. januar 1948 og 7 1. januar 1949. Den sidste transport af flygtninge tilbage til Tyskland fandt sted 15. februar 1949 (Havrehed, 1987, s. 250ff; Flygtningeadministrationen, 1950, s. 14). For de flygtninge, der var kommet til Danmark i foråret 1945 og var blandt de sidste, der kunne rejse hjem, havde opholdet altså kunnet strække sig over en periode på knap fire år. En periode med en hverdag, der også omfattede de uddannelses- og oplysningsaktiviteter, Flygtningeadministrationen havde lagt planer for, og som under vanskelige og forskelligartede vilkår var søgt ført ud i livet. Det er disse aktiviteter, deres baggrund og form, samt hvordan de blev oplevet af flygtningene selv, vi beskæftiger os med i det følgende.

Analytisk tilgang og empirisk grundlag

I sin behandling af lejrene for de tyske flygtninge lægger denne bog sig i forlængelse af tidligere forskning, men fokuserer på de undervisnings- og oplysningsaktiviteter for flygtningene, der blev taget initiativ til efter krigens afslutning, og analyserer planerne herfor samt den dermed forbundne praksis i et kontekstuelts perspektiv.

Planer for disse aktiviteter blev formuleret, efter den danske stat havde oprettet en egentlig Flygtningeadministration. Planerne må forstås i lyset af flere forhold, herunder politiske initiativer nationalt og internationalt; de aktører der mere konkret gennem deres tilknytning til Flygtningeadministrationen havde indflydelse på planerne, samt den tids udviklinger i Danmark såvel som i Tyskland inden for pædagogik og uddannelse. Forståelse af disse udviklinger må inddrage et transnationalt blik, der indfanger betydningen af påvirkninger, der finder sted gennem internationalt samspil. Praksis i forbindelse med implementeringen af disse planer må også forstås på baggrund af forholdene i flygtningelejrene.

Analysen udfoldes således i et uddannelseshistorisk perspektiv, hvor vi ser på, hvordan ideerne bag og planerne for uddannelses- og oplysningsaktiviteter i de danske flygtningelejre lå i forlængelse af uddannelsesmæssige udviklinger, vilkår og tendenser i samtiden, såvel nationalt som internationalt, samt på hvordan disse planer blev udfoldet – eller søgt udfoldet – i praksis.

Flygtningene udgjorde en målgruppe for uddannelse og oplysning, hvor hensynet til deres vanskelige livsforhold og situation var vigtigt, og flygtningelejrene udgjorde en institutionel ramme med vilkår, der på alle måder rummede særlige betingelser og udfordringer. Flygtningene var tyske borgere – børn, unge, voksne og ældre - som på grund af krigen havde måttet forlade deres hjem og hjemegn, og som ofte også havde efterladt eller mistet medlemmer af deres familie. De var ad farlige flugtveje kommet til et andet

land, hvor de blev samlet og levede under trange og vanskelige forhold, adskilt fra det omgivende samfund og dets befolkning i uvished om, hvornår de ville kunne komme hjem igen. Disse forhold måtte flygtningeadministrationen forholde sig til i sin planlægning, og de må medtænkes, når man vil forstå udformningen af de danske myndigheders planer for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne og styringen af aktiviteterne; og ikke mindst også når man vil forstå aktiviteterne praktiske udfoldelse og flygtningenes oplevelse af dem.

Bogens analytiske tilgang bygger derfor især på to faglige og begrebslige forudsætninger; dels forskning i flygtningelejres særlige karakter som institutioner og sociale miljøer, og dels forskning i hvordan ideer og praksisformer vedrørende uddannelse og læring bevæger sig og omsættes på tværs af geografier og kulturer.

Flygtningelejre som institutioner og udsteder

Inden for sociologi og kulturanalyse er der udviklet begreber om og analyser af flygtningelejres særlige karakter som institutioner og sociale miljøer.

Sociologen Erving Goffman adresserer dette med sit begreb om totale institutioner (Goffman, 1968; Jacobsen og Kristiansen, 2002). Det er udviklet på grundlag af hans undersøgelser på et psykiatrisk hospital, men kan også bidrage til forståelse af f.eks. flygtningelejre. Totale institutioner er blandt andet kendetegnet ved deres afsondrethed fra det omgivende samfund i såvel fysisk som social forstand. Den fysiske adskillelse kan have form af mure eller hegn, den sociale adskillelse betyder at institutionerne har egne interne regler, som ikke nødvendigvis er bundet af det omgivende samfunds normer eller love. Totale institutioner kan også være kendetegnet ved skarp adskillelse mellem visse grupper internt, typisk mellem de personer der leder institutioner, og de der bebor dem. Denne adskillelse kan komme til udtryk i formelle eller mindre formelle regler for magtforholdet og relationerne mellem de to grupper, herunder hvordan og hvornår beboere er berettiget til at tage kontakt til individer i ledelsesgruppen (Goffman, 1968, s. 7). Afsondretheden fra det omgivende samfund og særlige interne magtforhold gælder som regel også for flygtningelejre; men i de danske lejre for tyske flygtninge etablerede man dog en intern struktur, som på nogle punkter afveg fra Goffmans billede af den totale institution. Man søgte at bygge på ideer om demokrati gennem en begrænset form for nærdemokrati, og dette spillede en rolle i de sociale strukturer i lejrene.

Et nyere bidrag til at forstå flygtningelejres særlige karakter er givet af Michel Agier (2011). Han mener at flygtningelejre kan defineres ved tre egenskaber: ekstra-territorialitet, undtagelse og eksklusion. I den spatiale dimension

er lejrene ekstra-territorielle eller udsteder; de placeres ofte i afsondrede områder og markeres i mange tilfælde ikke på officielle kort, selv om de kan være nogle af de største befolkningscentre i lande. I juridisk forstand har lejrene karakter af undtagelser, fordi de oftest styres gennem andre politisk-administrative redskaber end de omgivende områder. Og lejrene er udtryk for social eksklusion, fordi beboerne behandles som ikke tilhørende kultur og samfund i det land, hvor lejren ligger.

Agier peger også på, at flygtningelejre har karakter af totale institutioner i Goffmans forstand; de er ligesom psykiatriske hospitaler, fængsler og alderdomshjem udformet til personer, som passerer igennem en midlertidig krisesituation; men "... ved at fæstne dem og samle dem kollektivt gør disse rum deres beboere permanent til afvigere, unormale som holdes på afstand" (Agier, 2011, s. 182). Og Agier uddyber lejrens karakter af udsteder på følgende måde:

"Disse udsteder konstrueres indledningsvis som steder udenfor, placeret i udkanten eller grænserne af tingenes normale orden – en normal orden som i dag i sidste ende stadig er national. De kendetegnes i udgangspunktet ved indespærring og en vis form for 'eksistens udenfor territoriet'. Dette konstrueres for flygtninge og 'displaced persons', som erfarer en dobbelt udelukkelse fra lokaliteten: en udelukkelse fra deres oprindelsesområde, som er tabt i kølvandet på flytning med magt, og en udelukkelse fra den 'lokale befolknings' rum, der hvor disse lejre og andre transitområder etableres" (Agier, 2011, s. 180).

Flygtningelejres institutionelle træk er i høj grad præget af, at flygtninge er uvelkomne elementer, som må afsondres for ikke at forurene den nationale orden. Men Turner (2015) peger på, at flygtningene samtidig får den funktion at bekræfte den nationale orden. Flygtningelejren udstiller flygtningen som en marginal og mangelfuld person, og det bekræfter for de almindelige borgere den normale sammenhæng mellem borger, nation og stat. "Flygtningen som figur truer nationalstaten, men stabiliserer den samtidig ved at være et 'konstitutivt ydre' for tingenes nationale orden" (Turner, 2015, s. 140). Denne forståelse er inspireret af Michel Foucaults analyser af styringsrationalitet og diskursiv magt (Rasmussen, 1992).

Når flygtninge samles i lejre, er det ikke kun en praktisk foranstaltning, det er også for at forhindre, at de udefra kommende blander sig med nationens almindelige borgere. Derfor er det vigtigt at opretholde adskillelsen mellem indenfor og udenfor lejren. Lejrens ydre grænse er en væsentlig definerende egenskab, som former livet for dem, der lever inden for grænsen. Denne egen-

skab var tydelig ved de danske flygtningelejre, hvor regler og kontrol sigtede mod at afskære enhver kontakt mellem tyske flygtninge og danske borgere.

Et væsentligt aspekt af flygtningelejres undtagelseskarakter er, at de også er defineret ved en bestemt tidshorizont. Ligesom Agier fremhæver Turner, at flygtningelejre i princippet er midlertidige, ikke tænkt som faste opholdssteder, men i praksis kan blive næsten permanente, fordi løsninger i form af at repatriering til oprindelseslandet eller placering andre steder ikke viser sig. Tidshorizonten forbliver uvis.

”Flygtninge i lejre befinder sig således i en dobbelt paradoksal situation. For det første kan de ikke bosætte sig, fordi de forudsættes at være ’undervejs’, på vej hjem eller et fremtidigt andet sted hen. For det andet kan de ikke blive ved med at være ’undervejs’, da de muligvis ikke kommer nogen vegne, hverken nu eller i fremtiden. Som resultat erfarer de at leve i en tidslomme, hvor tiden går i stå inde i lejren, samtidig med at den normale tid fortsætter udenfor” (Turner, 2015, s. 142).

Flygtningenes tilværelse i lejrene bliver uvægerligt præget af denne permanent midlertidige tidshorizont. Det at forestille sig en fremtid, at planlægge sit livsforløb og tage skridt til at følge planen bliver særdeles vanskeligt.

I sin beskrivelse af livet i de danske flygtningelejre fremhæver også Karl-Georg Mix den skarpe adskillelse mellem lejrene og det omgivende samfund, markeret ved ståltrådshegn og bevogtning, som et vilkår der i høj grad prægede flygtningenes situation. Men han peger også på andre forhold (Mix, 2005, s. 64-79). Samlivet i lejrene var tæt. Hver person skulle ifølge reglerne have tildelt ca. 2,5 m² plads, og det kunne betyde at en familie på fire levede sammen i et værelse på 10 m². I de store indkvarteringsrum med mange flygtninge var den psykiske belastning stor. Lejrenes barakker var ofte dårligt isolerede med begrænset adgang til brænde og anden opvarmning, og især i den kolde vinter 1945-1946 gjorde det livet meget hårdt. Langt de fleste flygtninge stammede fra de åbne landskaber i de østlige dele af Tyskland, og indespærringen var særlig svær for dem, fordi de ofte kunne se det åbne danske landskab, men ikke havde adgang til det. Især i den første periode efter befrielsen, hvor frihedskæmpere stod for bevogtningen af lejrene og Flygtningeadministrationen endnu ikke var oprettet, kunne kontrollen til tider virke undertrykkende. Mix gengiver en flygtnings beskrivelse af, at der blev gennemført razziaer i lejrene, hvor de oplevede at deres ting - f.eks. smykker eller elektriske apparater - blev taget uden begrundelse eller registrering (Mix, 2005, s. 41).

Lejrenes særlige karakter som institutioner, udsteder og sociale miljøer prægede selvsagt flygtningenes situation, både materielt og psykisk. Det gav på

den ene side vanskelige betingelser for uddannelses- og oplysningsaktiviteter, på den anden side kunne det gøre disse aktiviteter velkomne og meningsfulde, fordi de skabte aktivitet i lejlighedsrummet og kunne tilbyde mulige perspektiver for en fremtidig tilværelse.

Ideer og praksisser i bevægelse

I de senere år har den såkaldte 'rumlige vending' gjort sig gældende inden for blandt andet historiske og kulturteoretiske analyser. Denne tilgang beskæftiger sig med, hvordan ideer, viden og praksisformer så at sige 'bevæger sig' på tværs af kulturer og geografier og omsættes i lokale kontekster (Cowen, 2006; Larsen & Beech, 2014). Centrale begreber inden for denne forskningstilgang er transfer, transformation og translation. Begreberne henviser til de processer, hvorigennem ideer, viden eller praksisformer bevæger sig på tværs af kontekster ('transfer'), tilpasses og oversættes til nye betingelser, lokale forhold og personlige fortolkninger ('translation'), hvorved de også undergår en forandring ('transformation').

Ideer og praksisformers spredning eller bevægelse på tværs af kontekster kan finde sted i mange sammenhænge og ad mange veje. Det kan ske f.eks. gennem trykte medier som bøger, aviser og tidsskrifter, visuelle medier som film og foto, gennem udstillinger, gennem menneskers interaktioner med andre i statslige eller frivillige organisationer samt i dag også via den brede vifte af digitale fora og aktiviteter. Der er mange kommunikations- og påvirkningskanaler.

En væsentlig dimension i ideers og praksisformers bevægelse er netværk af personer, som har bestemte positioner i et socialt felt og er forbundet med andre personer i eller uden for feltet (jfr. Fuchs, 2007). Sådanne netværk kan opstå og fungere på forskellige måder; de kan f.eks. bygge på fælles forudsætninger og erfaringer fra uddannelsesinstitutioner, erhverv eller politisk praksis. Netværk forbinder aktører omkring fælles aktiviteter eller projekter, men på en mere åben og uforpligtende måde end formelle organisationer som f.eks. fagforeninger eller politiske partier. Denne egenskab ved netværk kaldes ofte løs kobling (Jensen og Sørensen, 2004). Men netop fordi de er løst koblede, kan netværk gå på tværs af mere stramt strukturerede organisationer eller institutioner, både på lokalt, nationalt og internationalt plan.

Hvorvidt og hvordan en ide eller praksis sætter sig igennem i en specifik kontekst vil afhænge af de særlige betingelser, de særlige forhold i den historiske kontekst. For at en ide kan eller vil blive omsat i en konkret kontekst, skal der være en 'grobund' for det. Der skal være modtagelighed og accept, og hvis det indebærer udvikling af institutioner eller lovgivning, skal det politiske

klima støtte det. Uden denne grobund vil den pågældende ide have vanskeligt ved at slå igennem og rodfæste sig i den pågældende kontekst, selv om det naturligvis vil kunne ske til andre tider og under andre vilkår.

Med inddragelse af dette perspektiv belyser vi de ideer, bevægelser og betingelser i den samtidshistoriske kontekst, der lå bag og førte til udformningen af uddannelses- og oplysningsaktiviteterne i de danske flygtningelejre. Blandt de væsentligste elementer var ideer om demokrati, hvis betydning i lyset af de to verdenskrige kom til at stå særlig skarpt og bidrog til grobund for tematisering af demokrati i samfundsmæssige og uddannelsesmæssige initiativer. Et andet centralt element var et sæt af pædagogiske ideer, som var udviklet blandt andet i USA og Tyskland, men som også havde særlige danske rødder i højskole- og friskolebevægelserne. Disse pædagogiske ideer, som i USA og England oftest blev betegnet som progressivisme, i Tyskland og til en vis grad i Norden som reformpædagogik, lagde også vægt på opdragelse til demokrati og søgte at gøre op med autoritære former for undervisning. Det gav dem styrket aktualitet og gennemslagskraft i efterkrigstidens historiske kontekst og kan ses som et eksempel på, hvordan en aktuel historisk kontekst spiller en rolle for translations- og transformationsprocesser.

Forskning om de danske flygtningelejre

De tyske flygtninge efter Anden Verdenskrigs afslutning, deres baggrund, situation og videre skæbne, er et tema udforsket overvejende af historikere i forskellige europæiske lande. Flygtningene i Danmark og de danske flygtningelejre er selvfølgelig især behandlet i dansk forskning, men der er også bidrag fra forskere i andre lande, især Tyskland. Publikationerne belyser temaer som flygtningenes vej til Danmark, de politiske og administrative processer omkring flygtningene samt vilkår og hverdag i lejrene. Publikationerne har forskellig karakter, rækkende fra etableret systematisk forskning til bredere eller mere erfaringsbaserede fremstillinger. Langt de fleste undersøgelser og publikationer behandler flygtningene og lejrene i generelt perspektiv, men nogle fokuserer på bestemte aspekter som f.eks. sundhedsforhold. Der kan samtidig spores tendenser i forhold til, hvordan forskere positionerer sig i deres fortolkninger, analyser og udlægninger – det kommer vi ind på nedenfor.

Vi vil kort omtale nogle af de centrale faglige publikationer inden for området.

Den danske historiker Henrik Havreheds doktorafhandling fra 1987, der omhandlede netop ”De tyske flygtninge i Danmark 1945 – 1949”, hører til de mere kendte publikationer, der beskæftiger sig med flygtningene (Havrehed,

1987). Havrehed undersøger mange sider af emnet og giver herunder også en detaljeret beskrivelse af uddannelses- og oplysningsaktiviteterne i lejrene.

I et nyere bidrag giver forfatter og journalist Thomas Harders i sin bog: ”De uønskede. De tyske flygtninge i Danmark 1945 – 1949” (Harder, 2020), en meget detaljeret fremstilling af flygtningelejrene og de politisk-administrative processer omkring dem. Harder behandler også uddannelses- og oplysningsaktiviteterne, men ikke som et centralt tema.

John V. Jensen, historiker og museumsinspektør på Varde Museerne, hvortil også hører Museum FLUGT, har gennem en årrække arbejdet med flygtningelejrenes historie. Han har blandt andet udgivet en række artikler, hvoraf nogle fokuserer på uddannelse og oplysning i lejrene (Jensen, 2018; Jensen, 2021), og temaet indgår også i hans bog ”Tyskere på flugt” (Jensen, 2020).

Flere andre danske forfattere har udgivet bøger, som mere eller mindre systematisk belyser de tyske flygtninge og flygtningelejre i Danmark. Det gælder blandt andet Arne Gammelgaard, tidligere leder af Lokalhistorisk Arkiv for Hammel og Favrskov, med bøgerne ”Mennesker i Malstrøm” (Gammelgaard, 1981), ”Drivtømmer” (Gammelgaard, 1993) og ”På Hitlers befaling” (Gammelgaard, 2005); Mølgaard og de Vos (2024) om flygtningelejr i Skanderbog, samt Bjarne Wagner-Augustenburg med en bog om tyske soldater og flygtninge i Nordjylland i årene 1940-1949 (Wagner-Augustenburg, 2012). Der er publiceret en række artikler om emnet i lokalhistoriske årbøger for forskellige egne i Danmark (f.eks. Hansen, 1985; Møllerup, 1999; Hansen, 2011). Temaet uddannelse og oplysning berøres også i nogen grad i publikationer som disse, men ikke systematisk.

De tyske flygtninge behandles også i faglig litteratur med fokus på særlige afgrænsede tematikker. F.eks. anlægger Leif Hansen Nielsen en administrati-onshistorisk tilgang med særligt fokus på Sønderjylland i bogen ”Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945 – 1948” (Nielsen, 2013). ”Flygtningelejren Sølund” (Mølgaard og de Vos, 2024) beskæftiger sig med flygtninge i Skanderborg området.

En kritisk analyse af sundhedsvilkårene i flygtningelejrene, og især vilkårene for børn, er givet af Kirsten Lyloff i bogen ”Barn eller fjende?” (Lyloff, 2006). Problemstillingen er væsentlig, men falder uden for denne bogs indhold.

De danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig behandles som nævnt også i enkelte udenlandske forskningspublikationer. Karl-Georg Mix, der som barn opholdt sig i lejrene Grove og Gedhus, har udgivet en bog om tyske flygtninge i Danmark i årene 1945-1949 (Mix, 2005). Hovedvægten i Mix’s bog ligger på de forskellige sider af livet i lejrene, herunder også uddannelses- og oplysningsaktiviteter, og han trækker blandt andet på beretninger fra tyske tidligere flygtninge.

Ligesom i Danmark er de tyske flygtninge også i Tyskland behandlet i lokalhistorisk forskning og publikationer. I en bog om flugt og fordrivelse i 1945 fra den tidligere tyske by Arnswalde (i dag beliggende i Polen) indgår f.eks. en beretning fra en kvinde, Traute Rühlmann, som flygtede til Danmark og opholdt sig i lejre ved Aalborg indtil 1947 (Kölling & Neitmann, 2020). Det skal nævnes, at flere af de danske publikationer om emnet også er udkommet på tysk; det gælder blandt andet Havreheds, Gammelgaards og Jensens bøger.

Blandt engelsksprogede publikationer om emnet kan nævnes at David Nasaw, tidligere professor i historie ved City University of New York, har udgivet bogen ”The Last Million: Europe’s Displaced Persons from World War to Cold War” (Nasaw, 2020). Antologien ”Children of World War II: The Hidden Enemy Legacy” (Ericsson og Simonsen, 2005) behandler børns situation og skæbne i Europa i årene før, under og efter Anden Verdenskrig. Disse publikationer giver fremstillinger af flygtningespørgsmålet og flygtningenes situation, men flygtningelejrene i Danmark er forståeligt nok ikke et hovedtema, og der er ikke meget opmærksomhed på uddannelses og – oplysningsaktiviteter for flygtningene.

Emnet for denne bog, uddannelses- og oplysningsarbejdet i de danske flygtningelejre, behandles i fyldige kapitler i flere af de nævnte publikationer, men som et tema blandt en række andre. Især John V. Jensens forskning har dog i de senere år ydet vigtige bidrag til belysning og forståelse af netop dette emne.

Sammenfattende kan man sige, at selv om de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig er behandlet i historisk forskning og publikationer, er fremstillingerne overvejende af generel karakter. Uddannelses- og oplysningsaktiviteter i lejrene er også behandlet, men der er ikke tidligere anlagt et specifikt uddannelseshistorisk perspektiv, som vi gør det i denne bog.

En del af de danske publikationer om emnet har været kritiseret for at tegne et ensidigt og unuanceret billede af flygtningelejrene og Flygtningeadministrationens aktiviteter og indsats. Kritikken har f.eks. rettet sig mod forskning og fremstillinger, der i høj grad baserer sig på de administrerende myndigheders informationer eller gør ukritisk brug af bidrag fra flygtningene selv, hvorved det billede, der bliver tegnet, kan blive ensidigt og i nogle tilfælde idealiseret, hvad angår de danske myndigheders indsats (f.eks. Roslyng-Jensen, 2013, s. 237ff). For eksempel problematiseres det, når der primært inddrages eksempler, der fremstår som meget positive og vellykkede set fra de administrerende myndigheders perspektiv, eller når breve skrevet af flygtningene og afsendt fra lejrene inddrages som kildemateriale uden kritisk vurdering. Sidstnævnte bør f.eks. ses i lyset af, at der var brevcensur, og der kan være tale om breve, der netop fik lov at gå gennem censuren (f.eks. Lylloff, 2013). Breve opsamlet af censuren er i øvrigt også blevet dokumenteret og analyseret

(Rasmussen, 2021). Begge grupper af breve er relevante kilder, men hver af dem dækker begrænsede udsnit af virkeligheden.

Jensen påpeger også, at der i forskning og publikationer om de tyske flygtninge og statens håndtering af dem kan ses en vis tendens til modsatrettede fortolkninger eller udlægninger (Jensen, 2013, s. 161). Dette vil også i et vist omfang kunne forstås i lyset af de forskellige typer kildemateriale, der lægges til grund for en argumentation.

I denne bog inddrager vi flere kildetyper, herunder forskellige typer dokumentation fra Flygtningeadministrationen og fra dens aktører - såvel danske som tyske - samt beretninger fra flygtningene selv. Der er i analysen taget hensyn til disse forskelle i kildematerialet. Forskningsmetodiske problemstillinger i forhold til kildematerialet diskuterer vi i afsnittet nedenfor, idet vi hverken hævder eller søger at fremskrive én sandhed om de spørgsmål, der belyses, men snarere deres kompleksitet.

Metoder

Bogen er en analyse af undervisnings- og oplysningsindsatsen i de danske flygtningelejre, herunder de historiske forudsætninger i dansk pædagogik og uddannelsespolitik, Flygtningeadministrationen og dens netværk, planerne og aktiviteterne for undervisning og oplysning samt flygtnings oplevelse af indsatsen. Vi har anvendt en kombination af metoder, herunder især:

- Dokumenterende historisk fremstilling baseret på både eksisterende forskning og originalt kildemateriale.
- Kvalitativ indholdsanalyse af styringsdokumenter, især planer og vejledninger for undervisnings- og oplysningsindsatsen, men også bl.a. dokumenter vedrørende flygtningelejrenes organisation.
- Kvalitativ analyse af tekster, hvor tidligere flygtninge beskriver deres oplevelser fra lejrene, herunder oplevelser med undervisning og oplysning.
- Dokumentation og analyse af person-netværk, især i forbindelse med Flygtningeadministrationen.

Analysen inddrager og baserer sig på forskellige former for empirisk dokumentation. Dette omfatter bekendtgørelser og rapporter fra ministerier og andre offentlige instanser; beskrivelser udformet af centrale aktører i Flygtningeadministrationen og i ledelsen af lejre; biografiske oplysninger om deltagere i Flygtningeadministrationens forskellige udvalg; offentliggjorte beretninger fra tidligere tyske flygtninge i lejrene. Derudover bygger vi på ikke-offentliggjorte materialer fra forskellige danske historiske arkiver. En detaljeret oversigt over

anvendt videnskabelig litteratur, bekendtgørelser og rapporter, offentliggjorte beretninger samt arkivmateriale findes til sidst i bogen.

Som det fremgår, omfatter det empiriske materiale overvejende skriftlige kilder. Ved at have forskellige afsendere og være udarbejdet med forskellige formål bidrager disse kilder også på forskellige måder til belysningen af flygtningelejrenes uddannelses- og oplysningsaktiviteter. Bogen skriver sig således ind i et felt, hvor historien er fremstillet og formidlet i forskellige typer dokumenter af forskellige aktører, herunder fremstillinger udarbejdet af

- Myndighederne og statens aktører; den 'offentlige historie' formidlet f.eks. i Flygtningeadministrationens beretning, udarbejdet af dens embedsmænd, med det formål at aflægge rapport om administrationens arbejde primært til ministerier og politikere, men også til almindelige borgere.
- Historikere og andre fagpersoner; faglige og videnskabelige fremstillinger i form af bøger, afhandlinger og artikler (den 'videnskabeliggjorte historie').
- Nyhedsmedierne, deres journalister og redaktører ('mediernes historie').
- Flygtningene selv; den 'oplevede historie', formidlet i forskellige former for erindringsmaterialer.

Forskellene mellem disse typer dokumentation bør indtænkes i en analyse. Det gælder f.eks. tekstens (og billeders) formål og afsendere, de (tænkte) primære modtagere, den sammenhæng teksten er en del af (f.eks. de omstændigheder den er frembragt under), tekstproducentens relation til de begivenheder, der formidles, og den tidsmæssige afstand mellem begivenheder og tekstproduktion. Dette giver anledning til overvejelser i forhold til de forskellige typer tekster og kilder.

Dokumentationen fra Flygtningeadministrationen er frembragt relativt kort tid efter de behandlede begivenheder. Formålet har været at rapportere til myndigheder og politikere (de primære modtagere) om administrationens arbejde og indsats. De personer, der har produceret denne type dokumentation, indtog selv roller tæt på begivenhederne. De var også selv centrale aktører i arbejdet og ville kunne stilles til ansvar overfor stat, myndigheder og borgere. Dette kunne potentielt indebære bias i forhold til at udelukke eller nedtone problematiske forhold. Beretningen fra Flygtningeadministrationen fremstår generelt nøgtern i sine beskrivelser, selv om der også har været fremsat kritik, som vi tidligere har nævnt. Mange vanskelige forhold behandles dog, og der inddrages også kritiske perspektiver. Uddannelses- og oplysningsaktiviteterne er i nogen grad belyst, men set i forhold til det store antal lejre og disses for-

skelligheder bliver aktiviteterne ret generelt beskrevet. For eksempel omtales Oksbøllejren udførligt, og den er et interessant eksempel, men i lighed med de øvrige storlejre adskiller den sig på væsentlige punkter fra især de mange mindre lejre.

Vi inddrager i den forbindelse empirisk dokumentation i form af de rapporter om de enkelte lejre, som undervisningsinspektørerne udarbejdede til Flygtningeadministrationen. Denne dokumentation indgår primært i kapitel 7. Vi har valgt at inddrage en række forskellige rapporter, idet dele af dette materiale ikke fremgår så eksplicit beskrevet i anden foreliggende forskning. Som empirisk dokumentation giver rapporterne på nogle punkter relativt specifikke oplysninger om skole- og uddannelsesforhold i lejrene og i nogle tilfælde også om oplysningsaktiviteterne. Inspektørerne skulle vurdere, hvorvidt planerne for skole og uddannelse var sat i værk, og måtte herunder også forholde sig til udfordringer, mangler og ikke mindst også manglende ressourcer af forskellig art (lokaler, undervisningsmaterialer, undervisere mv.). Rapporterne synes således at give et forholdsvist dækkende billede af disse forhold i lejrene, men på den anden side kan der også være taget hensyn til, at rapporterne ikke skulle give anledning til for megen kritik. Dette står som åbne spørgsmål. Den dokumentation om lejrene, som blev udarbejdet af aktører med tilknytning til myndighederne, omfatter også beretninger om oplysningsarbejdets udvikling og karakter fra f.eks. nogle af kulturlederne (distriktsledere) i lejrene. Denne form for dokumentation indgår primært i kapitel 8. Beretningerne er i de fleste tilfælde udarbejdet tidsmæssigt tæt på begivenhederne og giver relativt detaljerede og udførlige beskrivelser af uddannelses- og oplysningsaktiviteter og i nogle tilfælde også andre forhold. Beretningerne udgør et væsentligt bidrag til empirisk dokumentation, men også her er det nødvendigt at være bevidst om den relation, kulturlederne havde til Flygtningeadministrationen. De var en del af ledelsen, og det kunne give anledning til bias, når de rapporterede om forholdene i lejrene og egen indsats.

Det meste af den dokumentation, som er frembragt af forskere og andre fagpersoner, er blevet til i betydelig tidsmæssig afstand til begivenhederne, i perioden fra ca. 1980 og fremefter mod i dag. Målgruppen omfatter såvel andre inden for det videnskabelige felt som læsere med generel interesse for emnet. I nogle nyere publikationer om flygtningelejrene afspejles en intention om at søge at gøre op med handlinger, der har været enten underbelyst eller direkte fortiede i historien, herunder ved f.eks. at belyse netop de mere konfliktfyldte sider af flygtningelejrenes historie. Den tidsmæssige afstand giver naturligvis på nogle punkter udfordringer, f.eks. i forhold til at tilvejebringe nyt kildemateriale, men den kan samtidig give mulighed for at se udviklinger og begivenheder i en bredere sammenhæng end den oprindelige kontekst.

Dokumentation stammende fra forskellige former for nyhedsmedier er overvejende produceret i de år begivenhederne udspillede sig og i årene umiddelbart efter. Nyhedsmediernes tekster er generelt præget af hensynet til at beskrive de nyeste udviklinger, og at fange læsernes opmærksomhed. For danske aviser, især i den pågældende periode, gjaldt også, at de oftest placerede sig i bestemte positioner, mere eller mindre tilknyttet de politiske partier.

Dokumentation frembragt af flygtningene selv er karakteriseret ved diversitet i såvel form som tidsmæssig afstand til begivenhederne. Nogle tekster er forfattet under opholdet, andre kort efter, andre igen betydeligt senere, og denne form for dokumentation indgår primært i kapitel 9. Der er tale om forskellige former, herunder dagbøger; personlige beretninger nedskrevet til brug for vedkommende selv og hans eller hendes nærmeste; stile skrevet i skolesammenhæng; erindringer nedskrevet på opfordring af fagfolk i forbindelse med indsamling af dokumentation eller skrevet på eget initiativ. Denne form for dokumentation er således udarbejdet af flygtninge i forskellige aldersgrupper, i forskellige sammenhænge og med forskellige begrundelser. Teksterne præges også af forskelle i de roller og positioner, flygtningene har haft i lejrene. Nogle har f.eks. i forskellige former været involveret i lejrenes drift og ledelse, nogle har været undervisere, nogle har haft særlige tillidspositioner. Erfaringer og udviklinger fra tiden efter personernes ophold i flygtningelejrene har også kunnet påvirke den enkeltes syn på, oplevelse af, forståelse og fremstilling af specifikke begivenheder og situationer.

Sådanne forhold skal naturligvis medtænkes i vurderingen af den enkelte tekst (jfr. Warring, 2011). Endelig er det klart, at denne form for dokumentation prioriterer udsagn fra flygtninge, som har kunnet formulere sig sammenhængende på skrift om deres oplevelser og situation, og det har krævet uddannelse eller erfaring, som langt fra alle flygtningene har haft. Som empirisk dokumentation må flygtningenes tekster vurderes set i lyset af de nævnte og andre forhold, der har kunnet spille en rolle for erindring og 'fortælling'.

Når vi skaber erindring, skaber vi så at sige et billede, hvor noget er inkluderet, andet ikke, og hvor der udfoldes en bestemt fortælling (Warring, 2011; Olden-Jørgensen, 2001). Et kendt eksempel på dette i dansk sammenhæng er 'besættelsestiden' og de hermed forbundne fortællinger om danskere og dansk historie samt disse fortællingers modsætninger (Bryld & Warring, 1998, s. 338). Uanset de vanskeligheder, der knytter sig til erindringer som kildemateriale, er erindringsstekster værdifulde som empiri i denne bogs analyser. Det er de i kraft af netop at kunne belyse, hvordan uddannelses- og oplysningsaktiviteterne blev oplevet af de personer, som aktiviteterne omfattede og rettede sig mod. Erindringsmaterialet er væsentligt ud fra bogens formål og generelle videnskabsteoretiske tilgang, der ikke hævder eksistensen af én 'sandhed' om

disse forhold, men forskellige, alt efter eksempelvis om man var del af den danske flygtningeadministration eller selv var flygtning.

Bogens kapitler om praksis i flygtningelejrene er bevidst opbygget på en måde, som afspejler de forskellige kilder til viden. Kapitlerne om lejrenes ledelse, om skoleundervisning og om oplysnings- og kulturaktiviteter trækker på dokumentation fra flygtningeadministrationen og dens aktører, herunder flygtningeinspektører og lærere, og der skelnes mellem dels principper og planer, dels gennemførte aktiviteter. Kapitlet om flygtningenes erfaringer med undervisning og oplysning i lejrene bygger på flygtningenes egne beskrivelser. De forskellige former for dokumentation har hver deres styrker og svagheder. De supplerer hinanden og bidrager på hver deres måde til belysningen af emnet.

Samtidige ideer og udviklinger inden for pædagogik og uddannelse

Hjemsendelse af de flygtninge, der var evakueret fra Tyskland til Danmark, blev som nævnt vanskelig. Selv om man først havde forventet, at deres ophold i Danmark ville være tidsmæssigt meget begrænset, måtte man snart indse, at tilbagevenden til Tyskland ikke var uden komplikationer. Ved Potsdam-konferencen i juli 1945 havde England, USA og Sovjetunionen blandt andet aftalt retningslinjer for repatriering af tyskere, hvis oprindelige hjemområder i Østeuropa ikke længere ville være en del af Tyskland. Disse retningslinjer gjaldt imidlertid primært Polen, Tjekkoslaviet og Ungarn, og konsekvenserne for tyske flygtninge i Danmark var ikke klare. Man måtte derfor indse, at flygtningenes ophold i Danmark ville blive ganske langvarigt (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 11). Dette gjorde det også nødvendigt at lave en langsigtet plan for deres ophold og oprette en egentlig flygtningeadministration og flygtningeforsorg. Det skete formelt med virkning fra 6. september 1945, og socialdemokraten Johannes Kjærbøl (1885-1973) blev udpeget som leder og dermed ansvarlig for indsatsen for de tyske flygtninge. Kjærbøl var uddannet klejnsmed og havde varetaget en række poster i faglige organisationer, blandet andet som sekretær, næstformand og slutteligt formand i Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund (Kjærbøl. 1959, s. 39, s. 101). Han havde dermed en del ledelses- og administrationserfaring, da han i 1935 blev valgt til folketinget for Socialdemokraterne og fik en post som handelsminister. Under besættelsen var han arbejds- og socialminister og senere Arbejdsminister. Han kom imidlertid ikke med i befrielsesregeringen efter krigens afslutning 1945, men blev udnævnt til chef for Flygtningeadministrationen (Elberling, 1950, s. 133; Dybdahl, 2016; Kjærbøl. 1959).

Blandt Flygtningeadministrationens ansvarsområder var også uddannelses- og oplysningsaktiviteterne i lejrene, og man gik i gang med at lave planer for dette.

For at forstå den kontekst, hvori dette arbejde foregik, vil vi i dette kapitel belyse pædagogiske og politiske ideer og udviklinger, der gjorde sig gældende i årene frem mod og under krigen. I næste kapitel belyser vi de udvalg under flygtningeadministrationen, der arbejdede med uddannelses- og oplysningsaktiviteter, og ser nærmere på udvalgenes medlemmer og de netværk, ideer og politiske initiativer, de var forbundet med.

Samfund, skole og pædagogik under forandring

Tiden omkring Anden Verdenskrig og dens afslutning var kendetegnet ved forandringer, der gjorde sig gældende og satte sig igennem inden for politik, uddannelse, erhverv og andre områder i mange sammenhænge og i store dele af verden.

På baggrund af erfaringerne med nazisme og fascisme havde den vestlige verden fået skærpet blikket markant for betydningen af demokrati som styreform (Korsgaard og Kristensen, 2017, s. 310). Skole og uddannelsessystemerne var under stærk udvikling. Samfundsudviklingerne med overgangen fra landbrugs- til industrisamfund havde skabt behov for styrkelse af den brede uddannelse af befolkningen. Erfaringerne fra krigen og årene forud for denne havde skabt større bevidsthed om netop skole, uddannelse og oplysning, men også om propaganda, og disse faktoreres stærke rolle i socialisering og holdningspåvirkning af borgerne (Popkewitz, 2012). Det havde skærpet blikket for de problemstillinger som autoritære styreformer og pædagogikker repræsenterede og var forbundet med. Den pædagogiske progressivismes ideer, som satte menneskers udvikling og erfaringer i centrum og blandt andet adresserede spørgsmål om uddannelse til demokrati, havde i mellemkrigstiden spillet en vigtig rolle i den pædagogiske tænkning i Danmark. Flere steder havde man indenfor skoleområdet i både Danmark og udlandet søgt at omsætte disse ideer i praksis, blandt andet i forbindelse med en række pædagogiske forsøgs- og udviklingsarbejder (se f.eks. Nørgaard, 1977). I lyset af krigen syntes ideerne at have fået en særlig aktualitet og legitimitet (Korsgaard og Kristensen, 2017, s. 310).

Da man erkendte, at de tyske flygtnings ophold i lejrene i Danmark kunne blive langvarigt, indebar det samtidig, at planerne for lejrenes praksis også måtte omfatte uddannelses- og oplysningsaktiviteter for flygtningene. I den sammenhæng forekom det relevant at indtænke spørgsmål om opdragelse og uddannelse til demokrati og medborgerskab.

Flere skolefolk med reformpædagogisk orientering eller med rod i højskolemiljøet - der i Danmark repræsenterer en særlig optagethed af folkelig oplysning og ”skole for livet” - havde under krigen også været aktive i modstandsaktivitet. Samtidig havde en del af dem nogle år forinden været involveret i planlægning og gennemførelse af uddannelsespolitiske tiltag indenfor uddannelsen af unge. På denne baggrund og som følge af det politiske billede i efterkrigstidens Danmark generelt blev nogle af disse aktører også inddraget i arbejdet med uddannelses- og oplysningsaktiviteter i flygtningelejrene. Det samme gjaldt visse tyske emigranter, der kom til at spille en vigtig rolle. Det drejede sig om tyske borgere, der i Tyskland havde været stærkt engagerede i demokrati- og uddannelsesspørgsmål, nogle på politisk niveau, men som havde måttet emigrere som følge af nazisterens magtovertagelse og nu opholdt sig i Danmark, hvor de også havde været involverede i modstandsaktivitet.

Tillige blev der kort efter krigen afslutning truffet en række vigtige beslutninger på den internationale arena, beslutninger der også kom til at få betydning for forståelsen af uddannelse og oplysning i flygtningelejrene.

For at søge at forstå konteksten for og ideerne bag Flygtningeadministrationens planer for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne for de tyske flygtninge beskriver vi i de følgende afsnit udvalgte markante begivenheder og tendenser i samtiden, der i forskelligt omfang og forskellige former fik indflydelse på processerne. Vi udfolder dette i relation til følgende temaer:

- Potsdam konferencen og udviklingen af UNESCO, der havde uddannelse på dagsordenen
- Udviklinger inden for folkeoplysning og pædagogisk progressivisme
- Førfølgelse af socialdemokrater og kommunister under nazismen

Demokratisering i et nyt Europa – Potsdamkonferencen og UNESCO

Da krigen var afsluttet, stod dens vindere overfor en række betydelige udfordringer og påtrængende spørgsmål, blandt andet i forhold til flygtninge og den materielle og politiske genopbygning af Tyskland. I dagene 17. juli - 2. august 1945 mødtes USA, Storbritannien og Sovjetunionen i Potsdam i nærheden af Berlin for at afklare sådanne spørgsmål. Konferencen havde til formål at forhandle en ordening for freden, og de centrale deltagere var USA's daværende præsident, Harry S. Truman, den britiske premierminister Winston S. Churchill og dennes afløser Clement Attlee samt Sovjetunionens leder Josef Stalin. Konferencen omhandlede blandt andet repatrieringen af de mange flygtninge fra Østpreussen og andre områder, som fremover ikke ville være

dele af Tyskland. Det var et emne af stor betydning for de tyske flygtninge, der var kommet til blandt andet Danmark.

Et andet hovedpunkt på konferencen var aftaler om en politik for det nu besatte Tyskland, herunder spørgsmål om demokratisering og skabelse af en demokratisk tradition i landet. I det sluddokument, konferencen mundede ud i, ses denne ambition og målsætning udtrykt flere steder under temaet "Politiske principper" (Senate. Committee on Foreign Relations, 1985, s. 30-31). Særligt ses det i de følgende dele af de politiske formålsbeskrivelser, der formulerer intentioner om:

"(iv) At forberede den endelige genopbygning af det tyske politiske liv på et demokratisk grundlag og med henblik på at Tyskland kan deltage i fredeligt samarbejde i det internationale liv."

"8. Retssystemet vil blive reorganiseret i overensstemmelse med principperne om demokrati, retfærdighed under loven og lige rettigheder for alle borgere uden hensyn til race, nationalitet eller religion.

9. Administrationen i Tyskland bør rettes mod decentralisering af den politiske struktur og udvikling af lokalt ansvar. Til dette formål:

– lokalt selvstyre skal genoprettes i hele Tyskland på demokratiske principper og især gennem valgte råd, så hurtigt som hensynet til militær sikkerhed og formålene med militær besættelse tillader det;

– alle demokratiske politiske partier med ret til forsamling og offentlig diskussion skal tillades og tilskyndes i hele Tyskland;

– principper for repræsentation og valg skal indføres i regional, provins- og delstatsadministration så hurtigt som vellykket anvendelse af disse principper i lokalt selvstyre kan retfærdiggøres."

Formuleringer som disse, der betoner demokrati, skal forstås som udtryk for, at man stod overfor at skulle genopbygge et Tyskland, hvor mange borgeres erfaringer med demokratisk styreform og kultur var meget begrænset. Weimar-republikken, med en forfatning baseret på pluralistisk demokrati, som var blevet indført ved kejserrigets nederlag i første verdenskrig, havde fungeret i mindre end tyve år inden nazisternes magtovertagelse 1933 (Berman, 1997). Nogle tyske borgere var vokset op under nazismens autokrati og kendte ikke til andet. I udviklingen af planerne og i beslutningerne om indholdet for uddannelse og oplysning i flygtningelejrene - der kunne ses som bidrag til en

genopbygning af det krigshærgede Tyskland - fremstod netop udbredelsen af viden om og støtte til opbygningen af en demokratisk praksis som meget vigtig.

Kort efter Potsdam konferencen, 16. november 1945, blev den fra efterkrigsårene så betydningsfulde og indflydelsesrige organisation "United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization" (UNESCO), oprettet. Og samme tanker, som præger formuleringerne i slutdokumentet fra Potsdam konferencen, afspejlede sig i denne nye organisations grundlag og programerklæring. Organisationens grundlagsdokument rummede formuleringer, der betonedede betydningen af demokrati og borgeres rettigheder til, som det formuleres i traktaten: "full and equal opportunities for education for all", der blev betragtet som en vigtig vej til at skabe demokratiske og fredelige samfund (UNESCO, 1945). Dette kom f.eks. til udtryk i formuleringer som:

"Den store og frygtelige krig, som nu er afsluttet, var en krig der blev muliggjort ved fornægtelse af de demokratiske principper om menneskers værdighed, lighed og gensidige respekt og ved udbredelse, gennem uvidenhed og fordomme, af doktrinen om ulighed mellem mænd og racer" (UNESCO, 1945).

I realiseringen af organisationens formål spillede uddannelse en helt central rolle, som det f.eks. kommer til udtryk i intentioner om at

"... opmuntre til samarbejde i arbejdet med at fremme folks gensidige viden og forståelse gennem alle massekommunikationens midler og derfor anbefale sådanne internationale aftaler, som måtte være nødvendige for at fremme den frie strøm af ideer i ord og billeder; (b) give ny impuls til folkeoplysning og til spredning af kultur" (UNESCO, 1945).

Folkeoplysning og pædagogisk progressivisme

Progressivismens og folkeoplysningens ideer om uddannelse var i den periode på nogle måder begyndt at gøre sig gældende i dansk uddannelsespolitik, der var i visse kredse stor interesse for udvikling af skole og uddannelse med udgangspunkt heri (Kristensen og Korsgaard, 2017, s. 267). I det danske høj-skole- og friskolemiljø tilsluttede man sig de ideer om undervisning baseret på folkelig oplysning og deltagelse, som var formuleret af N.F.S. Grundtvig (Grell, 1998; Korsgaard, 2011) og havde vundet betydeligt fodfæste i Danmark, for eksempel også inden for uddannelsen af lærere til folkeskolen. Grundtvigs ideer om skole og læring afspejlede på nogle måder den romanti-

ske tænkning, som prægede starten af 1900-tallet, men de foregreb også den senere progressivisme og dens betoning af udgangspunktet i det enkelte barns forudsætninger, behov og motivationer. En anti-autoritær pædagogik og opdragelse til demokrati stod centralt i progressivismen, som udtrykt i følgende formulering af én af strømningens centrale skikkelser, filosofen John Dewey:

”Eftersom et demokratisk samfund afviser princippet om ydre autoritet, må det finde en erstatning i frivillig orientering og interesse; disse kan kun skabes gennem uddannelse” (Dewey, 2001, s. 91).

Progressivismen repræsenterede således et opgør med autoritær praksis i skole og uddannelse, og den betonede opdragelse til demokrati samt skolens vigtige rolle heri. Der var i Danmark nok i særlig grad tilslutning til sådanne tanker blandt aktører tilknyttet Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre og Danmarks Kommunistiske Parti, men også i det grundtvigianske miljø. Krigen og besættelsestiden gav anledning til en styrket interesse, og da en gruppe lærere tilknyttet modstandsgruppen ’Frit Danmark’ efter krigen formulerede planer for en ny dansk folkeskole, kom netop sådanne ideer til udtryk (Andreasen og Ydesen, 2015). En i den periode toneangivende aktør inden for dansk skolepolitik, Inger Merete Nordentoft, der netop var tilknyttet dette miljø, skrev og argumenterede for sådanne tanker, f.eks. i en formulering som denne:

“Målet for opdragelsen må være den demokratiske borger, mennesket, som kan tænke frit og selvstændigt (...)” (Nordentoft, 1946, s. 323).

Sådanne pædagogiske ideer kom til at spille en vis rolle i grundlaget for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne i de danske flygtningelejre. Det fremgår tydeligt, når man ser på de spørgsmål, ansøgere til stillingerne som underviser i flygtningelejre blev stillet overfor. Disse fremgår af et dokument med titlen: ”Eksempler paa politiske og historiske Emner, der kan danne Grundlag for Undersøgelse af Lærernes Brugbarhed” (Flygtningeadministrationen, ca. 1946a⁴). Et af spørgsmålene havde ordlyden: ”Hvad kan Skolen gøre for at fremme Demokrati?”. Accepterede svar lød:

4 Dokumentet på to sider er et tillæg og udateret, men formentlig udarbejdet i starten af 1946 i den periode, hvor man gennem samtaler tog stilling til, hvilke af de tyske flygtningelejre der kunne indgå i forbindelse med f.eks. undervisning og oplysningsarbejdet, og hvem der grundet deres sindelag blev fravalgt, sådan som det beskrives af Flygtningeadministrationen (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 171). Dokumentet indgår i Henrik Havreheds arkiv i Rigsarkivet, se kildelisten for præcis reference.

”1. Ved at undervise i Samfundskundskab om Regeringsformer, Demokrati, Parlamente osv., 2. Ved Undervisningsmetoden: Aktivisering af Eleverne, fremelskelse af Initiativet og de skabende Kræfter. Udvikling af den frie Klassesamtale og Fristilen, 3. Ved at vække Fællesskab- og Ansvarfølelse for Klasse- og Lejrlivet, 4. Ved at søge at indskrænke Lærernes ydre Autoritet, Katedervældet. Læreren bør af Børnene betragtes som en Ven og Medarbejder, som ikke selv er ufejlbarlig og skulle være modtagelig over for Kritik”. (smst.)

Fra første del af 1900-tallet havde progressivistiske eller reformpædagogiske ideer som nævnt spredt sig i den vestlige verden og spillet en rolle i skoleudvikling og andre pædagogiske initiativer. Dette gjaldt også i Danmark, hvor inspirationen fra sådanne strømninger afspejlede sig i publikationer og debatindlæg i tidsskrifter og bøger, etableringen af foreninger og gennemførelsen af en række pædagogiske forsøg (se f.eks. Nørgaard, 1977).

Internationalt spredtes tankerne gennem f.eks. tidsskrifter og bøger, skoler og andre institutioner. Pædagoger, undervisere, politikere og andre med interesse for og indflydelse på skole og uddannelse kunne således søge inspiration f.eks. gennem skolebesøg og oplevelsen af ideerne udfoldet i praksis, eller gennem foredrag og oplæg, konferencer og udstillinger, samt aktivitet i nationale afdelinger af de internationale organisationer, hvor ideer blev udvekslet og udviklet.

En vigtig international organisation i den forbindelse var New Education Fellowship (NEF), der blev etableret 1921 og hvis medlemmer var optaget af udviklingen og implementeringen af progressivistiske ideer i pædagogiske sammenhænge. NEF udgav tidsskriftet ”The New Era” og afholdt konferencer i lande verden over. Danmark var i 1929 vært for en sådan international konference, der var en af de hidtil største. Den blev afholdt på Kronborg i Helsingør og havde mange internationalt kendte navne som talere og deltagere, herunder f.eks. Jean Piaget og Maria Montessorri (se f.eks. Andreasen og Ydesen, 2015).

Konferencen på Kronborg blev organiseret af NEFs danske afdeling, ”Den Frie Skole”, der blev oprettet 1926 og i 1940 skiftede navn til ”Socialpædagogisk forening for Ny Opdragelse”. Mange af medlemmerne var i dansk sammenhæng kendte og indflydelsesrige aktører inden for det pædagogiske og skolepolitiske felt og omfattede f.eks. rektor for Danmarks Lærerhøjskole og tidligere skoleinspektør på Frederiksberg Georg Julius Arvin, lærer og magister i psykologi Sofie Ribbjerg samt tidligere nævnte Inger Merete Nordentoft.

De reformpædagogiske ideer kom også dengang til udtryk i mange former (Øland, 2009). Dog med det til fælles, at de lagde vægt på at tage udgangs-

punkt i børns ressourcer, interesser og behov, betonedede opdragelse til demokrati, afviste traditionel autoritets-baseret pædagogik samt betonedede samspillet mellem læring og praktisk aktivitet. Der var tale om en pædagogik, der var under udvikling, og som også, hvor den gjorde sig gældende, afspejlede sig i og udfoldede sig på skoler i forskellig praksis.

Meget kendt blev f.eks. den såkaldte arbejdsskolepædagogik udviklet af Georg Michael Kerschensteiner (Kerschensteiner, 1980). Han var skoledirektør i München i årene før og under Første Verdenskrig og fik gennemført en reform af de såkaldte fortsættelsesskoler (Kristensen og Korsgaard, 2017, s. 286ff.). Det var en slags efterskoler for drenge i alderen 13-18 år, og Kerschensteiner organiserede skolerne som opdelt efter de erhverv, eleverne sigtede på. Ideen var, at man gennem erhvervsopdelingen kunne tage udgangspunkt i elevernes konkrete erhvervsinteresse, og herigennem kunne man vinde deres tillid og gradvis give dem en bredere statsborgerlig uddannelse. Kerschensteiner så samfundet som opbygget af forskellige værdifællesskaber, herunder familie og erhverv. Staten var det mest omfattende værdifællesskab, som skulle holde sammen på de andre og understøtte deres åndelige kvaliteter; men værdier måtte bygge på materielt grundlag, og alle måtte yde deres bidrag i den samfundsmæssige arbejdsdeling. Ideerne fra arbejdsskolepædagogikken vandt stor tilslutning i mange lande verden over som bidrag til skolesystemer, der var under udvikling også hvad angik de ældste klassetrin. I Danmark holdt Kerschensteiner tre velbesøgte foredrag i København i 1925 (Kristensen og Korsgaard, 2017, s. 187), og dansk progressivisme hentede en vis inspiration fra hans ideer.

En række andre pædagogiske ideer og praksisformer inspirerede også den pædagogiske debat og praksis i Danmark (Nørgaard, 1977). Blandt andet kan nævnes John Deweys ideer om erfaring, læring og projektpædagogik; Winnetka-planen i USA, som var inspireret af Dewey og søgte at etablere undervisning, der gav bedre plads til elevernes individuelle forudsætninger og muligheder; Celestin Freinets pædagogik, som også lagde vægt på elevernes praktiske medvirken i skolen og i udformningen og produktionen af undervisningsmaterialer.

Disse og lignende inspirationer bidrog til et pædagogisk diskussions- og udviklingsmiljø, som vel ikke i den periode grundlæggende forandrede undervisningen i den danske folkeskole, men som inddrog mange aktører og resourcepersoner i bestræbelsen for at bringe skole, uddannelse og undervisning mere i overensstemmelse med moderne og demokratiske ideer.

Socialpædagogisk Forening for Ny Opdragelse afholdt i en årrække årlige pædagogiske uger, hvor man drøftede pædagogiske visioner og udviklinger.

En sådan, afholdt i krigens sidste år, førte til udviklingen af den såkaldte Emdrupplan (Nørgaard, 2005, 216).

Inger Merete Nordentoft var under 2. Verdenskrig aktiv i modstandsbevægelsen i gruppen Frit Danmark, blandt andet i dens lærergruppe. Hun udarbejdede i den forbindelse et skrift, der beskrev tankerne bag en moderniseret og forandret folkeskole, med en pædagogik der i meget høj grad baserede sig på progressivistiske ideer og tanker om opdragelse til fred, frihed og demokrati. Det var et skrift og tanker, der var interesse for i samtidens pædagogiske kredse, og Nordentoft blev inviteret til at holde foredrag om dem f.eks. i februar 1945 i Det Pædagogiske Selskab (Hilden, 2009, s. 161). Tankerne vandt også opbakning i Socialpædagogisk Forening og blev diskuteret på de årlige socialpædagogiske uger i foråret 1945. Det blev besluttet at tilføje uddybende kommentarer og fremsende forslaget til regeringen, og det skete juli 1945 i form af en tekst indledt med følgende formuleringer:

”I anledning af de Planer, der for Tiden er under overvejelse angående benyttelsen af den tidligere tyske Privatskole i Emdrup, tillader vi os at foreslå, at bygningen overtages af Undervisningsministeriet, og at der indrettes Plads til Danmarks lærerhøjskole, en Forsøgsskole med et Fritidshjem, et Statsseminarium for begge køn og et Småbørnsseminarium med Vuggestue og Børnehave” (Nordentoft, 1944, s. 28).

Forslaget rummede overvejelser om de enkelte fags indhold og organisering og f.eks. også om en Ungdomsskole, hvor brugen af studiekredsformen foreslås:

”Ungdomsskolen skal i Studiekredsformen give alle Elever en Orientering i det fælles Kulturstof” (Nordentoft, 1944, s. 29).

Om de demokratiske pædagogiske idealer står der følgende:

”Vi ønsker at skabe en Skole, der Maalbevidst arbejder for demokrati i den forstand, at hver enkelts Selvstændighed og Initiativ faar de gunstigst mulige Vilkaar, og at samtidig gennem hele Skolens Liv og i Forholdet mellem Lærere og Børn samarbejdets og Fællesskabets Love gennemsyrrer Karakteren” (Nordentoft, 1944, s. 30).

De aktører, der stillede sig bag planerne, hvoraf nogle også stod som dens afsendere, var en gruppe på 42 personer, de fleste politisk enten borgerlige eller socialdemokrater. De omfattede blandt andet Georg Julius Arvin, Sofie

Rifbjerg, Anne-Marie Nørvig, J. Th. Arnfred, Frode Jakobsen, Jens Rosenkjær og Hal Koch (Hilden, 2009, s.163). Nogle af disse blev senere direkte involveret i Flygtningeadministrationens udvikling af planerne for uddannelse og oplysningsaktiviteter i flygtningelejrene, og som vi belyser senere, afspejler de ideer, der lå bag Emdrupplanen, sig også på flere måder i planerne for uddannelses- og oplysningsvirksomheden for de tyske flygtninge.

En af de personer, der stillede sig bag Emdrupplanen, var professor i kirkehistorie Hal Koch, og han kan ses som en vigtig aktør, der gennem sine skrifter fik en særlig rolle i oplysningsaktiviteterne i flygtningelejrene. Koch behandlede i sine publikationer blandt andet emnet demokrati. Han var i besættelsesårene formand for Dansk Ungdomssamvirke, der på initiativ af personer med tilknytning til højskolerne og politikere fra regeringspartierne var dannet i 1940 som en samlende organisation for ungdomsforeninger under krigen (Møller, 2017). Organisationen var tiltænkt en rolle i forhold til at formidle dansk demokratisk tradition, og det var i forlængelse af dette initiativ at Hal Koch umiddelbart efter krigens afslutning skrev sin bog ”Hvad er demokrati?” (Koch, 2015), som i Danmark blev en kendt og udbredt fremstilling af demokratiets ide og praksis.

Uddannelse og oplysning for ungdommen

I årene omkring 1940 havde man i Danmark udviklet nye love for undervisning og oplysningsarbejde på ungdomsområdet (Undervisningsministeriet, 1941). Lovene blev til under undervisningsminister Jørgen Jørgensen, som repræsenterede Det Radikale Venstre i en regering ledet af Socialdemokratiet. Jørgensen havde den 24. november 1938 i forbindelse med en finanslovsdebat i Folketinget udtalt, at han anså det for nødvendigt at sammensætte et udvalg med det formål ”at drøfte Højskolens Udbygning og eventuelt nye Former for Ungdomsskolearbejdet” (Undervisningsministeriet, 1941, s. 5). Da han i 1939 nedsatte et ’Ungdomsudvalg’, må initiativet blandt andet må ses i lyset af de begivenheder, der udspillede sig i Europa sidst i 1930erne i forbindelse med, at nazismen fik gradvist mere magt (Novrup, 1946. s. 103). Som påpeget af Ehlers (2010, s. 33) fremsatte Jørgensen ideen ganske kort efter Krystalnatten, den 9.-10. november 1938. I udvalgets betænkning, der udkom 1941, formuleres det om baggrunden, at

”Udviklingen i vort Land har givet det enkelte Menneske større og større Betydning som Samfundsborger. Der appelleres til hvert enkelt Menneskes Tænkeevne og Dømmekraft, og de enkelte Personers Tænkeevne og Indstilling til Tidens Problemer kan blive af afgørende betydning for Lan-

dets Udvikling og Skæbne i en uoverskuelig fremtid” (Undervisningsministeriet, 1941, s. 6).

De skriver videre om dette, at ”Samfundsmæssigt kræver Tiden Opdragelse af en ansvarsbevidst og handlelygtig Ungdom med Evne til selvstændig og saglig Meningsdannelse, en Ungdom med Samfundssind og klar Forstaaelse af, at Friheden forpligter” (Smst., 1941, s. 6).

Betænkningen, som det nedsatte ungdomsudvalg senere fremkom med, rummede forslag til lov om ”Folkehøjskoler og andre tilsvarende Skoler for den voksne Ungdom” og forslag til lov om ”Ungdomsskole for unge Mennesker mellem 16 og 18 Aar” samt desuden ”Forslag til Lov om Efterskoler” samt om ”Tilskud til Aftenskoler” (Undervisningsministeriet, 1941, s. 3).

Jørgen Jørgensen havde rødder i den danske højskolebevægelse, og lovene var i høj grad præget af tanker fra højskolebevægelsen og oplysningsideer. Det afspejlede sig også i sammensætningen af det udvalg, som i 1939 blev nedsat til at stå for arbejdet. Mindst elleve af de seksogtyve i udvalget havde stillinger som højskoleforstander eller lignende tilknytning til høj- og efterskoler. Blandt dem var forstander for Askov Højskole, Jens Th. Arnfred; folketingsmand og forhenværende forstander for Esbjerg Arbejderhøjskole, Julius Bomholt samt formand for Arbejdernes Oplysningsforbund, Nationalbankdirektør Carl V. Bramsnæs; forhenværende forstander for Ollerup Højskole, Lars Bækhøj; forstander for Roskilde Højskole, Hjalmar Gammelgaard; lærer ved Kerteminde Højskole, senere Forstander for Krabbesholm Højskole, Marinus J. Gravsholt; forstander for Vallekilde Højskole, Uffe Grosen; formand for Dansk Aftenskoleforening, Amtsskolekonsulent, Ole Hessilt; forstander for Rødding Højskole, Hans Lund samt Statens Tilsynsførende med Folkehøjskoler og Landbrugsskoler Dr. Phil. et theol. Laust Moltesen (Undervisningsministeriet, 1941, s. 5).

Som det fremgår, udgjorde aktører med tilknytning til højskoleområdet en betydelig andel af udvalgets medlemmer. Dette må ses som udtryk for de tanker og dagsordener, der lå bag dets arbejde. Desuden skal yderligere to væsentlige forhold nævnes. For det første medvirkede flere af udvalgsmedlemmerne også ved udviklingen af den tidligere beskrevne plan for fornyelse af skolen, Emdrupplanen. Det gælder blandt andet Jens Rosenkjær, der var medunderskriver af planerne som repræsentant for Socialpædagogisk Forening for Ny Opdragelse, og Th. Arnfred, der også var medlem af denne forening. For det andet indgik flere af udvalgsmedlemmerne kort efter i det udvalg, der under flygtningeadministrationen blev nedsat til at udvikle uddannelses- og oplysningsaktiviteter for de tyske flygtninge. Dette gælder såvel Rosenkjær som Arnfred, samt desuden også Barfod og Thorkild-Hansen – og det gælder

Johannes Novrup, som var sat i spidsen for implementeringen af de nævnte love, der kort forinden var blevet udviklet for ungdomsskolen.

At en række centrale personer deltog i begge disse udvalg, har givet god mulighed for, at væsentlige ideer fra udvalgsarbejdet i forbindelse med lovene for ungdomsskolen også har sat sig igennem i udvalgene for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne for flygtningene. Når man ser nærmere på love udviklet under flygtningeadministrationen - vi behandler dem senere i bogen - giver det også grund til at antage, at en sådan indflydelse har gjort sig gældende.

Til at stå for realiseringen af oplysningsarbejdet for den danske ungdom med udgangspunkt i de nye love for ungdomsskolen havde man i 1942 ansat Johannes Novrup som statskonsulent for ungdomsundervisningen. Novrup havde frem til da selv været engageret i højskolearbejde, blandt andet som lærer på Askov Højskole. Han havde sine rødder i højskolebevægelsen, hvis ideer om f.eks. folkeoplysning og demokrati han livet igennem var stærkt optaget af. Han var en meget aktiv forfatter og hans mange publikationer vidner om, at han desuden også var engageret i og tilsluttede sig tidens nye pædagogiske udviklinger og tanker. Herunder en lang række indlæg i Askov Højskoles tidskrift, *Dansk Udsyn*, og flere artikler publiceret i *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, der også afspejler hans tilslutning til de reformpædagogiske ideer. Han deltog også i New Education Fellowships kongres i 1932, hvorfra han lavede en beskrivelse, der blev publiceret i tidsskriftet *Den Frie Skole*, talerøret for den danske sektion af New Education Fellowship. Vi beskæftiger os yderligere med Novrup i kapitlet om flygtningeadministrationens medlemmer.

Udviklingen i Tyskland og socialisters emigration til Danmark

Også i Tyskland spillede progressivismens eller reformpædagogikkens ideer en rolle i arbejdet med folkeoplysning og voksenundervisning op mod og efter Første Verdenskrig. Hvor folkeoplysning tidligere primært havde været varetaget i regi af private udbydere, fastslog Weimar-republikkens grundlov fra 1919 i sin paragraf 148 nu, at staten skulle tilbyde folkeoplysning (Baker, 2019). Der udvikledes hurtigt et bredt udbud og blev oprettet såkaldte 'Volks-hochschulen' (også kaldet 'Heimvolkshochschulen' eller 'Volksheim'). Disse var tænkt som ramme for voksenundervisning, hvor fællesskab med andre under ophold af kortere eller længere varighed skulle indgå som del af undervisningen. En vigtig inspiration til dette var de danske folkehøjskoleers ideer og pædagogiske praksis (Hake, 1992). Hvor tysk voksenundervisning tidligere havde været domineret af lærerstyret formidling, opstod nu den såkaldte 'Neue Richtung', som byggede på ideer om, at folkeoplysningen skulle være centreret omkring personlig udvikling, og argumenterede for en pædagogik

bygget op om undervisning i mindre grupper, f.eks. på folkehøjskoler (Glaser, 1994; Reimers, 2000). Sådanne skoler skulle danne ramme om, at kursisterne skulle leve og lære sammen i fællesskab, og tilbuddene rettede sig i nogen grad mod arbejderklassen og uddannelse af denne (Tøsse, 2009). Med henblik på at implementere disse principper blev der iværksat en betydelig indsats for efteruddannelse af folkeoplysningens undervisere. Denne udvikling blev dog bremsede, da nationalsocialisterne kom til at dominere tysk politik og vandt regeringsmagten i 1933.

Indenfor tysk grundskole så man også i Weimar-republikkens periode skoleforsøg baseret på reformpædagogiske ideer om demokratisk opdragelse. Som et eksempel herpå kan nævnes en række frie skoleforsøg med "freie Landerziehungsheime", der havde udfoldet sig siden begyndelsen af 1900-tallet som private kostskoler inspireret af reformpædagogikken. Nogle af disse støttede tillige socialistiske ideer, hvilket betød at nogle måtte forlade Tyskland og søge eksil i andre lande. En sådan skole kom således til Danmark, hvor den i eksiltiden etablerede sig på Fyn (Nielsen, 1986, s. 231; Sørensen, 2014).

Den politiske støtte til sådanne udviklinger og bevægelser inden for skole og folkeoplysning forsvandt med det nye politiske regime i Tyskland. I tiden omkring 1945 ville yngre tyske borgere, der kom til Danmark som flygtninge, derfor kun have erfaring med skolen, som den tog sig ud under nationalsocialismen, mens lidt ældre tyske borgere – ikke mindst de, der havde været involveret i undervisningsaktivitet – også kendte til Weimartidens pædagogiske klima og initiativer. De reformpædagogiske eller progressivistiske ideer, som på nogle punkter gav sig til kende i planerne for uddannelses- og oplysningsaktiviteter i de danske flygtningelejre, har således for nogle af de tyske flygtninge været ganske velkendte, mens de for andre har været fremmede.

Skole og uddannelse var vigtigt i den nationalsocialistiske dagsorden, selv om nazismen ikke formulerede en egentlig sammenhængende politik eller ideologi herfor. Meget byggede på tidligere pædagogiske ideer og praksisser, men indholdsmæssigt blev skolen orienteret mod nationalsocialistiske værdier og ideer. I disse spillede emner som genetik og racevidenskab en rolle, og de blev indoptaget i skoleundervisningen og lærernes uddannelse i årene 1933 – 1935 (Patel, 1918, s. 184). Ideologien definerede også køn og kvinders rolle, og f.eks. blev optaget af kvinder på universiteterne i 1933 med en ny lov reduceret til 10 pct. (Patel, 2018, s. 187).

Blandt de mange børn og unge i flygtningelejrene må en stor del også have haft erfaring med nationalsocialismens ungdomsbevægelse, Hitlerjugend, som var blevet oprettet i 1926. Hitlerjugend hyldede og opdrog unge efter den nationalsocialistiske ideologi; sammen med dens underorganisationer blev den fra 1933 gjort til den eneste lovlige ungdomsorganisation i Tyskland, og fra

1939 havde alle tyske børn i alderen 10-18 år pligt til at være medlem af organisationen, hvis ikke de havde jødiske rødder eller havde begået kriminalitet. I september 1939 havde Hitlerjugend således 8.700.000 medlemmer (Nolzen, 2018, s. 99). Der blev i organisationen holdt ugentlige møder med sang, aktiviteter som f.eks. sport, og ideologisk skoling. Dette har spillet en betragtelig rolle i tyske børn og unges hverdag og opdragelse.

Blandt de flygtninge, der kom til Danmark, havde børnene og de unge således gået i grundskolen under nazismen, og de af dem der i 1945 var i aldersgruppen 10-20 år ville på forskellige måder have været omfattet af det obligatoriske medlemskab af Hitlerjugend eller dets underorganisationer.

Det spillede også en rolle at nogle af de tyske borgere, der inden Anden Verdenskrig emigrerede til Danmark, gjorde det af politiske grunde. Det var borgere, der blev nødt til at forlade Tyskland på grund af deres aktive tilslutning til demokratiske idealer, og dermed for fleres vedkommende samtidig til pædagogiske ideer og initiativer som de ovenfor beskrevne. Nogle af dem havde selv bidraget til realiseringen af ideerne gennem politisk arbejde eller som undervisere for børn, unge eller voksne. Efter at nazisterne havde overtaget den politiske magt, indledte de en forfølgelse af borgere med markerede socialdemokratiske og kommunistiske sympatier. Mange aktive socialdemokrater og kommunister valgte eller måtte emigrere til mere sikre lande, og en del kom til Danmark og Sverige (se f.eks. Uwe Petersen, 1985; Steffensen, 1986). Mange af de emigrerede havde allerede danske kontakter gennem det politiske netværk, og de ville også kunne fortsætte deres politiske aktivitet.

Den tyske socialdemokrat Karl Raloff var en af disse tyske borgere, der af politiske grunde valgte sammen med sin kone at emigrere til Danmark. Han fortæller i sine erindringer, hvordan han gennem sin aktivitet i det socialdemokratiske ungdomsforbund og dets kongresser mødtes med unge socialdemokrater fra hele Europa. Om sin flugt til Danmark og tilværelsen som flygtning fortæller han, at "Vi socialdemokratiske flygtninge havde næsten ingen kontakt med de øvrige flygtninge" (Raloff, 1969, s. 126). Han omtaler flere andre markante tyske socialdemokrater, der var emigreret til Danmark som politiske flygtninge, herunder prominente politikere som den tidligere rigskansler Philip Scheidemann, flere rigsdagsmænd og to tidligere ministre i fristaten Braunschweig. Den ene af disse var Hans Sievers. Han og en anden emigrant, Walter Schulze, havde begge som politikere beskæftiget sig med undervisning i Tyskland. Sievers var i Weimar-tiden en periode minister for offentlig undervisning og senere også nogle år justits- og undervisningsminister, og Schulze, der også var socialdemokrat, arbejdede med skolereformer i Tyskland inden han måtte flygte. Andre emigranter var Hans Winkler samt også Karl Rowold, der havde ledet den socialdemokratiske arbejderungdoms-

bevægelse og arbejdet som redaktør for forskellige nyhedsmedier, herunder det antinazistiske blad ”Der Rote Harzbote” (Steffensen, 1986, s. 577). Vi vender tilbage til, hvordan nogle af disse socialdemokratiske og kommunistiske emigranter blev involveret i arbejdet med organisering og varetagelse af forskellige opgaver i flygtningelejrene og i flygtningeadministrationens uddannelses – og oplysningsudvalg, og belyser deres baggrund lidt yderligere.

Pædagogiske ideer og udviklinger i samtiden

I årene mellem de to verdenskrige, 1920erne og 1930erne, voksede en række nye ideer om pædagogik og uddannelse sig stærke mange steder i den vestlige verden og markerede sig gennem organisationer, skoleforsøg og uddannelsespolitiske initiativer. Det er de pædagogiske strømninger, der gav sig til kende under Weimar republikken et eksempel på. Disse ideer, som i Tyskland og de nordiske lande ofte blev kaldt reformpædagogik, i England og USA progressivisme, satte den lærende – barnet, den unge, den voksne – i centrum for pædagogikken og krævede at uddannelse og undervisning først og fremmest skulle bidrage til den lærendes udvikling af selvstændige indsigter, følelser og færdigheder. Internationale initiativer som etableringen af New Education Fellowship bidrog til udbredelsen af ideerne. I Danmark kunne de nye pædagogiske strømninger også forbinde sig med den forståelse af folkelig oplysning, som var udviklet af blandt andet Grundtvig og institutionaliseret i højskoler landet over.

Det var dog ikke sådan, at disse ideer dominerede pædagogik og uddannelse i Danmark. Den fremherskende forståelse af undervisning og skolegang var fortsat traditionel; elever blev overvejende opfattet som modtagere af viden, der var nedfældet i læreplaner og skolebøger, og som tilflød eleverne gennem lærerne. Men de reformpædagogiske ideer vandt efterhånden støtte blandt en del aktører inden for skole- og undervisningsverdenen. Det gjaldt også aktører inden for politiske partier, især Socialdemokratiet og Radikale Venstre, som ofte indgik i regeringer i perioden. Og ideerne blev udmøntet i uddannelsespolitiske initiativer, for eksempel nye love for undervisning og oplysning på ungdomsområdet.

Mellemkrigstidens pædagogiske ideer, initiativer og erfaringer udgjorde en væsentlig baggrund for og indflydelse på udviklingen af uddannelse og oplysning i de danske flygtningelejre. Den netop afsluttede krig og det forhold, at den havde kunnet udbryde så forholdsvis kort tid efter den foregående verdenskrig, havde skærpet opmærksomheden på sammenhængen mellem uddannelse, oplysning og demokrati, som også blev betonet i reformpædagogikken. Der var en øget forståelse af, at borgere måtte socialiseres til den

demokratiske styreform og at skole og oplysningsvirksomhed havde en central rolle at spille i den sammenhæng. Internationalt påpegede Potsdam-erklæringen vigtigheden af at fremme og styrke demokrati og UNESCO-traktaten betonedede betydningen af uddannelse og dens rolle i opbygningen af demokratiske samfund.

Samspillet mellem aktører i skoleverdenen, offentligheden og det politiske liv, som arbejdede for eller støttede de nye pædagogiske ideer, kan i en vis forstand siges at have udgjort et reformpædagogisk miljø; og det kom til at spille en rolle i Flygtningeadministrationens arbejde, ikke mindst i de udvalg, der skulle udvikle planerne for uddannelse og oplysningsaktiviteter i lejrene. I næste kapitel behandler vi disse udvalgs sammensætning, med fokus også på de enkelte medlemmers baggrund og orientering samt på andre aktører, der spillede en vigtig rolle i udformningen af planerne og indsatsen med at søge at realisere dem i praksis.

Flygtningeadministrationen og dens aktører inden for undervisning og oplysning

Faser i undervisnings- og oplysningsvirksomheden

Flygtningelejrenes undervisnings- og oplysningsaktiviteter udviklede sig gradvist i perioden efter de flygtede og tvangsevakuerede tyske borgere kom til Danmark og efter krigens afslutning. Havrehed opdeler i sin afhandling undervisningen af de tyske flygtningebørn i den skolepligtige alder 7-14 år i Danmark i tre faser, alt efter hvordan den var organiseret i disse perioder (Havrehed, 1987, s.156).

Første fase omfatter tiden inden krigens afslutning 5. maj 1945; undervisningen blev i den periode varetaget meget nødtørftigt og under store udfordringer af f.eks. tyske flygtede lærere, Røde Kors og Værnemagten.

Dog var også hele skoler blevet evakueret og nogle af disse huset i Danmark. Det gjaldt blandt andet elever fra nogle tyske gymnasieskoler. En af disse grupper af elever blev først huset i en strandpavillon ved Skamlingsbanken, og senere flyttet til værnemagtsbarakker på Tvedvej i Kolding (Dedenroth-Schou, 1982, s. 4). Senere kom nogle af disse til en særlig lejr oprettet i Vingsted med elever fra i alt tre skoler fra Berlin. Lærerstuderende fra et seminarium, Pasewalk nær Stettin, blev tilsyneladende også evakueret samlet til Danmark (Mix, 2005, s.152). I deres eksil i Danmark gennemførte disse skoler fortsat deres undervisningsaktiviteter, men naturligvis stærkt påvirket af omstændighederne og med f.eks. ganske få undervisningsmaterialer til rådighed (Havrehed, 1987, s.165ff).

Anden fase omfatter tiden mellem 5. maj 1945 og tidspunktet for oprettelsen af flygtningeadministrationen med Johannes Kjærbo som leder, den 6. september 1945. Der blev i den periode handlet på baggrund af et ordensreglement for flygtningelejrene udarbejdet af Arbejds- og Socialministeriet, hvor

det var foreskrevet, at børnene mindst 6 timer dagligt skulle beskæftiges med undervisning eller leg, og at dette skulle varetages af flygtningene selv (Arbejds- og Socialministeriet, 1945). Tyske flygtede lærere og pædagoger blev tilskyndet af f.eks. modstandsbevægelsens folk til at stå for sådanne aktiviteter. De Allieredes centrale ledelse havde meddelt, at flygtningene skulle forblive i Danmark indtil videre, og man fandt det nødvendigt at implementere en undervisning, der var planlagt fra dansk side, men gennemført af tyskerne selv. I denne periodes sidste halvdel fandt De Allieredes Potsdam-konference sted; dens slutdokument betonedes som nævnt støtte til udviklingen af demokrati og demokratisk kultur i Tyskland, og dette spillede en rolle i den efterfølgende tredje fase.

Den tredje fase er tiden efter flygtningeadministrationens oprettelse og Kjærbøls udnævnelse, hvor undervisningsaktiviteterne blev lagt i mere faste rammer, ligesom der også november 1945 var blevet udsendt et nyt reglement for lejrene (Harder, 1990, s. 235). Det er primært udformningen af indhold og rammer for undervisnings- og oplysningsaktiviteterne i denne tredje fase, samt de centrale aktører i denne proces, der behandles i det følgende.

Undervisnings- og oplysningsudvalgenes oprettelse og sammensætning

Arbejds- og Socialministeriet havde i samarbejde med Statens Civile Luftværn udarbejdet regulativ for de tyske flygtninge i lejrene i juli 1945. Dette påbød som nævnt flygtningene at organisere undervisning for de skolepligtige børn. Efter at flygtningeadministrationen var oprettet i september 1945 nedsatte man, for at sikre at dette krav om undervisning blev ført ud i livet, 25. oktober 1945 et undervisningsudvalg bestående af danske og nogle få tyske med kompetencer inden for skole og uddannelsesområdet (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 167). Følgende var medlemmer:

- Johannes Kjærbøl (formand) (S)
- Departementschef Aage Barfod; Undervisningsministeriet
- Professor Louis Leonor Hammerich
- Politiskolechef Mads Hvid
- Lektor Einar Matthiesen (daglig leder af udvalgets arbejde), efter 2. september 1946 afløst af Christian Warncke (Havrehed, 1987, s. 159)
- Statskonsulent Johannes Novrup, Undervisningsministeriet
- Forhenværende Justits- og Undervisningsminister Hans Sievers (tysk)
- Lærer Walter Schulze (tysk)
- Fru E. Thorkild-Hansen, Undervisningsministeriet;
- To tyske emigranter: Dr. Phil Hans Winkler og stud.agro Kurt Vieweg.

Umiddelbart efter Undervisningsudvalgets oprettelse blev tillige - 2. november 1945 - oprettet et *Oplysningsudvalg*. Nogle af medlemmerne i dette indgik også i Undervisningsudvalget, f.eks. statskonsulent Johs. Novrup. Oplysningsudvalget omfattede (Havrehed, 1987, s. 170):

- Johannes Kjærbøl (formand) (S)
- Højskoleforstander Poul Hansen (leder af udvalgets arbejde) (S)
- Højskoleforstander Jens Th. Arnfred, Askov
- Folketingsmand Christian Christiansen, Arbejdernes Oplysningsforbund (AOF) (S)
- Lektor Carsten L. Henrichsen
- Politiskolechef Mads Hvid
- Frk. Gerda Mundt (K)
- Statskonsulent Johannes Novrup, Undervisningsministeriet;
- Magister Jens Rosenkjær, Statsradiofonien
- Fhv. Justits- og Undervisningsminister Hans Sievers (tysk)
- Kontorchef i Undervisningsministeriet fru. E. Thorkild-Hansen,
- Sekretær Karl Rowold (tysk)
- Fru Ellen Hersdorf

Medlemmerne var valgt på baggrund af kompetencer, erfaringer og naturligvis deres ståsted i forhold til den ideologi, man havde søgt at bekæmpe under krigen. Socialdemokratiet havde i den pågældende periode regeringsmagten, og en stor del af de udpegede var aktive socialdemokrater. Flere havde på forskellig vis i årene forud været involveret i udarbejdelsen og implementeringen af de tidligere beskrevne nye love, der lagde rammerne for skolen for ungdommen (Undervisningsministeriet, 1941, s. 5). Nogle havde på forskellig vis været involveret i modstandsaktivitet under krigen (herunder også de tyske medlemmer Rowold, Winkler og Vieweg), og nogle havde spillet en rolle i forbindelse med produktionen af bladet 'Deutsche Nachrichten' (f.eks. Sievers og Rowold), der under krigen havde formidlet anti-nazistisk propaganda. Flere af de tyske medlemmer havde været aktive i det tyske socialdemokrati. De havde af netop den grund måttet emigrere, da nazisterne indledte forfølgelse af disse og andre grupper borgere i Tyskland efter magtovertagelsen 1933. Nogle af disse emigrerede havde været markante aktører i tysk politik, nogle af dem også inden for skole og uddannelse.

Til udvalgene var således udpeget flere kompetente og for nogles vedkommende også relativt kendte aktører, der havde væsentlig erfaring med undervisning og oplysningsaktiviteter både pædagogisk, ledelsesmæssigt og gennem arbejde med uddannelseslovgivning. Det kan ses som udtryk for, at det var en

opgave Flygtningeadministrationen tog alvorligt og tillagde betydning. Man må forvente, at de udpegede medlemmer engagerede sig i arbejdet på baggrund af aktiv interesse for sagen.

Uddannelses- og oplysningsaktiviteter baseret på demokratisk grundlag

Kjærbøl betonedede fra starten betydningen af undervisning og oplysningsarbejde i lejrene, og at dette skulle basere sig på et demokratisk, men politisk neutralt, grundlag. Dette fremgår meget tydeligt i flere taler, han holdt i perioden lige efter at være tiltrådt som leder af Flygtningeadministrationen (f.eks. Kjærbøl, 29. september, 1945⁵). I talerne argumenterer han for og begrundede samtidig dette synspunkt. Han påpeger imidlertid også de udfordringer, han vurderer, der vil være i den forbindelse. Herunder f.eks. det meget væsentlige at finde tilstrækkeligt med lærerkræfter, der vil kunne løfte opgaven, men også at have de rette lærebøger og materialer til rådighed (Kjærbøl, 13. oktober 1945, s. 30). Desuden understreger han, at man i undervisnings- og oplysningsaktiviteterne må være opmærksom på at gå frem med varsomhed, for at undgå at flygtningene skal opfatte aktiviteterne som propaganda. Denne forsigtighed begrundede han med, at der for mange af de tyske flygtninges vedkommende med demokrati vil være tale om idealer, de - som han formulerer det - er fremmede overfor. Opgaven blev anset for en moralsk forpligtelse, som han siger i en tale holdt i Statsradiofonien 11. dec. 1945:

”Det har imidlertid stadig staaet os klart, at vi havde en moralsk pligt til at iværksætte et saadant Undervisnings- og Oplysningsarbejde baseret på et demokratisk, men politisk neutralt Grundlag” (Kjærbøl, 11. december 1945, s. 26).

Han tilføjer til dette at ”Efter 5 Aars nazistisk Besættelse har vi alle sammen det Maal at fjerne enhver Form for Nazistisk sindelag og overbevisning”. I en anden tale uddybes tankerne bag oplysningsarbejdet, således:

”Men vi maa videre endnu, thi tretten Aars Nazisme har gjort Tyskerne fuldstændig ukendte med de Samfundsforhold, der i øvrigt behersker verden. Vi maa bestræbe os paa at tilvejebringe et yderligere Oplysnings-

5 Kjærbøls taler findes blandt hans arkivalier i Rigsarkivet, arkivserie: ”Manuskripter til artikler, taler m.m.”, se i kildelisten for mere præcis reference.

arbejde, f.eks. Foredrag, udsendelse af Pjecer, Etablering af biblioteker og Lignende” (Kjærbøl, 11. december 1945, s. 26⁶).

Kjærbøl påpeger desuden, at aktiviteterne også havde som formål at bidrage til at skabe aktivitet blandt flygtningene, for dermed at støtte trivsel (Kjærbøl, 11. december 1945, s. 27).

Når Kjærbøl betonedede neutraliteten i undervisnings- og oplysningsindsatsen, kan det ses som udtryk for flere forhold. Som nævnt tidligere påpegede han, at en oplevelse af at blive udsat for propaganda vil bidrage til modstand blandt flygtningene. Der var desuden visse politiske uenigheder i forbindelse med håndteringen af flygtningene, og endelig havde erfaringerne fra krigen også skabt bevidsthed om skolens rolle i socialiseringen af børn og unge og ikke mindst konsekvenserne af dette i autokratiske regimer. Således blev netop det at undgå enhver form for indoktrinering fremhævet i planerne for uddannelse og oplysning i lejrene. Samme målsætninger så man også Novrup formulere, da han i forbindelse med implementeringen af de nye skolelove for ungdommen udgav bogen ”Skoleformer og Skoletanker” i 1947. Heri skrev han f.eks.:

”I stedet for en Skole, der gennem Aarhundreder har opdraget til et tjene et Ideal, maa vi have en skole, der søger at lære Menneskene at staa på egne Ben. Menneskene må gøres uimodtagelige for enhver form for Propaganda” (Novrup, 1947, s. 179).

Det træder meget klart frem, at ideerne om at uddanne eller opdrage til demokrati generelt var en vigtig målsætning i undervisnings- og oplysningsaktiviteterne. Trods de store praktiske udfordringer fremstår ’demokrati’ således som et nøgleord. Dette kom også stærkt til udtryk da Flygtningeadministrationens centrale oplysningsudvalg 10. april 1946 udsendte ”Plan for en Ungdomsskole i de tyske Flygtningelejre” (Flygtningeadministrationen, 1946). Indholdet heraf beskrives nærmere i kapitel 7.

Ansættelse af inspektører, undervisningsledere og kulturledere

Med henblik på, at undervisningsudvalget kunne føre kontrol med undervisningsaktiviteterne, besluttede man for en periode og med virkning fra 1. januar 1946 at udpege seks undervisningsinspektører. Inspektørerne var an-

6 Smst.

svarlige for ledelsen af undervisningsaktiviteterne i de lejre, der lå indenfor deres distrikt.

De udpegede til de forskellige distrikter var for Vestjylland lektor, Dr. Phil Felix Arndt; for Østsjælland, Koldingegen og Fyn overlærer Chr. Warncke; for Midtjylland viceinspektør Peter Clausen; for Området nord for Limfjorden og Ålborg kommunelærer Mørk-Petersen; for Sjælland og Lolland-Falster translatør Jørgen Ketelsen; for Storkøbenhavn kommunelærer Johannes Fosmark (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 169). Inspektørerne blev alle fundet blandt Sønderjyske lærere og var ud over dette valgt på baggrund af flere kriterier, herunder også deres kendskab til tysk sprog og kultur. F.eks. var Ketelsen translatør i tysk, og Fosmark havde været lærer i Slesvig for det danske mindretal (Hansen, 1985, s. 92; Københavns Translatørskole og Sproginstitut, 1950-51, s. 24). De skulle blandt andet føre tilsyn med undervisningen, vejlede pædagogisk, antage eller afskedige tyske lærere og sikre undervisningsmateriel.

En vigtig og vanskelig opgave for inspektørerne var knyttet til det forhold, som vi tidligere har omtalt, at der i lejrene også fandtes personer, som havde været en del af besættelsesmagten og nazistiske organisationer. Derfor iværksatte man en omfattende undersøgelse af fortiden blandt de lærere, der skulle varetage undervisningen, med henblik på at forhindre at nogen med nazistiske sympatier eller tilknytninger blev ansat. Hertil blev anvendt de tidligere nævnte samtaler med potentielle undervisere. Gennem samtalen søgte undervisningsinspektøren at finde et grundlag for at vurdere personens personlige forhold og levnedsløb set i en bredere politisk og pædagogisk sammenhæng. Man ønskede ikke et forhør, men ”rolige samtaler om nazismens ideologi og om opdragelse til demokrati etc.” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 171). Som grundlag for samtalerne var udarbejdet et kort notat med spørgsmål vedrørende ideologi, tysk historie og krigen. Nogle eksempler på spørgsmål giver indtryk af, hvor bredt omkring samtalerne kunne komme. Nedenstående er nogle få eksempler på de nævnte spørgsmål, der fylder to A4-sider:

”Hvad mener De om Hitler-Jugend?

Hvad mener De om H.J.- Førerne?

Hvad siger De om Førerprincippet? (...)

Hvad siger man til Demokratiet i lejren? (...)

Hvordan er deres Stilling til Nazisterne?

Hvordan er Deres Stilling til demokratiske partier? ”

Hvorledes ser de på Weimar-republikken?” (Flygtningeadministrationen, ca. 1946’).

På grundlag af samtalerne formulerede inspektørerne kortfattede bedømmelser af de potentielle lærere som f.eks. følgende, der er afgivet af Claus Moldt i september 1946:

”Politiske organisationer: NSDAP 1936, ingen funktioner, NSLB, Frauenschaft. Bedømmelse: Er katolik og trådte derfor tøvende ind i partiet. Men det holdt ikke, hvad det lovede kirken. Så også, hvordan polakkerne blev behandlet. Fortrød derfor sit medlemskab. Virker oprigtig. Anvendelse: Folkeskolen” (Havrehed, 1987, s. 159).

Flygtningeinspektørernes opgaver og antal blev med tiden forandret, i takt med at lejrenes antal blev reduceret, og da der 2. september 1946 blev udsendt et nyt cirkulære, var der herefter kun fire inspektører, nemlig Chr. Warncke (Fyn og Haderslev amter), Claus Moldt (Lejre øst for Storebælt), Peter Clausen (de midtjyske amter) og J. Aa. Jensen (de Nordjyske Amter) (Havrehed, 1987, s.159).

Der blev desuden indsat ledere af undervisningen i de seks storlejre. Disse omfattede: lærer Claus Moldt (Kløvermarken), den tyske kommunelærer og socialdemokrat Walter Schultze (Oksbøllejren), lærer Peter Tegewaldt (Grove-Gedhus), førstelærer Peter Hansen (Rom), overlærer Jørgen Krogh (Ry-Silkeborg) og kommunelærer Knud Hansen (Ålborg) (Havrehed, 1987, s. 158).

Peter Hansen, der var blevet indsat som leder af undervisningen i Rom lejren, førte dagbog over sit arbejde der. Han beskriver her også undervisningsledernes introduktion til posten i København. Han beretter om, hvordan han i den sammenhæng mødte flere af sine kommende kolleger samt også flere kendte navne i forbindelse med Flygtningeadministrationen (Hansen, 1985, s. 92). Dele af denne introduktion beskriver han således:

”Efter en grundig instruktion blev vi alle inviteret til at overvære en forældreaften på Rysensteensgades skole, hvor der lå 250 tyske flygtninge.

7 Dokumentet på to sider er et tillæg og udateret, men formentlig udarbejdet i starten af 1946 i den periode, hvor man gennem samtaler tog stilling til, hvem af de tyske flygtninge der kunne indgå i forbindelse med f.eks. undervisning og oplysningsarbejdet, og hvem der grundet deres sindelag blev fravalgt, sådan som det beskrives af Flygtningeadministrationen (Flygtningeadministrationen, 1950, s.171). Dokumentet indgår i Henrik Havreheds arkiv i Rigsarkivet, se kildelisten for præcis reference.

Her talte Walther Schulze, en kendt tysk pædagog med tilknytning til den danske modstandsbevægelse, om situationen for de tyske flygtninge i dag. Blændende og gribende var hans appel til alle tænkende landsmænd. De burde beflitte sig på at kunne tænke selvstændigt og være kritiske i fremtidens tyske politik, kort sagt at gøre op med nazismen og deres eget jeg. Et kor sang flerstemmige tyske sange, og vi så på undervisningen af børn i al dens primitivitet.” (Hansen, 1985, s. 92).

Yderligere blev ansat ”kulturledere” i de større lejre, også kaldet ”distriktsledere”, da deres ansvar omfattede flere lejre (Havrehed, 1987, s. 171). De var rekrutteret blandt tyske flygtninge og emigranter og skulle fungere som de daglige ledere af oplysningsarbejdet, der var meget omfattende. Disse fremgår af et dokument fra Flygtningeadministrationen 1. juli 1946 omhandlende igangsættelsen af oplysningsarbejdet (Flygtningeadministrationen, 1. juli 1946, s. 2-5⁸). Blandt disse kan nævnes Karl Raloff samt Dr. Phil Erich Kunze (Kløvermarken), Dr. Phil Wilhelm Krämer (Århus), Karl Blutau (Esbjerg), Dr. Hans Winkler (Lemvig), W. Riepekohl (Oksbøllejren), Wilhelm Georg (Grove-Gedhus lejren), Heini Müller (Randers og Silkeborg), Peter Beck og Willi Harder (Aalborg). Ikke mindst blandt aktører som de nævnte var demokratiske idealer og tankegang aktivt repræsenteret. Raloff, Winkler og Riepekohl eksemplificerer dette. *Riepekohl* havde fra 1920 arbejdet som reporter for det socialdemokratiske dagblad *Volksstimme* i Magdeburg og drevet en SPD-boghandel. Fra 1925 var han redaktør af den socialdemokratiske avis *Fränkische Tagespost* i Nürnberg. Da nazisterne kom til magten, var han til stede, da de besatte avisen i Nürnberg natten mellem den 9. og 10. marts 1933. Riepekohl blev arresteret og mishandlet og flygtede herefter til Tjekkoslaviet, hvor han arbejdede for den socialdemokratiske eksilorganisation *Sozialdemokratische Partei Deutschlands im Exil* (Sopade) (Röder m.fl., 1980, s. 603; Rowold og Bøggild, 2002, s. 12). Sopade opererede fra Prag 1933-1938, herefter i Paris nogle år og frem til 1945 fra London. Omkring 1938 tog Riepekohl videre til Danmark og deltog i april 1940 i en konference indkaldt af emigranten Fritz Tarnow, hvor man udarbejdede et notat: ’Opgaver til genopbygning af et demokratisk Tyskland efter Hitlers fald’ (Röder m.fl., 1980, s. 603). Ralloffs og Winklers baggrund omtales senere i dette kapitel.

I det følgende afsnit giver vi yderligere biografiske beskrivelser af de personer, der var aktivt involverede i uddannelses- og oplysningsaktiviteternes planlægning.

8 Dokumentet findes blandt arkivalierne i Odense Stadsarkiv, se kildelisten for præcis reference.

Centrale aktører og ideer om uddannelse og pædagogik

De personer, der var udvalgt til at skulle lede og forestå uddannelses- og oplysningsaktiviteterne, repræsenterede en række uddannelsesmæssige ideer, der fra mellemkrigstiden havde sat deres præg på udviklingen indenfor skole og pædagogik. Det var tanker inspireret af progressivismen og dens opgør med autoritær pædagogik og af højskolebevægelsens ideer om folkeoplysning og demokrati. Samlet set var der tale om ideer, der både internationalt og nationalt etablerede en kontekst for forståelsen af skole og oplysning i perioden, og som også ville kunne præge planerne for undervisnings- og oplysningsaktiviteter for flygtningene, ikke mindst via de aktører, som bidrog til udformningen af planerne. For at kunne vurdere dette, ser vi nærmere på medlemmerne i Undervisningsudvalget og Oplysningsudvalget. Blandt dem finder man en række centrale aktører, der på forskellig måde repræsenterede de nævnte uddannelsesmæssige ideer. Vi beskriver disse aktører i det følgende.

Statskonsulent Johannes Novrup, Undervisningsministeriet. Novrup (1904 – 1960) blev i 1942 ansat som statskonsulent for ungdomsundervisningen med den særlige opgave at føre de tidligere nævnte nye love for ungdomsundervisningen ud i livet og stå for udvikling af oplysningsarbejde for ungdommen. Hans tilgang hertil afspejlede højskoletanker og ideer om folkelig oplysning. Dette fremgår blandt andet i flere bøger, han publicerede om ungdomsskolelovene og beslægtede emner, herunder bøgerne ”Den ny Ungdomsskole” (1943) samt ”Skoleformer og Skoletanker” (1947). Her udtrykte han sit syn på pædagogik hvor - ud over de tidligere nævnte grundtvigske skoletanker - begreber som demokrati og medborgerskab var væsentlige (Novrup et al., 1943; Novrup, 1947).

Lovene for ungdomsskoleområdet omfattede love for folkehøjskolerne, for en ungdomsskole for unge mellem 16 og 18 år samt lov for efterskoler og for aftenskoler (Undervisningsministeriet, 1941). Og i Novrups beskrivelse af tankerne bag lovene genfindes ideer, der også gav sig til kende i planerne for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne for flygtningelejrene, som Novrup var blevet inddraget i udviklingen af.

At han var optaget af og tilsluttede sig progressivismens ideer afspejler sig mange steder i hans publikationer. Efter deltagelse i den 6. Verdenskongres for Ny Opdragelse organiseret af tidligere nævnte New Education Fellowship og med hovedtemaet ”Education and Changing Society”, skrev han f.eks. følgende i tidsskriftet ”Vor Ungdom”, et dansk tidsskrift der beskæftigede sig med skole og pædagogik og også var talerør for progressivismen:

”Har den nye Skole hidtil talt mest om Barnet, dets Selvvirksomhed, dets Opdragelse gennem individuelt Arbejde, saa bar Kongressen her stærkere

præg af Opgør med Tiden selv, Vesteuropa efter Krigen. (...) Vi maa som Skolefolk være med til at skabe en Generation, som er i stand til at leve i en Verden, der ikke mere bestaar af fritsvævende Nationer, men hvor Nationerne maa være ansvarlige Led i en solidarisk Verden (...). At skabe Verdensborgere er ikke mindre afgørende vigtigt for den moderne Kulturs Fremtid end at skabe nationale Borgere i det enkelte Land” (Novrup, 1933, s.174).

Departementschef Aage Barfod (1878 – 1956), *Undervisningsministeriet*. Barfod var uddannet jurist 1902 og fik nogen tid efter sin uddannelse ansættelse i Kultusministeriet, det ministerium der på det tidspunkt beskæftigede sig med kirke- og undervisningsvæsen. Som senere fuldmægtig og departementschef i Undervisningsministeriet og kontorchef samme sted havde han haft indflydelse på tilblivelsen af mange love inden for folkeskolen, ungdomsskolen og seminarier og havde et indgående kendskab til dem. Han havde også - sammen med Fru E. Thorkild-Hansen, der også var ansat i Undervisningsministeriet og medlem af udvalget - været stærkt involveret i udarbejdelsen af en ny højskolelov, der blev vedtaget 4. juli 1942 og repræsenterede en støtte til højskolerne og en styrkelse af deres virksomhed (Arnfred, 1944, s. 330).

Lektor Einar Matthiesen (1902 - 1992), *daglig leder af udvalgets arbejde*. Matthiesen havde under krigen været involveret og spillet en ledende rolle i modstandsaktivitet i organisationen Dansk Studiering (senere Ringen) og dennes oplysningsaktiviteter (Andersen, 1984, s.186; Havrehed, 1987, s. 104). Dansk Studiering blev oprindeligt dannet med henblik på oplysning, og studiekredsarbejde var i den sammenhæng en central aktivitet. Matthiesen blev involveret i det blandt andet gennem sin relation til Frode Jakobsen - formand for Frihedsrådet fra 1943. De to kendte hinanden fra deres beskæftigelse indenfor gymnasieområdet (Jakobsen, 2018).

Lærer Claus Moldt (1899 – 1986). Moldt var uddannet lærer 1921 og ansat som skoleinspektør på Holsteinsgade Skole i København, da han blev involveret i udformningen af uddannelses- og oplysningsaktiviteterne for de tyske flygtninge. Han var i årene 1924 – 1929 redaktør af bladet ”Læreren”, hvortil han havde skrevet en del artikler (Larsen, 1933). Artiklerne viser hans interesse for reformpædagogikken med titler som ”Arbejdsskolebevægelsen i Belgien” (1925a), ”Eksperimental pædagogik – et tilbageblik” (1925b) og ”La Nouvelle Education” (1925c). Moldt blev udnævnt som leder af flygtningelejren på Kløvermarken.

Moldt bidrog også med et kapitel i en antologi udgivet kort efter krigens afslutning: ”Og hverdagen skiftede. Skolen i de onde år” (Nordentoft og Svendstorp, 1946). Denne blev udgivet af to kendte aktører inden for sko-

le og uddannelse, Inger Merete Nordentoft og Aage Svendstorp, der begge havde været begge aktive i modstandsaktivitet. Nordentoft bidrog endvidere ved udarbejdelse af Emdrupplanen. Hun blev i 1945 skoleinspektør på en Københavnsk skole (Katrinedalskolen), og var optaget af skoleudvikling inspireret af blandt andet de reformpædagogiske ideer. I den nævnte antologi behandler forskellige forfattere skolen og dens vilkår under besættelsen. Moldt behandler i sit bidrag skolen og flygtningene, og beskriver tankerne og ideerne bag uddannelses- og oplysningsplanerne samt aktiviteterne i flygtningelejrene (Moldt, 1946). Fra 1946 var han undervisningsinspektør i lejrene øst for Storebælt og undervisningsleder i Kløvermarken. Antologien udkom i 1946, hvor man stod midt i planlægningen, udviklingen og gennemførelsen af planerne for uddannelse og oplysning. Moldt skriver herom i følgende formuleringer, der ofte refereres til i behandlinger af emnet, at:

”For Oplysningsvirksomheden gælder i det hele taget, at der skal fares med lempe; men saa har man til Gengæld Muligheden for at gøre disse Menesker til Medarbejdere i et demokratisk Europa. Lykkes det, har Skolens Folk deres store Part af Æren (...). Gennem og blandt Flygtningene kan og må vi på Grundlag af vor mangeårige politiske Skoling under Folkestyret yde vort lille Bidrag til, at det bliver et sundt og demokratisk Europa” (Moldt, 1946, s. 165).

Sådanne formuleringer og synspunkter var helt i tråd med og svarede til Kjærboles, som man ser det i hans taler fra tiden, vi tidligere har citeret fra.

Højskoleforstander, folketingsmedlem Poul Hansen (1897-1974), leder af udvalgets arbejde, (S). Hansen havde stærk tilknytning til højskolebevægelsen. Han havde allerede som ung flere højskoleophold, og 1924 til 1929 var han lærer ved Den Internationale Højskole. I 1929 blev han forstander ved Esbjerg Arbejderhøjskole, hvor han afløste Julius Bømholt, og havde denne post indtil 1945, hvor han blev valgt til Folketinget for Socialdemokratiet. Senere var han blandt andet forretningsfører for Arbejdernes Oplysningsudvalg i København og forstander ved Borups Højskole (Koch-Olsen, 1944, s. 295ff).

Højskoleforstander Jens Th. Arnfred (1882 – 1977), Askov. Arnfred var født i Askov og blev efter sin uddannelse til civilingeniør lærer på Askov Højskole 1910 (Borup, 1944, s.166). Her blev han senere medbestyrer og fra 1928 forstander, en post han bestred frem til 1953. Hans opvækst var præget af et Grundtvigsk miljø, hvor man var optaget af oplysning og demokrati. Han selv gik i friskole hos en elev af Chresten Kold. Arnfred var – som Rosenkjær – medlem af det udvalg, der stod for at udarbejde de nye love for ungdoms-

skoleområdet. Han stod som med-afsender af Emdrupplanen, og har således aktivt tilsluttet sig, de tanker progressivismen stod for.

Folketingsmand Christian Christiansen (1895-1963), *AOF (S)*. Christiansen var meget aktiv socialdemokrat, og havde stor interesse for folkeoplysning. Han var medstifter af Socialdemokratisk Ungdom, som han også var formand for gennem en årrække. Hans interesse for folkeoplysning kom blandt andet til udtryk i, at han var medstifter af Arbejdernes Oplysningsforbund i 1924 og fra 1930 forretningsfører for forbundet. Fra 1930 var han medlem af Forretningsudvalget for Arbejdernes Radioforbund og Formand for Roskilde Højskole. Han var desuden Næstformand for Folkeuniversitetsforeningen 1931-32, medlem af Redaktionen af Tidsskrifterne »Socialisten« og »Arbejderhøjskolen« og medudgiver af »Haandbog i socialdemokratisk Ungdomsarbejde« og af »10 Aars Arbejder-Oplysning 1924-1934« (Elberling, 1950, s. 38).

Lektor Carsten L. Henriksen (1897- 1974). Han var uddannet cand.mag. og arbejdede blandt andet som lektor i gymnasieskolen, men også som sekretær ved Københavns Universitets filosofiske fakultet. Han varetog desuden poster i Folkeuniversitetsudvalget og Folkeuniversitetsforeningen (Henriksen et al., 1944, s. 93).

Frk. Gerda Mundt (1874 – 1956) (*K*). Mundt var cand.phil. (1897), desuden meget optaget af kristendom og studerende efter sin eksamen ved Martin-Luther Universitetet i Halle (Tyskland). Hun var en meget aktiv konservativ politiker, og det første kvindelige byrådsmedlem i Danmark. Hun var som politiker optaget af skolespørgsmål (Christensen, 2023).

Magister Jens Rosenkjær (1883 – 1973), *Statsradiofonien*. Rosenkjær havde tilknytning til højskolebevægelsen, og var også medlem af udvalget, der udarbejdede de nye love for en ungdomsskole, som Novrup skulle føre ud i livet. Rosenkjær blev tidligt optaget af oplysningsarbejde. Efter at have taget magisterkonferens i kemi 1908 fik han ansættelse på Askov Højskole til - i samarbejde med J. Th. Arnfred - at stå for undervisningen i naturfag, og han forblev på Askov Højskole mange år. Han blev senere medforstander på Roskilde Højskole og senere forstander på Borups Højskole (Borup, 1944). Han blev i 1929 medlem af et udvalg for folkeoplysningens fremme og oprettede – sammen med en læge, Georg Moltved – et kursus for tyske emigranter, da Hitler kom til magten. Også det børnehavepædagogiske område blev han involveret i, da han sammen med Sofie Ribbjerg, som var en af de toneangivende inden for progressivismen, oprettede et børnehavelærerkursus. Fra 1926 var han, med sin sans og interesse for oplysningsarbejde, medlem af det første radoråd og blev 1937 chef for en oprettet afdeling for »foredrag og kulturelle udsendelser« (Borup, 1944; Rosenblad, 2014).

Kontorchef i Undervisningsministeriet fru. Elisabeth Thorkild-Hansen. Hun havde deltaget i udvalget, der arbejdede med nye love for ungdomsuddannelsesområdet, hvis baggrund, diskussioner og udformning hun derfor havde et godt kendskab til.

Professor Louis L. Hammerich (1892 – 1975). Hammerich var magister i germansk filologi (1915) og professor i samme fagområde 1922. Han havde således særligt kendskab til tyske forhold. Han havde været sekretær på Dansk Røde Kors' kontor i Tyskland i 1919-1920 (Bricka, 1936, s. 40).

I undervisnings- og oplysningsudvalget indgik også flere tyske emigranter:

Forhenværende. Justits- og Undervisningsminister Hans Sievers (tysk). Sievers var flygtet fra Tyskland i 1933 og var meget aktiv inden for den tyske antinazistiske aktivitet i Danmark. Sievers var uddannet som lærer og før han kom til Danmark en fremtrædende socialdemokratisk (SPD) politiker. Han sad i delstatsparlamentet for Braunschweig 1920-1933, heraf en periode som undervisningsminister. Han var aktiv i skolereformer, herunder indførelsen af muligheden for 9 års skolegang og reformer på erhvervsskoleområdet (Rasmussen og Wul, 1999, s.105 og 110). Sievers blev leder af flygtningelejren i Odense og stod for organiseringen af undervisningsaktiviteterne der.

Lærer Walter Schulze. Schulze var blandt de tyske emigranter, der var aktive i en dansk modstandsgruppe og i den tyske antinazistiske aktivitet i Danmark, og fik efter krigens afslutning status af politisk flygtning i Danmark. Han var uddannet som lærer og blev leder af undervisningsaktiviteterne i Oksbøllejren (Mellerup, 1999, s. 9).

Dr. Phil Hans Winkler. Winkler blev i begyndelsen af 1930erne ansat på Københavns Universitet som midlertidig lærer inden for tysk litteraturkundskab. Winkler var gift med en dansk kvinde, der var skolebestyrer, og han blev involveret i undervisningsaktiviteterne i Rom lejren (Hansen, 1985; Petersen, 1932).

Stud.agro Kurt Vieweg. Vieweg var under krigen flygtet fra Tyskland til Danmark grundet sin politiske overbevisning som kommunist. Da bladet "Deutsche Nachrichten" blev udgivet fra 1942, produceret af tyske kommunistiske flygtninge som et bidrag i modstandskampen, var han involveret i dette. Vieweg blev leder af landbrugsskolen i Oksbøllejren (Scholz, 2016; Fritzboeger, 2015, s. 94).

Desuden indgik sekretærerne *Karl Rowold* og *Fru Ellen Hersdorf*. *Karl Rowold* var tysk emigrant. Han var af politiske årsager flygtet fra Tyskland inden krigen og havde været aktiv i modstandsaktivitet (Steffensen, 1986, s. 577; Mellerup, 1999, s. 9 og 15). Han havde været leder af den socialdemokratiske arbejderungdomsbevægelse og medredaktør af det illegale antinazistiske blad "Der Rote Harzbote" (Steffensen, 1986, s. 577).

Medlemmerne af de to udvalg udgjorde tilsammen et socialt netværk, som samlede en vifte af personer med relevante kompetencer, erfaringer og positioner, og orienterede dem mod den opgave at udvikle undervisnings- og oplysningsaktiviteter for de internerede i flygtningelejrene. Netværket kan kaldes løst koblet, fordi dets opgave og eksistens var tidsbegrænset og dets medlemmer havde andre primære tilhørsforhold. Men som det fremgår, havde de fleste af netværkets medlemmer overlappende erfaringer og holdninger, udviklet gennem engagement i reformarbejde og pædagogisk udvikling inden for ungdoms- og voksenuddannelse samt tilknytning til socialliberale eller socialistiske organisationer. I kraft af udvalgsmedlemmernes positioner i andre sammenhænge - i ministerier, skoler, forskningsinstitutioner, oplysningsforbund, i andre frivillige organisationer og i ledelse af undervisning i lejrene - kunne udvalgene fremme en bredere, ofte uformel, koordinering af indsatsen.

Inden for denne større gruppe aktører var nogle via samarbejde om nuværende eller tidligere aktiviteter eller via deres politiske engagement koblet i særskilte netværk. For eksempel samarbejdede flere af de tyske emigranter om bladet *Deutsche Nachrichten* og dannede via deres aktiviteter og fælles formål hermed et netværk, som for nogles vedkommende resulterede i fortsat samarbejde efter hjemrejse til Tyskland. Sammen med Schulze grundlagde Raloff og Rowold således i Harzen "Haus Sonnenberg", der senere blev til "Internationales Haus Sonnenberg", en slags international folkehøjskole (Mellerup, 1999, s. 3; Rowold & Bøggild, 2002, s. 9; Raloff, 1969, s. 183). Formålet hermed var at skabe et fællesskab og aktiviteter, der med inspiration fra Grundtvigske ideer og ideer om demokrati kunne bringe tyske og danske borgere sammen for at støtte gensidig forståelse gennem samtale (Mellerup, 1999, s. 16). Også Claus Moldt var engageret i dette (Havrehed, 1987, s. 158).

Andre netværksrelationer tegnede sig mellem de danske aktører, der nu sad i Flygtningeadministrationen, og som kort tid forinden gennem længere tid havde samarbejdet i forbindelse med Ungdomskommissionens udarbejdelse af love for en ny skole for ungdommen. Flere kendte også hinanden fra det politiske arbejde, der førte til udarbejdelse af Emdrupplanen.

Set i lyset af udvalgsmedlemmernes individuelle beskæftigelsesmæssige baggrunde og politiske interesser og ståsteder må man antage, at der blandt dem generelt har været stor opbakning til de synspunkter Kjærboel formulerede for lejrenes uddannelses- og oplysningsaktiviteter.

Flygtningeadministrationens uddannelses- og skolepolitiske miljø

Den nyetablerede danske regering handlede forholdsvis hurtigt, da man erkendte det påtrængende problem, som de mange tyske civile flygtninge udgjorde. Fire måneder efter besættelsens afslutning oprettede man Flygtningeadministrationen med Johannes Kjærbøl som leder, og en række kortsigtede foranstaltninger blev gradvis afløst af mere gennearbejdede rammer og principper for indsatsen. Samtidig måtte man indse, at flygtningene ikke umiddelbart ville kunne hjemsendes, men måtte forblive i Danmark indtil de allieredes fælles kommando gav tilladelse til hjemsendelse. Flygtningene skulle forblive i lejre, afgrænset fra det omgivende danske samfund, et godt stykke tid, og på den baggrund blev det vigtigt at opbygge uddannelses- og oplysningsaktiviteter i lejrene.

De to udvalg, Flygtningeadministrationen nedsatte til at udarbejde planer for uddannelses- og oplysningsindsatsen, blev som ovenfor beskrevet sammensat af personer, som havde vigtig erfaring med skole og uddannelse, og som for manges vedkommende repræsenterede tilslutning til progressivismens eller reformpædagogikkens ideer og samtidig var optaget af oplysningsarbejde. Det var aktører, som havde erfaringer med pædagogisk udvikling og praksis, flere af dem også med ledelse af uddannelsesinstitutioner og oplysningsinitiativer og med udvikling og gennemførelsen af en ny skole for ungdommen i Danmark. En stor del af aktørerne havde deres rødder i højskolebevægelsen og inden for folkeoplysningen. Til at realisere planerne og sikre, at de blev efterlevet, ansatte man en række inspektører, undervisningsledere og kulturledere.

Udvalgene for uddannelses- og oplysningsindsatsen udgjorde sammen med en række tilknyttede personer et løst koblet socialt netværk, som forbandt personer med betydeligt overlap i erfaringer, positioner og holdninger. Det kan på den baggrund ikke overraske, at progressivismens ideer og oplysnings-tankerne i dansk højskoletradition afspejlede sig i de planer, der blev formuleret for uddannelse og oplysning i flygtningelejrene.

Der er dog ingen tvivl om, at vilkårene for at udmønte planerne i praksis har været modsætningsfyldte og vanskelige, med mange og store udfordringer. Dette belyser vi især i bogens sidste kapitler.

Lejrenes ledelse – begrænset selvstyre og demokrati

Efter at flygtningeadministrationen var blevet etableret og havde påbegyndt sit arbejde, fastlagde den forholdsvis hurtigt principper for ledelse og organisation i lejrene. I regulativet for flygtningelejrene, ”Reglement for de tyske flygtninge” fra november 1945, blev det fastlagt, at hver lejr skulle have en dansk lejrleder som ”øverste Myndighed i alle Lejrens indre Forhold” (Arbejds- og Socialministeriet, 1945, Stk. 2; Flygtningeadministrationen, 1950, s. 305). Samtidig blev det imidlertid bestemt, at en række poster skulle besættes af flygtninge valgt på demokratisk vis. En af de øverste positioner var posten som tillidsmand, hvis valg og rolle blev formuleret således: ”De Tyske Flygtninge vælger ved frie Valg og ved simpel Stemmeferhed en Tillidsmand, hvis Valg skal godkendes af Luftværnschefen” (Stk. 3). For tillidsmandens rolle gælder, at denne kan anvendes som medhjælper i bestyrelsen af lejren:

”Som medhjælper i Bestyrelsen af Lejren kan Lejrlederen anvende den af Flygtningene valgte Tillidsmand eller andre af Flygtningene valgte Personer” (Arbejds- og Socialministeriet, 1945; Flygtningeadministrationen, 1950, s. 311).

Den danske lejrleder, udpeget og ansat af Flygtningeadministrationen, havde således den overordnede autoritet og ansvar, men demokratisk valgte repræsentanter for flygtningene kunne og skulle have forskellige ansvarlige roller i ledelsen. Ud over posten som tillidsmand gjaldt det poster som eksempelvis borgmester, lejrinspektør, retsformand, domsmænd og politimester (Havrehed, 1987, s. 186).

Selvstyre i lejrene

Den form for selvstyre, som blev fastlagt i regulativet, kan betegnes som begrænset nærdemokrati. De overordnede institutionelle, materielle og økono-

miske rammer for livet i lejrene var ikke til diskussion, de blev fastlagt af den danske stat og Flygtningeadministrationen. Selvstyret må ses på baggrund af den overordnede politik om, at flygtningelejrene skulle holdes adskilt fra det danske samfund. Indtil flygtningene skulle hjemsendes, skulle de så vidt muligt selv tage vare på den praktiske organisering af livet i lejrene. At have danskere på alle lavere administrative poster kunne potentielt også give anledning til konflikter.

Men selvstyret blev også set som en mulighed for, at de tyske flygtninge kunne tilegne sig demokratisk kultur. Mange af flygtningene havde ikke kendskab til eller erfaringer med frie valg, eller til begreber som valgret, kandidatopstilling og vælgermøder. Ved de afholdte valg var der af blandt andet sådanne grunde ofte reelt tale om en form for bekræftelse af en kandidat foreslået af lejrledelsen (Havrehed, 1987, s. 186).

Karl Rowold, der indgik i Flygtningeadministrationen, skriver i en relativt omfattende og detaljeret redegørelse for lejrene i januar 1947 om blandt andet netop selvstyret i lejrene og dettes formål og vanskeligheder (Rowold, januar 1947, s. 10⁹): ”For at sætte en stopper for nepotisme, korruption og ’Führergeist’ og for at indprente demokratiske vaner blandt flygtningene, er der i dag gennemført omfattende selvadministration i lejrene” (smst., s. 10). Han fortæller videre, hvordan f.eks. organer som kommunalbestyrelser, borgmesterkontorer og forskellige former for kommissioner, retsvæsen og politi, næsten overalt i lejren er ”blevet oprettet gennem frie og hemmelige valg” (smst., s. 10).

At der blandt flygtningene kunne være interesse for at engagere sig i det ledelsesmæssige arbejde, afspejler sig f.eks. i rapporter om valget af tillidsmænd i lejrene. På grundlag af sådanne rapporter anfører historiker Søren W.K. Rasmussen en valgdeltagelse på 80 pct. af de stemmeberettigede (Rasmussen, 2021, s. 93). I Deutsche Nachrichten beskrives et borgmestervalg i Grove lejren. Her havde den valgte ”Müller” en modkandidat, men fik stort flertal ved afstemningen, hvor valgdeltagelsen var på 94 pct. - syge på lazaret kunne ikke deltage (Havrehed, 1987, s. 186). I et andet eksempel fra Grove-lejren beskriver Mix, hvordan den første tyske lejrledelse i lejren blev valgt i oktober 1945. Der var opstillet to lister, ”Den antinazistiske forening” og ”Den antinazistiske blok”; af 2.248 stemmeberettigede stemte lidt under halvdelen, og den førstnævnte liste fik flest stemmer. Ved valget året efter skiftede flertallet til den anden liste. Senere blev der blandt andet også valgt et ungdomsråd i Grove (Mix, 2005, s.129-130). Princippet om selvstyre – inden for begræn-

9 Rowolds beretning indgår blandt Henrik Havreheds arkivmaterialer i Rigsarkivet, se i kildelisten for præcise referencer til materialet.

sede rammer og i en begrænset form - blev således søgt implementeret, trods udfordringer, og der er i bevarede lejraviser en del eksempler på beskrivelser af valg til posten som tillidsmand ("Vertrauensmann") og også til f.eks. borgmester, i de lejre hvor en sådan blev valgt.

Luftværnschefen udsendte den 8. oktober 1945 til alle lejre skemaer, der skulle benyttes til indberetning af den valgte tillidsmand. Ud over den valgte navn skulle på samme skema også besvares spørgsmålet: "Er han valgt ved fri, hemmelig afstemning? (Se reglement for tyske Flygtninge, juli 1945, §3). Her svares ja eller nej:___¹⁰". Hvis valg af tillidsmand endnu ikke havde fundet sted, skulle grunden hertil angives. Valget af tillidsmand spillede blandt andet en rolle for, at den overordnede danske lejrløse kunne føre principperne om f.eks. begrænset demokrati ud i livet i praksis og også i forbindelse med oplysningsarbejdet.

Fra Oksbøllejren fremgår en beskrivelse af, hvordan man i denne lejr konstituerede sig. Grundet sin størrelse adskilte den sig fra mange af de øvrige lejre, og selv om eksemplet jævnligt ses refereret i litteraturen om flygtningelejrene, kan det ikke ses som eksemplarisk. Lejrens størrelse gjorde det muligt, og måske også til dels nødvendigt, med en differentieret ledelsesmæssig organisation. Frem til midten af 1946 var officer og tidligere aktiv i modstandsbevægelsen, Harry Lorenz Bjørnholm, chef for denne (Jensen, 2017, s. 125). I en beskrivelse fra lejren, forfattet af flygtningene, fremgår hvordan Bjørnholm søgte at integrere demokrati i de retningslinjer, der blev lagt for ledelsen af lejren (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 29):

"Den 18. august 1945 blev "Retningslinjer for den administrative opbygning af lejren efter demokratiske principper" vedtaget for lejren:

§1. Flygtningelejren administreres efter demokratiske principper, for så vidt det er muligt i en under dansk ledelse stående tysk flygtningelejr. [...]

§2. For at skabe en repræsentation, der kan varetage flygtningenes interesser over for administrationen, oprettes et tysk byråd. Byrådet vælges blokvis af flygtningene, således at hver blok får mindst een repræsentant. Har en blok mere end 1500 indbyggere, vælges 2 repræsentanter. Byrådet er lov- og rådgivende kontrolorgan for den tyske administration. Beslutninger tages efter almindeligt flertalsprincip i alle vigtige administrative spørgsmål, som byrådet selv mener at måtte tage stilling til. Rådet nedsætter efter behov arbejds- og undersøgelsesudvalg. Alle byrådsmedlemmer er berettiget til når som helst at informere sig om administrationens gang.

10 Skemaet indgår i arkivmateriale placeret i Odense Stadsarkiv, se kildelisten for nærmere reference.

§3. Foruden byrådet dannes en magistrat, som består af borgmesteren som formand og distriktsformændene. [...]

§4. [...] Følgende ledende administrative stillinger besættes ved valg, som enten foretages af flygtningene eller byrådet:

Borgmesteren vælges af byrådet og godkendes af den danske lejrchef,

Den stedfortrædende borgmester vælges af byrådet,

Lederen af det tyske politi vælges af byrådet og godkendes af den danske lejrchef,

Barakformændene vælges af flygtningene ved direkte valg

§5. [...] Alle ledende stillinger i flygtningelejren må kun besættes med sådanne flygtninge, som er blevet godkendt af afnazificeringsudvalget.”

Gennem formulering af sådanne regler lagde man i lejren rammerne for, hvad man vil kunne kalde et begrænset demokratisk bystyre eller nærdemokrati, og dette ”havde med enkelte ændringer gyldighed indtil lejrens opløsning” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 234). Det skal dog understreges, at eksemplet ikke kan ses som typisk eller som udtryk for, hvordan det begrænsede demokrati generelt udfoldede sig i lejrene.

Bestræbelserne for at søge demokratiske principper udfoldet i praksis havde givetvis vidt forskellige vilkår lejrene imellem og er ikke faldet ensartet ud, men ideerne blev dog søgt realiseret. Pragmatisk kunne det begrænsede nærdemokrati som nævnt også bidrage til at løse nogle af de udfordringer, der ellers ville kunne forekomme i forbindelse med ledelsen af lejrene (Jensen, 2017, s.132). Det skal nævnes, at posterne som ledere af uddannelse og oplysning i lejrene ikke var på valg; men flere steder blev tyske emigranter eller flygtninge udpeget til disse poster.

Oplysningsaktiviteter og demokrati

Samtidig med, at det begrænsede selvstyre kunne fremme tilegnelse af demokratisk kultur, blev der i oplysningsarbejdet lagt vægt på demokratiske ideer og principper. I rapporterne, som Flygtningeadministrationens medarbejdere udarbejdede fra lejrene, finder man også beskrivelser af oplysningsarbejde specifikt knyttet til temaet ’demokrati’. Som enkelte eksempler på dette kan nævnes rapporter fra Stabrand og Tirstrup, hvor der berettes om studiekredsarbejde på baggrund af Hal Kochs tekst ”Hvad er demokrati?” i tysk oversættelse. Det fremgår af rapporten, at ”Alle unge deltager i studiegruppen ”Hvad

er demokrati” to timer om ugen” (Rapport fra lejren i Stabrand og Tirstrup 1. maj. 1946¹¹).

Hal Kochs skrifter og ideer om demokrati spillede - som nævnt tidligere - en vigtig rolle i formidlingen af ideerne om demokrati og demokratisk praksis generelt i perioden. Han havde i 1945 publiceret bogen ”Hvad er demokrati?” (Koch, 1945), og i foråret 1946, i perioden 11. marts til 8. april, bragte Deutsche Nachrichten en serie på fem indlæg, under titlen, ”Was ist Demokratie?”, der var baseret på kapitlerne fra Kochs bog. Heri betonedede og argumenterede han for en forståelse af demokrati som en praksis baseret på dialog og samtale. Til indlæggene med hans tekster i Deutsche Nachrichten var formuleret et antal spørgsmål beregnet til lejrenes studiekredse eller til almindelig debat og diskussion (Havrehed, 1987, 135). F.eks. var til et indlæg med titlen ”Frihed” formuleret spørgsmål som,

”1) Kan demokrati sikres gennem en forfatning? 2) Kan demokrati tilbyde absolut og uindskrænket frihed? 3) Hvis ikke: hvilke indskrænkninger af friheden må man da udføres?” (Deutsche Nachrichten, Nr. 12, marts 1946a, s. 5)

Teksterne blev også genstand for diskussion i bladet. Blandt andet skrev en flygtning nedenstående, der er et uddrag af et debatindlæg i Nr. 16, 1946 (29. april 1946):

”I artikelseerien: studiekreds af Hal Koch: ”Hvad er demokrati?” bliver det betonet, at afstemningen ikke er det væsentlige ved demokratiet. Men afstemningen skal afspejle folkeviljen. Fremdeles stilles der dør spørgsmålet: ”Har flertallet altid ret?” Almindeligt opfattet kan der kun siges ja til dette spørgsmål, fordi flertallet også bærer følgerne, altså i virkeligheden ansvar” (Deutsche Nachrichten, Nr. 16 1946b, 29. april 1946)

Indlæggene af Hal Koch blev anvendt i forskellige former for undervisnings- og oplysningsaktiviteter, hvor de kunne danne grundlag for diskussioner, og teksterne kunne efterfølgende fås som særtryk gennem den centrale oplysningsvirksomhed (Havrehed, 1987, s.185).

Den danske stat og Flygtningeadministrationen søgte således at formidle værdien af demokrati og demokratisk kultur til de tyske flygtninge, både ved

11 Rapporter som disse fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

at indoptage et element af nærdemokrati i lejrenes ledelse og organisation og ved at lægge vægt på demokrati i oplysningsarbejdet.

Demokrati i begrænsede former

Som det fremgår, stod aktører med afgørende indflydelse på udformningen af rammer og praksis for undervisnings- og oplysningsplanerne for mange af de samme tanker, som f.eks. Kjærbøl og Moldt formulerede. Det var en tilgang, hvor demokrati og ideer om undervisning og opdragelse til borgere i et frit samfund stod centralt. Disse tanker og ideer stod særlig stærkt og havde stor tilslutning i årene efter krigen, og den pædagogiske progressivisme var i et vist omfang repræsentant for dem.

Den tankegang og de ideer, der kom til udtryk i forbindelse med udviklingen af planerne for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne, udtrykker også en erkendelse af eller bevidsthed om lejrenes socialiserende rolle og betydning. Ideerne kom til at få væsentlig indflydelse på planerne for organisering af lejrene og ikke mindst planerne for undervisning og oplysning. I de enkelte lejre ville disse ideer så under meget forskellige vilkår kunne blive omsat i praksis, og i fortolkede former måske bragt videre med flygtningene, når de afsluttede deres ophold i Danmark og vendte tilbage til hjemlandet eller andre steder. Ideerne og erfaringerne ville så kunne følge flygtningene i deres videre tilværelse.

Blandt de aktører, der havde ansvaret for lejrenes oprettelse, administration og ledelse, synes der således at have været en forståelse af, at flygtningenes uvelkomne og uønskede ophold i Danmark også indebar udvikling af erfaringer, som de ville bære med sig ved den repatriering, der fulgte. Denne forståelse afspejlede sig i de rammer, der blev formuleret for lejrenes ledelse. At søge at sikre fredelige forhold fremover i Tyskland - og lande imellem i Europa og andre steder i verden - blev anset for vigtigt. Ligesom også genopbygningen af Tyskland, både generelt og kulturelt, blev opfattet som af stor betydning, også for Danmark. Krigens vindere spillede alle, hver på deres måde, en rolle i forbindelse med denne genopbygning. Deres målsætninger for genopbygningen afspejlede bestemte idealer, der blandt andet kom til udtryk i Potsdam konferencens beslutninger, som vi har behandlet tidligere.

Skole og uddannelse i lejrene

Dette kapitel behandler skoleundervisning og uddannelse for børn og unge i lejrene. Vi belyser først de planer for dette, de danske myndigheder udarbejdede, og de pædagogiske ideer planerne trak på. Dernæst undersøger vi udmøntningen af planerne i praksis, sådan som den blev beskrevet i rapporter fra de forskellige lejre. Indledningsvis fremdrager vi Kjærbøls formulering af hovedlinjerne i indsatsen.

Kjærbøl om hovedlinjerne i indsatsen

At der allerede i september og oktober 1945, i tiden ved Flygtningeadministrationens oprettelse, var taget stilling til hovedlinjer i lejrenes praksis på en række områder, herunder uddannelse og oplysningsaktivitet, fremgår af Kjærbøls taler fra perioden. Vi har valgt enkelte kortere dele herfra, som belyser de aktiviteter og indsatser inden for undervisning og oplysning, man havde planer for. Kjærbøl kommer i denne tale ind på dette efter først at have forholdt sig til en række praktiske spørgsmål.

I den del af talen, der omhandler undervisning og oplysning, påpeger Kjærbøl indledningsvis at det nu, hvor man har erkendt at flygtningenes ophold vil blive langvarigt, vil være væsentligt at iværksætte uddannelses- og oplysningsaktivitet, og at der er stort behov for dette ”blandt en Befolkning, der ikke alene igennem en Aarrække er blevet holdt nede paa et lavt Oplysningsniveau, men tillige har modtaget Vranglære gennem længere tid.” (Kjærbøl, 13. oktober 1945, s. 29¹²). Om form og indhold heraf fastslår han, at:

”Man er - naturligvis - enige om, at Undervisnings- og Oplysningsarbejdet skal staa under dansk ledelse og Kontrol, baseret på demokratisk, men po-

12 Kjærbøls taler indgår i Kjærbøls arkivalier i Rigsarkivet under ”Manuskripter til artikler, taler m.m. (1929 – 1964), se kildelisten for præcis reference.

litisk neutralt grundlag, og som sit Maal sætte sig fjernelse af enhver Form for Nazistisk og militaristisk aandelig Indflydelse i Lejrene” (smst., s. 30).

Han fortæller, at man med dette formål har iværksat trykning og tilrettelæggelse af materialer, der er fri for nazistisk propaganda, herunder ”En Sangbog med 50 tyske Viser, en ABC, et Regnehæfte og 3 Læsehæfter for 3 Aldersklasser” (Kjærbøl, 13. oktober 1945, s. 28 – 31). Kjærbøl var fra sine besøg i lejrene opmærksom på de meget forskelligartede vilkår, der kendetegnede dem, og på det forhold at den enkelte lejrleders kompetencer var afgørende for, hvordan indsatsen faldt ud. Han siger i talen om de personer, der fører inspektion, at de ”bør være socialt uddannede Folk af en vis modenhed”, og vurderer også, at det eventuelt vil blive nødvendigt med et tilsyn af undervisningen (Kjærbøl, 13. oktober 1945, s. 35).

Han kommer også ind på spørgsmålet om flygtninge med nazistiske sympatier i lejrene, og siger herom, at

”Denne Indflydelse vil vi selvfølgelig under ingen Omstændigheder finde os i (...). En del af den nazistiske Indflydelse vil kunne udryddes ved Finkæmning af Lejrene, men større Lid sætter jeg til Virkningen af det Oplysningsarbejde, som jeg før omtalte” (Kjærbøl, 13. oktober 1945, s. 37).

Om netop oplysningsindsatsen i lejrene udtalte han i et radioforedrag nogle uger tidligere, at den ville kunne bidrage til at få flygtningene ud af lediggang, og at det også var vigtigt at skabe arbejdsmuligheder for de af flygtningene, der ville kunne indgå i dette (Kjærbøl, 11. december 1945, s. 31¹³). Der var således allerede på dette tidlige tidspunkt i Flygtningeadministrationens virke lagt overordnede planer for de aktiviteter og indsatser, der skulle sættes i værk, og taget stilling til deres formål og baggrund.

Planer og retningslinjer for undervisningen

Forberedelsen og den konkrete planlægning af undervisnings- og oplysningsaktiviteter skete i de to tidligere beskrevne udvalg: Undervisningsudvalget, hvis ansvarsområde var undervisningen af børn i alderen 7-13 år, og Oplysningsudvalget, som havde ansvar for unge i alderen 14-20 år. Lejrregulativet rummede som nævnt en bestemmelse, der fastlagde at flygtningene selv skulle stå for undervisning af børnene i lejrene. Undervisningsudvalget udsendte i februar 1946 ”Lehr- und Stoffplan für den Volksschulunterricht in den Flüchtnings-

13 Smst.

lagern”, altså undervisningsplan for børn i alderen 7-13 år (Flygtningeadministrationen Undervisningsudvalget, 1946). Og samme forår 1946 udsendte Oplysningsudvalget rammeplan for en ’ungdomsskole’, dvs. planen gældende for skolen for de unge i alderen 14 – 20 år, som også beskrev rammerne for forskellige former for oplysningsaktivitet.

Skolen for børn

Da undervisningen tog form, viser både indberetninger fra undervisningsinspektørerne og dokumenter fra Flygtningeadministrationen, at den de fleste steder omfattede ca. 12-15 timers undervisning ugentligt på de yngste klassetrin, for mellemtrinet ca. 18-20 timer, og for de ældste børn op til 24 timer ugentligt. På fagplanen var fagene tysk og regning, samt desuden f.eks. ”religion, naturhistorie, naturlære, geografi, sang, tegning og gymnastik”, mens man generelt undgik historiefaget (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 175; Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg, 1946a; Indberetninger om lejrenes skoler og lærerne¹⁴).

Da Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg i 1946 fik formuleret og udsendte en mere detaljeret plan for undervisningen i skolen for børn, omfattede dette også beskrivelse af principper for pædagogikken. Her betonedes man blandt andet betydningen af, at undervisningen skulle tilpasses barnets udviklingsniveau og forudsætninger, samt at aktiviteterne skulle give plads for fantasien og lignende grundlæggende pædagogiske principper (Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg, 1946a). Retningslinjerne adresserede også demokrati og opdragelsen hertil i formuleringer som denne:

”Ordet ’frihed’ er skrevet over al uddannelse i den demokratiske stat. Frihed betyder på vidensområdet (virkelighedsopfattelsen), selvstændighed i forskningen, egen målsætning og egen iagttagelse, dømmekraft og ræsonnement, i handlingsfeltet betyder det fri selvbestemmelse (moralsk frihed)” (Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg, 1946b, s. 4).

I forbindelse med inspektionen af undervisningen er der lavet indberetninger, der redegør for forholdene og undervisningen i hver af de enkelte lejre. Ud over generelle beskrivelser af f.eks. antallet af flygtninge og visse vilkår af betydning for undervisningen i de enkelte lejre rummer indberetningerne også oversigter over antallet af elever på hvert klassetrin, samt undervisningstimerne i de enkelte fag.

¹⁴ Rapporten fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten.

I nogle lejre var der blot en enkelt klasse på hvert klassetrin, men i de større lejre var der ganske mange elever og flere parallelklasser. I Kløvermarken angiver man f.eks. 1. april 1946 3.810 elever (jf. Fosmark, 1. april 1946¹⁵), og i Oksbøllejren endnu flere. I rapporten herfra den 23. januar 1946 angives tallet således her til 8.000 elever, hvilket også særligt i starten gav alvorlige lokalemæssige udfordringer (Arndt, 25. januar 1946¹⁶). Vi vender tilbage til disse udfordringer senere i kapitlet.

Et eksempel på antallet af timer til de forskellige fag ses i skemaet nedenfor, der viser timefordelingen i lejren ved Emdrup som angivet i rapporten fra 9. januar 1947 (Moldt, 9. januar 1947¹⁷).

Tabel 3. Timefordeling i lejren ved Emdrup

Timetal								
Klasse:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Samlet undervisning	15	-	-	-	-	-	-	-
Religion	-	1	2	2	2	2	2	2
Tysk+Skrivning	-	9	9	9	9	8	7	7
Historie	-					1	1	1
Geografi	-				1	1	1	1
Naturlære	-					1	1	1
Regning+Rumlære	-	5	5	5	5	5	5	5
Tegning	-	1	1	1	1	1	1	1
Sang	-	1	1	2	2	2	2	2
Gymnastik	-	1	1	1	2	2	2	2
I alt	15	18	19	20	22	22	21	21

15 Dette angives i dokument af Johannes Fosmark sendt 1. april 1946 til Luftværnschefen, ”Tilføjelse til Rapport om Kløvermarkslejren”. Dokumentet indgår i arkivmaterialet fra Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg, se kildelisten for mere præcis reference.

16 Rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten.

17 Rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten.

De danske myndigheder indskærpede, at der ikke måtte undervises i dansk. Præmissen var, at flygtningene skulle vende tilbage til Tyskland, og at "... der ikke gennem en sådan undervisning [i dansk sprog] måtte skabes falske forhåbninger hos flygtningene om en forestående inkorporering i det danske folk" (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 169).

I timeplanen indgår kun få timer til faget historie. Når man oftest undgik historiefaget, var det fordi, det blev opfattet som kontroversielt. Den skoleundervisning, som børnene og de unge havde modtaget i deres hjemland inden krigens afslutning, havde, som vi har beskrevet tidligere, været stærkt præget af nazistisk ideologi og forestillingen om tyskerne som overlegent herrefolk, og selv om de flygtninge, som kom til at undervise i lejrenes skoler, ikke støttede den nazistiske ideologi, havde de ikke nødvendigvis fagligt grundlag for at formidle andre forståelser. Et problem som også Kjærbøl adresserede i de tidligere nævnte taler. Der forelå heller ikke i første omgang relevante tysksprogede undervisningsmaterialer til denne undervisning. De tyske emigranter, som indgik i Undervisningsudvalget, havde gennemgået tyske historie-lærebøger fra tiden efter 1933 og fandt dem ikke egnede til demokratisk orienteret undervisning (Mix, 2005, s. 143). Alligevel blev der arbejdet på at udvikle undervisningen i historie og samfundsfag. Blandt andet blev der forskellige steder også dannet studiekredse for historielærere.

"Hovedvægten lagdes her ikke så meget på metoden som på stoffet, f.eks. forfatningskampene, Bismarck, Weimar-perioden og nationalsocialismen. De nyere bøger, der kunne skaffes om dette emne, blev mødt med megen interesse." (Flygtningeadministrationen, 1950, s.173).

Det er værd at bemærke at netop studiekredsformen, som var en tradition inden for voksenuddannelse i Danmark og visse andre europæiske lande, herunder Sverige, kunne bidrage til at opbygge og kvalificere historieundervisningen på trods af de praktiske og politisk vanskelige vilkår. Som beskrevet nedenfor blev denne form også taget op i arbejdet med unge flygtninge.

Tilstedeværelsen af lærerkræfter var en afgørende forudsætning for at kunne iværksætte undervisning i lejrene. Derfor udsendte Undervisningsudvalget allerede i oktober 1945 spørgeskemaer, hvor lederne af alle eksisterende lejre blev bedt om at oplyse antallet af lærere og deres uddannelse i den enkelte lejr. Der viste sig at være godt 2.000 lærere til rådighed, og det vurderede man som tilfredsstillende i forhold til de ca. 50.000 børn, som skulle have undervisning (Flygtningeadministrationen, 1950, s.168). Efter denne indledende kortlægning gennemførte man som tidligere nævnt afhøring af alle potentielle lærere med henblik på at efterprøve deres politisk-ideologiske holdninger og fraso-

tere nazister. Mere end hundrede professionelle lærere blev frasorteret på dette grundlag (Havrehed, 1987, s.159). Som nævnt tidligere udtalte Kjærbøl f.eks. også i en af sine taler om emnet i efteråret 1945 efter Flygtningeadministrations oprettelse, at et af målene for undervisnings- og oplysningsarbejdet var ”fjernelse af enhver Form for Nazistisk og militaristisk aandelig Indflydelse i Lejrene” (Kjærbøl, 13. oktober, 1945, s. 30).

Uddannelse og oplysning for unge

Der var mange grunde til, at uddannelse og oplysning for de unge i lejrene blev anset for meget vigtigt. De unge skulle have et godt grundlag for at kunne skabe sig en tilværelse efter repatriering, og samtidig kunne de - og ville komme til at - bidrage til genopbygningen af Tyskland i alle henseender, også kulturelt.

I Oplysningsudvalget havde man derfor arbejdet på en plan for undervisnings- og oplysningsaktiviteter for unge i alderen 14 – 20 år, og i april 1946 udkom ”Plan for en Ungdomsskole i de tyske flygtningelejre” (Flygtningeadministrations, 1946). En sådan plan skulle dels formulere de forventninger og rammer, undervisningen skulle leve op til og udfolde sig inden for, dels skulle den tydeliggøre de ideer og principper, der skulle lægges til grund for aktiviteterne og pædagogikken. Man var dog også klar over de udfordringer, dette indebar, blandt andet som følge af vilkårene i lejrene generelt og de store forskelle, der også var mellem dem. Der blev derfor formuleret klare forhold i forhold til, hvorvidt planerne ville kunne realiseres i enhver henseende i alle lejrene. Som indledning til planen skriver udvalget således:

”Det står Flygtningeadministrations Oplysningsudvalg ganske klart, at Opbygningen af en Ungdomsskole i de tyske flygtningelejre i Danmark vil støde på mange Vanskeligheder. Det kan f.eks. blive meget svært at finde tilstrækkelig mange kvalificerede Lærere og Lærerinder blandt Flygtningene” (Flygtningeadministrations, 1946, s. 2).

Man henviser også til f.eks. papirmangel og de knebne pladsforhold i mange lejre, og påpeger, at ”I Enkelthederne må der derfor overlades til Komiteerne i Forbindelse med Lejrledelsen at skønne om de foreslåede Foranstaltningers Muligheder for hel eller delvis Gennemførelse i hver enkelt Lejr” (Flygtningeadministrations, 1946, s. 2).

Oplysningsvirksomheden skulle på det lokale plan ledes af den danske tilsynsførende, lejrchefen samt ”en valgt tysk tillidsmand for oplysningsarbejdet” (Flygtningeadministrations, 1946, s. 3ff).

Ifølge planen skulle skolen for de 14-20-årige omfatte fagene: Tysk, regning, tekniske fag, arbejdslære, husmoderundervisning samt en valgfri del, der omfattede undervisning i f.eks. ”Stenografi, Tegning, Naturlære, Geografi o.l. samt i fremmede sprog som Engelsk, Fransk, Polsk og Russisk” (Flygtningeadministrationen, 1946, s. 7). Det foreslåede timetal var på 36 timer pr. uge, hvoraf ”Legemligt arbejde” omfattede de 24 og tysk, regning og tekniske fag de øvrige 12 timer (Flygtningeadministrationen, 1946, s.11).

Synet på undervisningsmetode og pædagogik

Synet på undervisningsmetode og pædagogik kom tydeligt til udtryk i Flygtningeadministrationens plan for oplysningsvirksomhed og ungdomsskole i lejrene, og ikke mindst i det afsnit, der omhandlede studiekredsaktiviteter (Flygtningeadministrationen, 1946). Det uddyber vi nedenfor. I den plan, der omhandler skolen, er ideerne herom knap så eksplicit formuleret, men man kan få indblik i det fra andre kilder, f.eks. gennem beskrivelser fra tidligere undervisere i lejrene. En kvindelig flygtning i Oksbøllejren var beskæftiget som underviser i erhvervsskole-afdelingen. Hun har lavet en meget omfattende beskrivelse af undervisningen og berører heri blandt andet også pædagogikken, der f.eks. beskrives i formuleringer som disse: ”Alle lærere kunne frit vælge, i hvilken form, de ville bringe materialet til de unge, det være sig i form af et foredrag eller et spørgsmål (...). Hver lærer havde jo sin egen metode (...).” (Underviserberetning, 1983, s. 25-26¹⁸).

Underviserne var altså frit stillede, hvad angår undervisningsmetoder, hver havde sin, fortæller hun. Sin egen undervisning beskriver hun som karakteriseret ved vægt på elevaktivitet og selvstændigt arbejde, og fortæller at hun ”nogle gange endda brugte eleverne til at holde foredrag for at få dem til at tale længere om et emne og derved også føre dem til selvstændighed gennem uafhængighed” (smst., 1983, s. 25-26).

De idealer, man fra udvalgenes side tilsluttede sig, fremgår f.eks. af de spørgsmål, der som tidligere beskrevet blev stillet, når man afholdt samtaler med ansøgere til undervisningsopgaverne. Og den indstilling til undervisningsaktiviteterne, man ønskede blandt lærerne, belyses blandt andet også af den Sønderjyske lærer, Peter Hansen, der var blevet ansat til at etablere skole og undervisning i Rom Lejren.

Peter Hansen stammede fra Sønderjylland og var tyskkyndig. Han fortæller om sin ansættelse, at det var centralt involverede aktører indenfor undervisnings- og oplysningsaktiviteterne – Einar Matthiesen og Poul Hansen, efter

18 Underviserberetningen på 35 sider, skrevet i 1983, indgår i dokumenterne om Oksbøllejren i Blåvandshuk lokalhistoriske Arkiv, se kildelisten for mere præcis reference.

instruks fra Kjærbøl - der personligt tog sig af opgaven at ansætte ham til den særlige opgave at varetage jobbet som underviser i lejrene. Flere forhold gjorde opgaven udfordrende (Hansen, 1985, s. 92). Hansen beskriver f.eks., hvordan den gruppe børn og unge, der skulle etableres undervisning for, oplevede stor uvished om fremtiden. Mange havde haft dramatiske oplevelser under krigen og evakueringen til Danmark, nogle havde mistet forældre, søskende og andre slægtninge, og dertil havde mange kun oplevet tysk skole under nazismen og fået præget deres verdensbillede heraf. Samtidig skulle underviserne selv på flere punkter stå for at udvikle undervisningen med kun begrænsede ressourcer til rådighed. Peter Hansen skrev dagbog i den periode han var involveret i disse aktiviteter, og beretter her om f.eks. følgende synspunkter på netop sådanne forhold, der fremkom i følgende dialog mellem tyske undervisere under et møde:

”Nu har vi i Tyskland levet under Nazismen i 12 år. Det betyder 12 års Propaganda, systematisk Udryddelse af Religion, Respektløshed for Forældre og Skolen m.m. (...). Vi Lærere har noget at bygge op efter Krigen«, hvortil en anden svarede: ”Godt, at vi ikke vandt krigen”, og tilføjede: ”Die ganze Jugend ist verwahrlost (hele ungdommen er vanrøgtet)” (Hansen, 1985, s. 97).

De ansatte lærere kunne således opleve at stå overfor den opgave at skulle undervise børn og unge, der var påvirket af en skolegang præget af mange års propaganda. Når den citerede underviser udtaler sig om ”hele ungdommen” er det formentlig med henvisning til den særlige påvirkning børnene og de unge blev udsat for under nazismen, som vi tidligere har beskrevet.

Skole og uddannelse i praksis belyst af involverede aktører

I det følgende vil vi belyse opbygning og aktiviteter i skolen for børnene og de unge, som dette fremgår i rapporter udarbejdet dels af undervisningsinspektørerne, dels af forskellige medarbejdere med tilknytning til undervisningen og administrationen. Det er dermed også beskrivelser udarbejdet af aktører, der indtog forskellige roller i arbejdet, men havde det til fælles, at de var tilknyttet netop Flygtningeadministrationen. Beskrivelserne må ses i det lys, som vi også påpegede i behandlingen af metodespørgsmål (kapitel 3). I beskrivelserne indgår en række navne på f.eks. flygtningeinspektører og skoleledere. Dem har vi beholdt, da de i forvejen også fremgår andre steder, og som led i at give et autentisk billede af rapporterne og forholdene. Navne på flygtninge,

der blot i en begrænset periode indgik i en rolle som f.eks. undervisere, men i øvrigt ikke er kendte fra andre sammenhænge, har vi derimod anonymiseret.

Afsnittet fokuserer primært på grundskolen fra 1. – 9. klassetrin, der belyses på baggrund af undervisningsinspektørernes rapporter fra udvalgte lejre, men gymnasieskolen nævnes også. I udvælgelsen af rapporterne har vi lagt vægt på, at de repræsenterer både de større og de mindre lejre og at disse er placeret geografisk i forskellige egne af landet. Rapporternes redegørelser suppleres med beskrivelser fra centrale medarbejdere i tilknytning til undervisningen. Uddannelsesaktiviteter for unge inddrages i et vist omfang, når de indgår i de valgte rapporter.

De beskrivelser, man finder i rapporterne indsendt til Flygtningeadministrationen fra undervisningsinspektører og andre med ansvar for undervisnings- og oplysningsaktiviteterne, afspejler, hvordan planerne for uddannelse og oplysning blev ført ud i livet på måder og i tempi, der viser stor variation. Nogle steder lidt hurtigere, lidt mere udfoldet eller i mindre grad præget af udfordringer end andre steder.

Vi giver eksempler, der belyser dette. De er ikke tiltænkt at give et samlet billede af situationen og processen i lejrene – antallet af lejre var stort, nogle lejre eksisterede kun kort, andre i en lang periode; nogle blev lagt sammen; der var betydelig udskiftning i lærergrupperne, blandt andet på grund af hjemrejse - og mange andre forhold påvirkede også arbejdet. Formålet er at eksemplificere processer, vilkår og udfordringer i lejre af forskellige størrelser, med forskellige geografiske lokaliseringer og udfordringer. Desuden berøres også skoler, der rettede sig mod aktiviteter for grupper af børn med særlige behov: syge børn, børn der krævede specialundervisning samt forældreløse børn.

Gennemgang af rapporterne vedrørende skolen for børn viser, at disse rapporter primært bidrager til at belyse udviklingen, hvad angår de mere praktiske rammer for undervisningen, samt dens indhold og tilrettelæggelse, bøger og undervisningsmidler, lærerne og antallet af elever i klasserne. Pædagogikken, eller informationer der kan belyse den, er generelt ikke særlig eksplicit beskrevet. Her kan beskrivelser fra underviserne selv imidlertid bidrage.

Gruppen af lærere, som kom til at varetage undervisningen, omfattede dels flygtninge, der var uddannede professionelle lærere og dels flygtninge, der blev ansat som hjælpelærere og havde mange forskellige uddannelsesmæssige og praktiske forudsætninger. Hjælpelærerne udgjorde det store flertal, og der var mange unge blandt dem. Flygtningeadministrationen tog derfor initiativ til en praktisk-pædagogisk efteruddannelse af hjælpelærerne, hvori de ved siden af deres undervisning skulle observere undervisningen hos forskellige mere erfarne lærere og desuden fik undervisning i psykologi og pædagogik samt i skolens fag (Flygtningeadministrationen, 1950, s.172-73).

Ligesom andre hverv, der blev varetaget af flygtningene selv, var arbejdet som lærer ulønnet. Spørgsmålet om en eller anden form for honorering for indsatsen blev dog diskuteret og behandlet i Flygtningeadministrationen. Det skete bl.a. på et møde i februar 1946, hvor Einar Matthiesen fremlagde en redegørelse for undervisningssituationen (Jensen, 2021, s. 83). Han pegede i den forbindelse på, at det kunne forbedre indsatsen fra nogle lærere, hvis det arbejde de udførte kunne belønnes, f.eks. i form af kosttillæg eller adgang til eneværelse. Mødets leder indvendte, at kosttillæg ville blive opfattet som en luksus, men at man kunne overveje at tildele eneværelse til læreren og hans familie, når pladsen var til det. Præster og læger havde også fået adgang til eneværelser (Havrehed, 1987, s. 59-60). I et dokument med titlen ”Betragtninger vedrørende Aflønning af de tyske Flygtninge” behandles netop sådanne spørgsmål, som det fremgår, at man er opmærksomme på betydningen af. Man skriver her, at ”det i længden er uholdbart, at den enkeltes Arbejdsindsats ikke øver Indflydelse paa hans Levestandard.” (Flygtningeadministrationen, ca. 1947¹⁹).

Undervisningsinspektørerne besøgte alle lejre i deres distrikter og indsendte derefter rapport til Flygtningeadministrationen. Når man læser afrapporteringerne fra 1946 er indtrykket, at skolen og dele af den påtænkte uddannelse for unge og voksne generelt var sat i værk, om end man i en del rapporter også kan læse om væsentlige udfordringer i arbejdet. Rapporterne fra 1947 synes generelt at afspejle, at aktiviteterne har taget form, selv om der stadig var mange udfordringer af forskellig art. Nedenstående rapport fra en undervisningsinspektørs besøg i lejren St. Magleby i november 1946 kan som et første eksempel belyse dette.

*Rapport vedr. undervisningsinspektørens besøg i lejren i St. Magleby 7. november 1946*²⁰

Vi indleder som et eksempel med en afrapportering fra flygtningeinspektionens besøg i Lejren St. Magleby den 7. november 1946. St. Magleby kommune rummede i alt seks lejre, og St. Magleby lejren var en af de mindre. Rapporteringen derfra er kort, men giver en fornemmelse af de udfordringer, der kunne være i opbygningen af skolen. Det rapporteres, at der ved besøget er 199 børn i skolen med 7 klasser. Moldt skriver i rapporten at ”Børneskolen

19 Dokumentet indgår i Kjærbøls arkiv i Rigsarkivet i ”Korrespondance, sagligt ordnet (1908 - 1972)”, se kildelisten for præcis reference.

20 Denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

gaar stadig udmærket”, men også, at ”Afgangen af Lærere bliver ca. 50%. Jeg haaber, at Lejren vil kunne skaffe Erstatning. De enkelte Lærere er villige til at tage flere Timer. Men Børnenes Timetal er for lavt og kan ikke hæves, før der skaffes mere Plads”. Pladsmanglen betyder også, at lærerne ikke har noget lærerværelse. Fordelingen af klasser og timer så således ud:

Tabel 4. Klasser og timer i lejren St. Magleby

Skoleaar:	1	2	3	4	5	6	7-8
Antal Klasser	1	1	1	1	1	1	1
Børn	38	32	25	22	30	30	22
Timer	12	13	14	14	16	16	16

Som det fremgår af rapporten, er der mangel på lokaler og på lærerkrafter. Der er stor udskiftning blandt underviserne på grund af sygdom, nogle læreres omplacering og andre forhold. Det betyder, at antallet af ugentlige undervisningstimer ikke har været så højt som ønsket. Lokaleproblemerne omtales igen i en rapport fra 21. januar 1947, hvor Moldt besøger lejren (Moldt, 21. januar 1947²¹). Der nævnes i rapporterne fra denne lidt mindre lejr ikke noget om en ”oberschule” (gymnasium). Fraværet af denne information kan indikere, at der ikke var en sådan skole i denne lejr, i al fald ikke på dette tidspunkt.

Beskrivelser som disse viser blot nogle af de udfordringer, man måtte forholde sig til. I de eksempler, som beskrives i det følgende, fremgår både udfordringerne, og det man vurderede at have succes med inden for de givne rammer af økonomi, tid personale, materialer mv.

Johannes Fosmark fortæller i et bilag til rapporten fra denne lejr den 20. maj 1946, at der den 15. maj 1946 blev afholdt forældreaften, hvor ”Alle Forældre, Unge som Børn var mødt frem i den store Sal” (Fosmark, 20. maj 1946²²). Han fortæller her om indholdet: ”Skolens Klasser havde indøvet Korsang, Talekort og Folkedanse. Jeg holdt et foredrag om: Skolens og Forældrenes Samarbejdsopgaver i et demokratisk Land”. Han fortæller videre at ”Foredraget blev særdeles vel modtaget. Der var ingen Demonstrationer af nogen Art, men Munterhed paa de rigtige Steder og normalt Bifald til Slut”.

I det følgende giver inddrager vi eksempler, der er noget mere udfoldede, og som er udvalgt efter tidligere nævnte kriterier.

21 Smst.

22 Smst.

Lejre i Frederikshavn området

I Nordjylland og området omkring Aalborg var en række lejre, nogle mindre, og andre store. I en opgørelse fra 1. juli 1946 med oversigt over, hvilke lejre, der på det tidspunkt påregnedes opretholdt som permanente, fremgår i alt ti lejre i Ålborg området og tre ved Frederikshavn (Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget, 1. juli 1946, s. 2). Den mindste af disse husede 787 flygtninge (Jægersprislejren) og den største 9.967 (Flyveplads Øst). I det følgende giver vi uddrag fra flygtningeinspektørens rapporter om skole og uddannelse fra nogle af disse lejre i årene 1946 og 1947, således at såvel større som mindre lejre og lejre i by- og landområder er repræsenteret.

*Rapport vedr. undervisningsinspektørens besøg i Knivholt lejren 1946 og 1947*²³
Knivholt lejren (tidligere kaldet Røntved Lejren, Flygtningeadministrationen, 1950, s. 47) var beliggende ved Knivholt flyveplads lidt uden for Frederikshavn og hørte til de mindre lejre. I en rapport fra 18. marts 1946 angives antallet af flygtninge i denne lejr til 3.887 (Rapport, 18. marts 1946²⁴). Af inspektørens rapport fremgår lejrens leder, og at der er valgt en tillidsmand blandt flygtningene. Antallet af børn er 855. Der er en tysk skoleleder. Om skolen skrives på dette tidspunkt, at den har

”8 Klassetrin (flere Parallellklasser) med ca. 40 pr. Klassetrin; Undervisningen er fælles for Drengene og Piger og til Skolen er der knyttet gode og dygtige Lærere under Ledelse af en erfaren og dygtig Lærer” (Jensen, 18. marts 1946, s. 2).

Ved Undervisningsinspektionens besøg den 28. juni 1947, ca. et år efter førnævnte besøg, berettes nu om skolen i rapporten på en A4-side tilstilet Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg. Skolen for børn er organiseret, men aktiviteterne er udfordret af vintervejret. Der er ungdomsskole, og uddannelse for hjælpelærerinder. I rapporten fra besøget i marts 1946 nævnes ikke noget om Oberschule (gymnasieskole), men en sådan fremgår af rapporten fra 1947, og må antages at være blevet oprettet i den mellemliggende periode. Dette fremgår i rapportens beskrivelser, der indledes med beskrivelse af skolens forhold og rammer.

23 Jensen, 18. marts 1946 og 28. juni 1947.

24 Denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

”For tiden omfatter Skolevæsenet ca. 1300 Elever, fordelt med 1100 i Folkeskolen og 200 i ”Oberschule” (gymnasiet). Folkeskolen har 30 og Oberschule 7 Klasser (gymnasiet). Da Undervisningen nu gennemføres fra 8.00 til 16.30 uden Middagspause og der i alt er 14 gode Klasseværelser til Raadighed, er det ugentlige Timetal for de enkelte Klassesetrin tilfredsstillende” (Jensen, 28. juni 1947).

Selv om der således var en planlagt undervisning med faste lokaler, klasser og undervisningstimetal, kunne forhold som f.eks. vejret betyde, at undervisningen ikke kunne gennemføres som planlagt. I rapporten beskrives således en lang kuldeperiode, der fik indflydelse på skolehverdagen.

”Grundet paa den lange Kuldeperiode er der - rent kundskabsmæssigt set - opstaaet alvorlige Huller. Lærerne søger at raade Bod paa det gennem forøget Timetal og flittigt Arbejde. Skolens Borde og Bænke er i god Orden, i alle Klasseværelserne er der gode Vægtavler.” (Jensen, 28. juni 1947).

Også undervisernes forhold adresseres i rapporterne. I denne rapport fra Knivholt berettes således: ”Der blev fra Lærerpersonalets Side fremsat Ønske om en større Tildeling af Brødrationer og en Lejlighed til én Gang om Maaneden at kunne færdes uden for Pigtråden”. Grundet fødevarerituationen kunne ønsket om større brødrationer ikke efterkommes af lejrchefen, men denne så imidlertid ”meget velvilligt paa evtl. Udgang. Vi blev enige om en Ordning som den i Vestre-Allé: Ekskursioner med Lærerledsagelse” (Jensen, 28. juni 1947).

Lærernes boligforhold angives i rapporten som ”utilfredsstillende, idet lærerne bor i Stuer med en Belægning på indtil 20”. I forbindelse med en reduktion i antallet af flygtninge i lejren på 300 vil man tage hensyn til lærernes boligforhold, skrives der.

Også i denne relativt lille lejr var der nu iværksat uddannelse for hjælpelærere, der beskrives således i rapporten: ”Uddannelsen af Hjælpelærere har faaet faste Rammer. Mønsterlektioner, Prøvelekt., Hospiteren, Samtaletimer” (Rapport, 28. juni 1947).

Undervisningsinspektøren deltog også i et møde i ”Kulturudvalget” [”Kulturausschuss”], men problematiserer overfor lejrchefen, at skolen ikke var repræsenteret i netop dette udvalg. Lejrchefen godkendte inspektørens ”Forslag om, at Skolen valgte 2 repræsentanter”. Inspektøren beretter videre: ”Derefter indkaldte jeg Lærerkollegiet (ca. 60 Personer) til et Valgmøde, hvor lederen af Oberschule Fru [A] og Leder af Folkeskolen Hr. [B] enstemmigt blev valgt” (Jensen, 28. juni 1947). Om Ungdomsskolen fremgår i rapporten, at den ”besøges af ca. 146 Dreng og 220 Piger, fordelt på hver 4 Klasser. Der undervises

dagligt kl. 16.30 – 19.00, og Undervisningen omfatter Tysk, Regning, Værktøjslære, Geografi, Sundhedslære (Sexuallære), Barnepleje og Sport” (Jensen, 28. juni 1947).

De problemstillinger, der berøres i denne rapport, omfatter således fødevareresituation, kuldeproblematikker der påvirker undervisningen, lærernes vilkår, samt implementeringen af demokratisk praksis og herunder også de demokratiske organer.

Rapport fra Undervisningsinspektionens besøg i Jægersprislejren ved Frejlev 30. april 1946²⁵

Jægersprislejren hørte til en af de mindre lejre i Ålborg området. Det fremgår i rapporten derfra i 1946, at der ved inspektionen det år var i alt 143 elever på 1. – 5 klassetrin. Det ugentlige timetal angives således: 1. kl. 22 timer, 2. kl. 24 timer, 3. kl. 28 timer, 4. kl. 28 timer, 5. kl. 30 timer. Der er på det tidspunkt endnu ikke oprettet børnehaven, men dette er ved at ske og den vil blive ledet af en uddannet børnehavelærerinde. Det berettes endvidere, at der

”For de 14-18-årige unge Mænd og Kvinder var paabegyndt en Berufs-schule (en kombination af Teknisk Skole og Handelsskole) med følgende fag: Handelskorrespondance, Handelsøkonomie, Bogføring, Stenografie, Teknisk tegning med beregning, Tysk og Dagliglivets Regning. Eleverne var inddelt i fire Hold og havde ugentlig 24 Timer”.

I denne forholdsvist lille lejr synes således at være et struktureret system for skolen for de unge under udvikling. Lokaleproblemer omtales ikke, som det ellers er tilfældet i mange rapporter fra andre lejre.

Rapport ved Undervisningsinspektionens besøg i Aalborg Øst II 2. august 1947²⁶

Aalborg øst II hørte til de store lejre. Dette fremgår også i rapporten, der er skrevet til Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg i forbindelse med inspektionens besøg i lejren den 2. august 1947. Her berettes det: ”Flygtningelejren Øst II har Omraadets største Skolevæsen, Folkeskolen omfatter ca. 1760 Elever i 61 Klasser og Oberschule ca. 370 Elever i 8. kl.” Både

25 Jensen, 30. april, 1946, denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

26 Jensen, 2. august 1947, denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

undervisningen og lærerkræfterne vurderes positivt, og der er også organiseret en uddannelse for hjælpelærere. Om lederen af folkeskolen skrives, at denne ”er flittig og samvittighedsfuld og foruden Skolens Organisationsarbejde selv underviser i 8. Kl. og leder Uddannelsen af Hjælpelærere. Undervisningen er paa alle Klassetrin tilfredsstillende, og der arbejdes med Flid og Interesse”. Også i denne rapport fremgår udfordringerne med at skaffe lokaler. Det beskrives således, at

”Da der kun staar 16 Klasseværelser til raadighed undervises der uafbrudt fra kl. 8.00 til 19.30 – uden Middagspause-. Grundet paa den stadig Skiften med Afgang og Tilgang af Elever og lærer, er der gennemført Klasse- i stedet for Faglærersystem. – Klasseværelserne trænger til Restaurering (Limfarvning)”.

Om skolens ældste klasser (Oberschule, 6-8 klassetrin) beskrives:

”Oberschule [gymnasiet] har ca. 370 Elever. Ved Forlægninger fra andre Lejre, som ikke har haft en Oberschule, er der tilmeldt flere Elever, der efter Evner og Alder egner sig til Oberschule. Disse Elever undervises foreløbig i Særklasser med et forøget Timetal, saa de på et senere Tidspunkt kan overvises til en af de bestaaende Klasser”.

Alle skoleformerne i lejren bedømmes i flygtningeinspektørens rapport positivt og som karakteriseret ved ”god orden, Eleverne er flittige, høflige og der har ikke været Grund til særlige Klager”, skriver han. Der var i denne lejr lavet en ordning sådan at flygtningenes lærer og elever indenfor nærmere aftalte rammer ville kunne færdes udenfor lejren. Det beskrives i rapporten:

”I Øst II er der gennemført samme Ordning med hensyn til Ekskumination som i Øst III., saa Lærere og Elever har Lejlighed til at kunne færdes uden for Pigtråden til Opmuntring, Glæde Afveksling og Stimulation for begge Parter”

I denne lejr var der i efteråret 1945 blevet oprettet en lejravis, der i sit første nummer 2. november 1945 beretter om resultatet ved valget af tillidspersoner til barakkerne under overskriften ”Wahl der Vertrauenleute am 26.10.1945”. Valget er gennemført ved afstemning, og der er valgt to til hver barak. Både det samlede antal afgivne stemmer i hver barak og det antal stemmer tillidspersonerne blev valgt med hver især angives i avisen.

Skolelederen fortæller i en beretning om skolen i Aalborg Øst. Af de ca. 13.000 flygtninge i lejren var ca. 4.000 skolebørn, og 185 lærere, oplyser han, og fortæller om det område, han blev leder for, at der ”blev oprettet to folkeskoler med hhv. 1300 og 1500 elever, en overbygningsskole med 400 elever, to erhvervsskoler og en børnehave. Ud over dette en foredragsrække med karakter af en folkehøjskole” (Beretning fra skolelederen, udateret, s. 4²⁷).

Af de 185 lærere var ca. halvdelen erfarne inden for en bred vifte af områder. Den største udfordring, beskrives det, bestod i at skaffe lærebøger, idet bøger fra nazi-tiden ikke måtte anvendes. Om byens bibliotek fortæller han, at han ”fik mulighed for at kunne besøge [og der] var der et stort udvalg af tyske værker, og bibliotekarerne var meget hjælpsomme”. (Beretning fra skolelederen, udateret, s. 5). Han beretter også om afnazificeringen og om, hvordan der for hver flygtning blev oprettet en personalebog, hvori ”navn, fødselsdag, erhverv osv. blev registreret. Det vigtigste var spørgsmålet: har de tilhørt NSDAP? Hvornår trådte de ind i partiet? Hvilket embede havde de?” (Beretning fra skolelederen, udateret, s. 2). Han selv blev naturligvis også afhørt, og blev godkendt.

Undervisningsinspektørens rapport fra lejren Vandflyvepladsen 6. august 1947²⁸

Nogle af de nævnte rapporter illustrerer en skole for børn og unge, der efter forholdene og trods udfordringer synes at være relativt organiseret i 1947, for så vidt rapporterne kan anses for at dokumentere dette. Imidlertid viser rapporten fra lejren ved Vandflyvepladsen i Ålborg, hvor vanskeligt dette arbejde kunne være, f.eks. på grund af de forandringer i lærerstaben, der på forskellige måder gjorde sig gældende i alle lejre. I denne lejr, fremgår det, havde folkeskolen i 1947 1.560 elever fordelt på 9 klassetrin, og der var en Oberschule. Der blev undervist i tidsrummet 8.00 – 18.00, og der var til folkeskolen tilknyttet 45 lærere og lærerinder. Der berettes: ”De forskellige Skoleformer paa Vandflyvepladsen har i den senere Tid ofte skiftet Leder, som har virket forstyrrende på Undervisningen”, og at ”en sammenlægning af Oberschule i Vest (ca. 240 Elever) og paa Vandflyvepladsen evt.l. vil blive en Nødvendighed”.

Udskiftningerne i lærerstaben var omfattende og skyldtes, at der var flygtninge, som enten var rejst tilbage til Tyskland eller flyttet til en anden lejr. Dette gælder f.eks. folkeskolens leder, der er rejst til Tyskland. Der er fundet

27 Beretningen er udarbejdet af skolelederen Dr Adolf Poshmann, den indgår i dokumenterne Arne Gammelgaards arkiv i Rigsarkivet, og er udateret

28 Jensen, J. Aa., 6. august 1947, denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

en efterfølger, men ”Der hengaar dog altid nogen Tid, før Leder og Lærerkollegiet finder hinanden i et godt harmonisk Samarbejde”, som undervisningsinspektøren skriver.

Trods sådanne personalemæssige udfordringer berettes det om undervisningen, at ”der arbejdes støt og roligt, og Hjelpekræfterne præsterer tilfredsstillende Undervisning”. Om erhvervsskolen beskrives, at denne ”omfatter Eleverne i 15-18 Aars Alderen. Baade Drengene og Piger møder flittig til Undervisningen og deres Opførelse er Upaaklagelig”.

Lejre i Sydjylland

I området Sønderjylland var der 1. juli 1946 syv lejre, antallet af flygtninge var mellem 1.290 og 1.851 i hver lejr, og der var desuden en børnelejr med 122 flygtningebørn (Hansen, pva. Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1. juli 1946, s. 5²⁹). Distriktslederen for undervisningen i lejre i Sydjylland beskriver i en samlet rapport forholdene i fire lejre, der hører under hans distrikt, som han har besøgt i perioden 5. august – 31. august 1946. Besøgene, der beskrives i rapporten, er led i forberedelse af ungdomsundervisningen, og initiativer taget i den forbindelse fremgår også, herunder oprettelsen af en gymnasieskole. Rapporten om de fire lejre, hhv. Skrydstrup I og II, Barsmark Strand og Hørup Klint, er interessant, idet den belyser de store forskelle, der kunne være mellem lejrene, både hvad angår skolen og med hensyn til børnenes og de unges vilkår generelt. I rapportens indledning skrives om dette:

”De almindelige Tilstande i de 4 besøgte Lejre er ret forskellige, baade hvad angaar de ydre Forhold og Stemningen hos de Internerede (...). Hvor Flygtningene er trængt sammen paa den mindste Plads, gør psykisk Depression og særlig Frygten for Vinteren sig stærkt gældende.” (Blutau, 1946. s. 1³⁰)

Lokaleproblemerne er imidlertid store. Og der skrives herom:

”Det afgørende problem, for at Ungdomsundervisningen skal lykkes er i alle Lejrene Lokalespørgsmaalet. Dette er ganske særligt tilfældet i Baars-

29 Dokumentet indgår i Odense Stadsarkiv under Arkivnummer Æ3026, se kildelisten for mere præcis kildeangivelse.

30 Denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

mark Strand, hvor ca. 300 Elever i 8 Klasser maa undervises i 4 fuldstændig utilstrækkelige Klasseværelser, der oven i købet er meget daarligt isolerede.”

Det vurderes dog, at en Ungdomsskole lader sig gennemføre i alle fire Lejre, men at dette er afhængigt af, at man får egnede lokaler og faciliteter dertil. Han har visse overvejelser i forhold til, hvordan undervisningsaktiviteter relateret til demokrati vil kunne gennemføres. Han skriver:

”Hvad angaar Oprettelse af de Hal Koch’ske Studiekredse, saa kan jeg henvise til min tidligere Indberetning fra Esbjerg kredsen. Som der har jeg ogsaa her efter indgaaende Drøftelse med tyske Kolleger faaet den Opfattelse, at der ikke fra nogen af Lejrbeboernes Side findes nogen Interesse for at drøfte Demokratiets Problemer bag Pigtraad under Bevogtning af Maskinpistoler.” (smst., s. 2)

Han beskriver så, at der derimod er stor interesse for at vide, hvad der sker ude i verden.

Hvad angår ungdomsskolen forventes denne ifølge rapporten at åbne i alle fire lejre i løbet af september 1946. I en lejr dog først i løbet af oktober måned grundet, det forhold, at

”alle arbejdsduelige unge Mennesker uden Undtagelse maa indsættes til Bjærgning af Høsten (Kartofler, Gemyse og Frugt). De Unge arbejder nemlig paa Statsejendomme uden for Lejren og paa Flyvepladsen ved at vogte Faar.” (Blutau, 1946, s. 4³¹)

Om aktiviteterne i Ungdomsskolen beskriver han, at

”7 mandlige Elever står i Snedkerlære. (...) Pigerne arbejder til hen paa Efteraaret i haven, ved Jordbrug (delvis Faarevogtning), Lærlinguddannelse gives i Frisørfaget (...), man har tænkt at gennemføre gruppevis Undervisning i Skolekøkken, Barnepleje, Syning og rengøring” (Blutau, 1946, s. 5, RA).

Derudover nævnes en række valgfrie fag som Russisk, Engelsk, Stenografi, Bogføring, tegning og en del andre. I en af lejrene nævnes også som fritidsaktivitet et kor og en teatertrup.

31 Smst.

Rom-lejren

I området Lemvig i Vestjylland fandtes i juli 1946 lejrene Rom I og II med 8.753 flygtninge samt Lodbjerg Hede med 498 flygtninge (Hansen pva. Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1. juli 1946, s. 4³²). Distriktsleder var Hans Winkler. Rom-lejren var en af de såkaldte storlejre. I alle seks af de såkaldte storlejre var udpeget en undervisningsleder; i Rom lejren var Peter Hansen blevet ansat i december 1945 (Hansen, 1985, s. 92). Han havde et indgående kendskab til tysk sprog og kultur, som han også beskriver i dele af sin personlige dagbog fra tiden i Rom lejren. I denne lejr havde man allerede fra begyndelsen af 1946 etableret en fagskole for de unge mænd. Det fremgår også i den rapport, Hansen i 1946 skriver om undervisningsforholdene til Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg:

”Vi har oprettet en Berufsschule for alle unge Mænd i Alderen 14-20 Aar og vilde nu gerne forespørge, om der kan skaffes Materiale hertil. Der bliver ca. 400 unge Mænd i alt, Kladder, Stilehæfter, Blyanter og Tegnemateriale er det vigtigste (...)” (Hansen, 11. marts 1946³³).

Han spørger videre: ”Kan vi risikere at gaa i Gang med de mange unge Piger, som vil have Undervisning? Her drejer det sig om Stenografi, Engelsk og Bogføring (...)” (smst.). At de fik tilladelsen, fremgår af en rapport fra 1. juni 1946, altså blot ca. 3 måneder senere (Winkler, 22. juli 1946³⁴). På dette tidspunkt havde Hans Winkler overtaget opgaverne som undervisningsleder. Winkler beskriver, at

”Der er foreløbig følgende Fagskoleklasser i Gang: 1 Byggehaandværkere, 2 Metalarbejde og Elektrikere, 1 Gartnere, 1 Handels- og Kontorfolk, 2 Ufaglærte, hver med ca. 40 Elever, i alt 260 drenge fra 15-20 foruden en række 21 årige (Invalidere) og enkelte Ældre, der vil ”omskoles” (Winkler, 1. juni 1946).

Winkler fortæller videre om uddannelsesinitiativerne, at ”Desuden er der paabegyndt Uddannelse for Børnehavelærerinder med ca. 35 Elever. Der

32 Dokumentet indgår i Odense Stadsarkiv under Arkivnummer Æ3026, se kildelisten for mere præcis kildeangivelse.

33 Denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

34 Smst.

skulle efter Pinse komme enkelte Pigehold i gang (...). I alt er der tale om ca. 650 unge Piger, der skulde i Gang med en vis Uddannelse” (smst.).

Man kan af disse beskrivelser også aflæse, at differentiering i forhold til elevernes forudsætninger er blevet håndteret på forskellig vis, f.eks. med tilbud for forældreløse. I en lidt senere beretning fra 1946 fremgår, at det er lykkedes at finde en leder til den oprettede fagskole for drenge (Winkler, 22. juli 1946, s. 6). Dog er der udfordringer:

”Skolen begynder i disse Dage. Det har vist sig, at det ikke er saa let at gennemføre Undervisningspligt for alle Drenge. (...) Et nyt Hold maa startes for dem, der er færdige med deres Skole. Stor Interesse fremkalder Tegning og Modelbygning (der er bygget et helt Bindingsværkshus 1:10, der er hele Lejrens Stolthed)” (Winkler, 22. juli 1946, s. 6³⁵).

Han kommer her ind på spørgsmålet om flygtningenes mulighed for at erhverve særlige goder, når de påtager sig opgaver, og skriver herom: ”Den Kendsgerning, at lærerne skal have Tillægskost, har gjort det lidt lettere at faa Emner til nye Lærere. Der er stadig mangel på Hæfter og Skolebøger” (smst., s. 6).

Man er i lejren i gang med at indrette ungdomsskole og fagskole for piger i en særlig bygning, og Winkler skriver, at man håber at kunne åbne 1. september (1946). Men også her er der problemer med at fremskaffe de materialer, der er behov for. F.eks. nævnes, at særligt anskaffelsen af to komfurer volder problemer, men også bænke. Dog er det lykkedes at ”fremskaffe en udmærket lille Kogebog til brug i Fagskolen. Den er helt tilpasset Lejrens Forhold og gaar ud fra de Rationer og Maengder og Varer der kan forventes i Tyskland efter Hjemkomsten” (smst., s. 6). Der var også fundet lærere,

”ca. 30 Damer mellem 25 og 50, der har været Embedsmand og Kasserske o.l., desuden en Række dygtige Skræddere og Syersker. De faar for Tiden et lille Kursus i Undervisning i Folkeskolen (udelukkende Regning og Tysk)” (smst., s. 6).

Beretningen giver indtryk af, at etablering af en skole for de unge er på vej, knapt et år efter Flygtningeadministrationens og Undervisnings- og Oplysningsudvalgenes etablering. Men også at det sker under udfordrende betingelser.

35 Smst.

Lejre i området Storkøbenhavn

Området Storkøbenhavn var delt i København I og II. Af optegnelsen fra 1. juli 1946 fremgår, at København I rummede syv lejre med 419 flygtninge i den mindste og 1.578 i den største. Området rummede også nogle særlejre f.eks. for forældreløse børn. Poul Neue var distriktsleder. København II omfattede storlejren Kløvermarken, der havde Karl Raloff som distriktsleder og 1. juli 1946 husede 17.460 flygtninge (Hansen pva. Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1. juli 1946, s. 2³⁶).

Ser man på lejrene i distriktet København I, var Udflytterlejren i Dragør den største og Lejren på Emdrupvej lidt mindre. I rapporter fra disse lejre, lavet i starten af 1947, fremstår lokalemangel ikke som noget, der spiller en væsentlig rolle. I Udflytterlejren i Dragør, hvor der også er oprettet Oberschule (gymnasium), beskrives at et lokale anvendes som lærerværelse, selv om inspektøren udtrykker lidt utilfredshed med netop dette lokale og overvejer, om der fra den tyske lejrledelses side er en vis modstand mod at tildele et lokale til sådan anvendelse. Det angives, at der ikke er lærermangel i lejren, og at lærerne deltager i videreuddannelse i form af studiekredsarbejde. I rapporten beskrives det således: ”Lærernes Videreuddannelse sker i en Studiekreds (...). Alle lærerne deltager i Neues politiske Studiekredse” (Moldt, rapport fra besøg i lejren 23. januar 1947³⁷).

Heller ikke i rapporten af 9. januar 1947 om skolen i lejren på Emdrupvej bliver der peget på presserende lokaleproblemer, og der rapporteres at være tilstrækkeligt med lærere selv om flere er rejst til Tyskland. Dog nævnes det, at de aktuelle forhold ikke giver mulighed for at hæve antallet af undervisningstimer, men dette menes heller ikke at være nødvendigt, timetallet vurderes som ”ikke daarligt”. Der berettes om en ungdomsskole og Aufbauklasse, men Oberschule nævnes ikke i denne rapport. Som generelle betragtninger over lejren skriver Claus Moldt:

”Lederen er dygtig; men som de fleste mindre Lejre savner man det Incitament, som Lærere ellers faa ved Tidsskrifter og Samværet med Kolleger. Maaske bør der findes en mulighed for dette sidste, da der er andre Lejre i Nærheden. Jeg overværede Undervisningen en Formiddag og var godt tilfreds” (Moldt, rapport fra besøg i lejren 23. januar 1947³⁸).

36 Dokumentet indgår i Odense Stadsarkiv se kildelisten for mere præcis kildenangivelse.

37 Denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

38 Smst.

*Rapport fra Lejren ved Kastrup Fort 4. november 1946*³⁹

I lejren ved Kastrup Fort, som var en lille lejr (601 flygtninge pr. 1. juli 1946⁴⁰), angives ikke en Oberschule, men der er oprettet Aufbauklasser. Man er desuden i gang med at etablere uddannelse for ”Plejersker, Børnehavelærerinder og Hjælpelærerinder”, beretter Claus Moldt i en rapport fra 28. november 1946⁴¹. Planen er i denne lejr, at de ansatte 6 timer ugentlig vil blive undervist i emner som børnepsykologi, pædagogikkens historie, sundhedslære mv. Moldt fortæller endvidere, at ”Der bliver ca. 20 Deltagere i Alderen 16-30 Aar” (Moldt, 4. november 1946⁴²).

Oksbøllejren

De store lejre, hvortil Oksbøllejren i Vestjylland hørte som den absolut største, stod overfor særlige udfordringer. I rapporten fra denne lejr af 23. januar 1946 fremgår, at der var 35.165 flygtninge. Der var ca. 8.000 børn og ca. 172 skoleklasser. Felix Arndt, der var undervisningsinspektør for uddannelsesaktiviteterne i lejrene i Vestjylland distrikt, beskrev i et bilag til Undervisningsinspektionens rapport fra lejren i januar 1946 følgende store udfordringer i forbindelse med skolen.

”Skolen er paa grund af de katastrofale Pladsforhold egentlig ikke traadt i Funktion endnu. (...) Lejrlederen (Ritmester Bjørnholm) har fuld Forstaaelse for Sagens Betydning, men er magtesløs, naar der til stadighed sendes Flygtninge ind i Lejren, for hvem der med korteste Varsel skal skaffes Plads” (Arndt, 25. januar 1946, s. 1⁴³).

Arndt angiver også en liste over genstande, der er behov for til undervisningen, herunder skrivehæfter, blyanter, trekanter, vinkelmålere, tavleklude, vægkort, eksemplarer af det Nye Testamente på tysk. Der ønskes også tekstbøger, Arndt skriver, at et eksemplar af hver vil være nok ”da der findes et stort

39 Moldt, 4. november 1946, denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

40 Hansen pva. Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1. juli 1946, s. 2. Dokumentet ”Oversigt over tyske Flygtningelejre, som paaregnes opretholdt som permanente” indgår i Odense Stadsarkiv, se kildelisten for mere præcis kildenangivelse

41 Moldt, 28. november 1946, denne og andre rapporter fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference

42 Smst.

43 Smst.

Værksted til at mangfoldiggøre Tekster (Overtaget fra ”Wehrmacht”), der udnyttes med stor Flid”. Han skriver videre: ”Der ønskes Lærereksemplarer af Bøger for Regning, Geometri og Geografi” (smst., s. 2). Om muligheden for at oversætte til tysk skriver han: ”Der findes Folk i Lejren, der i Forvejen behersker det danske Sprog fuldt ud. De er villige til at oversætte bestemte Afsnit” (smst., s. 2).

Som følge af Oksbøllejrens størrelse var der mange børn i lejren. I en redegørelse udarbejdet af flygtninge fra lejren beskrives det, at ”Den 1. marts 1946 ansattes en tysk politisk emigrant som leder af hele skolevæsenet i Oksbøl. Skoleforholdene i lejren kunne omfangsmæssigt efterhånden måle sig med skolevæsenet i en tilsvarende tysk by med 35.000 indbyggere under normale forhold” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 237⁴⁴). Yderligere blev der i Oksbøllejren i 1946 oprettet en ungdomsskole med i alt fire hovedlinjer. Denne havde mange elever, f.eks. angives det, at der 1. oktober 1948 blev undervist 726 elever i afdelingen for mandlig ungdom og 509 i afdelingen for kvindelig ungdom. Her var det højeste antal klasser 32 med 30 lærerkræfter (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 238). Endvidere fremgår det, at ”Skoleværkstederne beskæftigede 15 personer med fremstilling af undervisningsmateriale” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 239). Der var også uddannelse for de flygtninge, der varetog pædagogiske opgaver, i form af et 4-ugers kursus for vordende børnehavelærere i lejrenes børnehaver, hvor flygtningene blev undervist i pædagogik, sundhedslære, sport mv.; og der var som nævnt korte pædagogiske kurser for hjælpelærere og studiekredsledere (Havrehed, 1987, s.185).

Skolesystemet blev således med tiden udbygget og omfattede også en erhvervs- og handelsskole. En af de ansatte heri har senere lavet en detaljeret beskrivelse af denne, hvor hun fungerede som lærerinde (Underviserberetning, 1983⁴⁵). Hun fortæller om barakbyen i Oksbøllejren, at den ledelsesmæssigt var opbygget med en byforvaltning efter tyske principper. Skolen, hvor hun blev underviser, startede i august 1945. Man kan i hendes beretning læse, hvordan skolen gradvist blev mere og mere udbygget og lagt i faste rammer. Hun fortæller også om lokaleproblemer, især den første tid, om nødvendigheden af at undervise også sent på dagen for at udnytte lokalerne, og om vanske-

44 Citatet er et fra en 233 sider lang lejrberetning skrevet af tyske flygtninge fra Oksbøllejren, hvoraf dele indgår i Flygtningeadministrationens redegørelse (Flygtningeadministrationen, 1950, s 229 - 256)

45 Underviserberetningen på 35 sider, skrevet af den kvindelige flygtning i 1983, indgår i dokumenterne om Oksbøllejren i Blåvandshuk lokalhistoriske Arkiv, se dette for mere præcis reference.

ligheder med at opvarme rummene og med at kunne holde varmen i de kolde måneder. Lokaleproblemerne løstes først i løbet af den sidste del af 1946. Om underviserne fortæller hun, at de ”delvis bestod af folkeskolelærere, der skulle undervise i tysk og regning, eller af faguddannede” (Underviserberetning, 1983, s. 12). Hun fortæller yderligere om vanskelighederne ved at fremskaffe undervisningsbøger og andre materialer til undervisningen. Der var generelt ikke mange eksemplarer af de fagbøger, der var til rådighed. Pædagogisk lagde hun selv stor vægt på principper fra anskuelsesundervisningen og refererer her til f.eks. Pestalozzi, og hun fortæller, hvordan hun meget interimistisk måtte gennemføre undervisning med de få materialer, der var til rådighed. Hun skriver, at ”Det er egentlig indlysende, at vi fulgte den almene pædagogiske grundsætning, at vi gik langsomt frem fra lettere til sværere” (Underviserberetning, 1983, s. 15). Om undervisningens socialiserende rolle, som hun var meget opmærksom på, formulerer hun følgende tilgang:

”skolens undervisning er den fornemste uddannelsesfaktor. Den er det vigtigste grundlag for at opbygge et karakterfyldt menneske. Vores erhvervsskole så det som sin opgave ikke at glemme, ved siden af den særlige faglige uddannelse, at styrke den almene uddannelse, som gør mennesker til kulturbærere” (Underviserberetning, 1983. s. 14).

Hun fortæller også om de generelle erfaringer, som tiden gav hende: ”Erfaringen lærte mig, at i en ordentligt styret byhusholdning skulle alt gøres for at imødekomme alle samfundsmedlemmers behov. Dette omfattede også uddannelse og undervisning af unge.” (Underviserberetning, 1983, s. 7).

Bøger og undervisningsmaterialer i uddannelsesaktiviteterne

Undervisningsinspektørernes rapporter adresserer også spørgsmålet om bøger og undervisningsmaterialer. Denne store udfordring, der rummede mange praktiske elementer, blev fra slutningen af 1945 søgt håndteret som en selvstændig opgave af Flygtningeadministrationen. Kjærbøl beskriver i en af sine taler fra efteråret 1945, at udvikling af undervisningsmaterialer var sat i værk i form af blandt andet

”en Sangbog med 50 tyske Viser, en ABC, et Regnehæfte og 3 Læsehæfter for 3 Aldersklasser af Børnene er nu under Trykning, og der arbejdes med Tilrettelæggelse af en Historiebog, omfattende Tiden 1789 til 1945, samt

elementær Geografibog omfattende alle tre Verdensdele” (Kjærbøl, 12. oktober, 1945, s. 30ff⁴⁶).

Kort tid efter, 20. november 1945, udsender Flygtningeadministrationen et brev med information om, at de materialer, Kjærbøl har refereret til, er under udarbejdelse og vil blive udsendt, så snart de er færdige, men at ”indtil da maa Undervisningen finde Sted med det forhåndenværende Materiale.” (Luftværnschefen, Odense, 20. November 1945, s. 1-2⁴⁷).

I brevet nævnes også, at der er udsendt forskelligt papirmateriale og blyanter til fordeling mellem lejrene, og der informeres om oprettelsen af en Undervisningsinspektion.

At der var mangel på undervisningsmaterialer fremgår i flere sammenhænge. Den 5. december 1945 skriver Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg til lejrlederne, at

”For i saa høj grad som muligt at afhjælpe Manglen paa Undervisningsmateriale i Flygtningelejrene, er der for det Storkøbenhavnske Luftbeskyttelsesomraade truffet den Ordning, at Personalet i Socialtjenesten lader Rekvisitioner af manglende Materiale tilgaa Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg” (Luftværnschefen, Odense, 7. december, 1945).

De skriver videre, at Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg efterfølgende vil sørge ”for Udbringelsen af det Fornødne” (smst.). Underviserne anmodes altså om at skrive med ansøgning om, hvilke materialer de ønsker. I en sådan ansøgning, skrevet 8. januar 1946, udbeder en lejrchef for eksempel: 300 regnebøger, 150 historiebøger, 150 geografibøger, 250 læsebøger (for større børn), 50 eventyrbøger (for små børn), 50 ABC-bøger, 300 skrivebøger, 50 skrivebøger med forskrift, 150 sangbøger, 150 viskelæder, 200 penne-skafter, 500 penne, 100 blækhuse og blæk (Lejrchefen, Allesølejren, 8. januar 1946⁴⁸). Tidligt i 1946 blev der udsendt visse typer skolebøger til lejrene, herunder f.eks. regnebøger, ABC, Læsebog I, II og III, sangbøger samt ”store pakker med blankt papir” (Flygtningeregistreringens Undervisningsudvalg, 1. januar 1946⁴⁹). Lidt senere på året udsendte Statens Civile Luftværn en skri-

46 Kjærbøls taler indgår i hans arkiv i Rigsarkivet, ”Kjærbøl, Johannes og hustru Gerda Astrid Kjærbøl, født Poulsen”, se kildelisten for mere præcis kildeangivelse.

47 Dokumentet indgår i Odense Stadsarkiv under Arkivnummer Æ3026, se kildelisten for mere præcis kildenangivelse.

48 Smst.

49 Smst.

velse til alle lejre med krav om, at de skulle indsende opgørelser over antal skolepligtige børn på forskellige klassetrin. Denne information skulle anvendes til at fremskaffe skolebøger hos de engelske myndigheder (Luftværnschefen, Luftbeskyttelsesområdet Odense, 12. marts 1946⁵⁰).

I senere dokumentation fremgår det, hvilke materialer der er sendt til de enkelte lejre.

Planer og praksis

Efter oprettelsen af Flygtningeadministrationen i september 1945 blev der snart sat gang i udvikling af skole- og oplysningsarbejde for de tyske borgere i flygtningelejrene. Der blev nedsat udvalg til udvikling af både skoleundervisning og bredere oplysningsaktiviteter, der blev i lejrene foretaget registrering af børn og unge samt af lærere, som ville kunne varetage undervisning, og der blev iværksat produktion af undervisningsmateriale. I foråret 1946 blev der udpeget undervisningsinspektører og planerne for uddannelses- og oplysningsarbejdet fremkom.

Ud over at beskrive og analysere planerne har vi i dette kapitel søgt at belyse den praksis, som blev etableret. Som grundlag har vi især brugt rapporter med indberetninger til Flygtningeadministrationen om opbygningen af skole og uddannelse i lejrene; og selv om disse rapporter varierer meget i omfang og detaljerighed og mange emner – f.eks. pædagogiske spørgsmål – stort set ikke berøres i dem, kan meget alligevel aflæses.

I forhold til skolens opbygning og udvikling fremgår det generelt, at denne – ifølge rapporterne – er sat i værk i lejrene foråret 1946, således at der er en grundskole for børnene til og med 9. klassetrin. I rapporter fra 1947 kan man læse om yderligere udbygning, ligesom der i mange lejre berettes om, at en erhvervsskole er etableret.

Men denne proces var bestemt ikke uden vanskeligheder og alvorlige udfordringer. Selv om det varierede lejrene imellem, var der generelt lokaleproblemer og pladsmangel, ligesom det i de kolde vintermåneder var svært at holde varmen, i nogle tilfælde kunne undervisning af den grund slet ikke gennemføres. Der var mangel på undervisningsmaterialer, selv om produktion af bøger på tysk til undervisningsbrug hurtigt blev sat i værk, og disse blev distribueret i løbet af 1946, var det sparsomt med sådan litteratur i lejrene. I erhvervsskolen synes undervisningsmateriale også at have været en stor udfordring, ligesom der for unge i den type skole også var begrænsede muligheder for praktikpladser.

50 Smst.

I nogle lejre kunne børnenes skolegang blive afbrudt, f.eks. af pligter med at vogte får i nærliggende områder.

I mange af undervisningsinspektørernes rapporter fremgår også navnet på den valgte tillidsmand. Selv om valget af tillidsmand skulle indberettes på et selvstændigt skema giver rapporterne derved også dokumentation for, at der var valgt en sådan.

De undervisningsmæssige og en del af de ledelsesmæssige opgaver i forbindelse med opbygning og varetagelse af skoleundervisningen blev overvejende varetaget af flygtningene selv. Da undervisningen jo skulle foregå på tysk, og lejrene skulle holdes afsondrede, kan dette ses som en nødvendighed. Det sparede også den danske stat for omkostninger til lærerlønninger. Men det kan dog også ses som led i det tilstræbte selvstyre og den demokratiske dimension i dette. Det afspejles i et indlæg i juni 1946 om ”Ungdomsskole i Flygtningelejrene” i ”Lager-Zeitung” for Rom lejren, en lejravis som flygtningene selv udgav. Her står der om Flygtningeadministrationens Uddannelsesudvalg, at når man beder flygtningene selv bidrage til uddannelsesindsatsen

”er det fordi, man anser det for uforeneligt med demokratisk Tankegang at overlade de mange Unges Beskæftigelse såvel som deres teoretiske og praktiske Uddannelse til Tilfældighederne – hvis man også nærer Ønske om at give disse Unge – så vidt Forholdene tillader det - en sådan Uddannelse, at de kan senere blive gode og nyttige Borgere i deres egne Lande” (Fra: Lager-Zeitung für die Flüchtlingslager Rom I und II, Nr. 30, Rom, den 9. Juni 1946, s. 6⁵¹).

I samme nummer af lejravisen fra Rom lejren kan man læse om åbningen af et seminarium for børnehavelærerinder, et initiativ hvis etablering flygtningene også selv havde varetaget (”Lager-Zeitung für die Flüchtlingslager Rom I und II, Nr. 30, Rom, den 9. Juni 1946”, s. 5).

Der tegner sig således et billede af, at skole- og uddannelsesaktiviteterne efterhånden blev forholdsvist omfattende og differentierede. Men det hører med til billedet, at der var store forskelle mellem lejrene, og at inspektørernes rapporter generelt har fokus på, hvad der er til stede snarere end, hvad der ikke er til stede, medmindre det gælder forhold, der er direkte krav til opfyldelsen af.

Manglen på undervisningsmaterialer var stor og kunne kun gradvist afhjælpes. Der savnedes især bøger og skrive- og regnehæfter. En beretning fra en

51 Avisen indgår blandt arkivalier i Lomborg-Rom Lokalhistorisk Arkiv. Se kildelisten for mere præcis reference.

af flygtningeadministrationens lejrinspektører illustrerer vanskelighederne og lærernes indsats:

”... der var brug for en portion god vilje og ”læreridealisme” for at udføre det arbejde, der blev krævet af lærerne under yderst vanskelige vilkår. Selv i de bedste lejre kunne forholdene ikke tåle sammenligning med arbejdet i en normal skole. Lærerne måtte undvære de fleste af de hjælpemidler, der ellers står til rådighed i en skolestue” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 180).

Den pågældende lejrinspektør skriver videre, at ”det krævede naturligvis et meget stort hjemmearbejde af lærerne. Jeg har truffet adskillige lærerinder, der selv fremstillede ABC-er til deres klasse” (smst.).

Oplysning og kulturaktiviteter i lejrene

Flygtningeadministrationens planer rummede også punktet 'oplysningsvirksomhed'. Det udvalg, der skulle tage sig af dette, Flygtningeadministrationens Oplysningsudvalg, var blevet oprettet 2. november 1945 med Johannes Kjærbøl som formand og tidligere forstander på Esbjerg Arbejderhøjskole, socialdemokraten Poul Hansen, som leder. Udvalgets medlemmer og deres baggrund er beskrevet i kapitel 5; dets felt var mere sammensat end undervisningsudvalgets, idet det ikke kun omfattede uddannelse og oplysning for unge og voksne, men også en bred vifte af kulturaktiviteter.

Oplysningsudvalgets planer

Udvalget udarbejdede i januar 1946 en længere redegørelse for planlagte initiativer og deres baggrund i form af et "Memorandum vedrørende oplysningsarbejdet i de tyske flygtningelejre" til lejrlederne (Hansen, 1946⁵²). Dette memorandum, der var dateret 16. januar 1946 og havde Poul Hansen og Flygtningeadministrationen som afsendere, formulerede hovedlinjerne i udvalgets aktiviteter, baggrunden herfor og nogle af de udfordringer, der var forbundet med opgaven. Dokumentet indledes med en redegørelse for udfordringerne i denne indsats, der også betegnes som meget omfattende og tidkrævende (Hansen 16. januar 1946, s. 1). Det påpeges, at ikke mindst fremskaffelsen af de mange ressourcer, der er nødvendige, er vanskelig. Indsatsen formuleres med to hovedpunkter:

52 Dokumentet findes blandt arkivalierne i Odense Stadsarkiv se kildelisten for præcis reference.

”a) At modvirke den almindelige Sløvhed der ofte findes i Lejrene som en naturlig Følge af Indespærringen under for det meste meget trange Vilkaar. (...)

b) At Flygtningene erkender Nazismens sande Væsen og indstiller sig paa det demokratiske Europa, som de for Fremtiden skal leve i.” (Hansen, 1946, s.1)

Udvalget anbefaler imidlertid også, at man indledningsvist lægger hovedvægten på det første punkt gennem afholdelse af sang- og musikunderholdning, fremvisning af film og andre aktiviteter, medens det andet punkt ”... maa holdes noget i Baggrunden, indtil Komite og Udvalg opnaar tilstrækkeligt Kendskab til Forholdene i de enkelte Lejre og til tyske Flygtninge, som kan bruges som paalidelige Medarbejdere” (Hansen, 1946, s.1).

De to hovedpunkter i oplysningsudvalgets planer var altså rettet dels mod at skabe aktivitetsmuligheder og søge at støtte trivsel blandt flygtningene, dels mod oplysning og udvikling af erkendelse af, som de formulerer det: ”nazismens sande væsen”, samt at forberede til en tilværelse i et demokratisk Europa, når flygtningene kunne vende tilbage til Tyskland.

Organisationsmæssigt var det besluttet, at denne opgave skulle løses

”... i Tilknytning til Landets Centralbiblioteker og enkelte store Folkebiblioteker. I Forbindelse med de nævnte Biblioteker oprettes Komiteer paa 5-7 Medlemmer, der hver faar de Lejre under sig, som findes indenfor Bibliotekets Område”. [hver komite skulle] ”tilrettelægge og føre Tilsyn med det Kulturelle Arbejde i de indenfor Omraadet liggende Flygtningelejre samt over for Offentligheden at staa som Garanti for, at Arbejdet ligger paa Linje med Demokratisk Livsopfattelse” (Hansen, 1946, s. 2).

Desuden skulle der i hver flygtningelejr oprettes et lokalt oplysningsudvalg, bestående af ”En dansk Tilsynsførende (helst tysktalende)” (...), ”En tysk Tilidsmand valgt blandt Flygtningene med denne særlige Opgave for Øje” samt den danske lejrleder. I hver flygtningelejr skulle også udpeges en lejrbibliotekar blandt flygtningene (Hansen, 1946. s. 2).

Udvalget opridser herefter en række punkter eller opgaver, som aktiviteterne under oplysningsvirksomheden skulle omfatte og som komite og udvalg altså havde ansvaret for. Punkterne omfatter tysk Litteratur, ’Deutsche Nachrichten’, sang og musikaftener, radio, film, lysbilleder, den tyske ungdom i lejrene, foredrag, flygtningenes egen indsats samt desuden udvalgsmedlemmernes be-

søg i lejrene og økonomien (Hansen, 1946, s. 3-8). Denne plan, der formulerede nogle hovedpunkter, blev yderligere udviklet (Havrehed, 1987, s. 170).

Ungdomsskole og viden om demokrati

Planen for ungdomsskolen, der blev udsendt nogle måneder senere, 10. april 1946, ("Plan for en Ungdomsskole i de tyske Flygtningelejre", 10. april 1946) præciserer yderligere den side af oplysningsarbejdet, der omhandler den tyske ungdom i lejrene (Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1946). Ungdomsskoleaktiviteterne var således placeret under oplysningsvirksomheden, blandt andet knyttet til studiekredse og foredrag. Der var opmærksomhed på netop aktiviteterne for ungdommen. Set i lyset af den baggrund og de erfaringer, de fleste tyske børn og unge kom med fra deres skoling inden for rammerne af Hitlerjugend, skoling baseret på en ideologi i skarp modsætning til demokrati, var oplysningsarbejdet for den gruppe væsentligt. I en skrivelse afsendt af Statens Civile Luftværn rundsendes det udarbejdede cirkulære med følgende opfordring: "Man skal anmode om, at Lejrlederne vil være de udsendte Distriktsledere og flygtningeinspektører behjælpelig med den bedst mulige Udbygning af Ungdomsskolen" (Statens Civile Luftværn, 2. juli 1946⁵³). I cirkulæret beskriver Flygtningeadministrationens Oplysningsudvalg detaljeret den udarbejdede plan for foredrag, ungdomsskole og studiekredsaktivitet, og man betoner, at den skal sættes i værk hurtigst muligt med henblik på, at den kan være gennemført 15. september samme år. Man beskriver følgende fremgangsmåde:

"1) Den første Opgave maa bestaa i ved Gennemførelse af Hal Koch-Studiekredse for Ledere og Lærere og at finde et tilstrækkeligt stort antal Medhjælpere til Ungdomsskolen. Det maa dog samtidig betones, at en Studiekreds i demokratisk Aand overhovedet kun lader sig gennemføre, saafremt Deltagerne har meldt sig ganske frivilligt" (Hansen, Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget, 1. juli 1946⁵⁴).

De fortsætter med et punkt (2), der yderligere uddyber ungdomsskolens opbygning ved at angive, at "denne Studiekredsvirksomhed for Lærere og Medhjælpere søges gennemført ved 2 a 3 Dobbelttimer om Ugen", og samtidig "bedes de ma-

53 Dokumentet indgår i arkivmaterialet i Odense Stadsarkiv, se kildelisten for mere præcis reference..

54 Dokumentet er forfattet af Poul Hanse på vegne af Oplysningsudvalget og indgår i arkivmaterialet i Odense Stadsarkiv, se kildelisten for mere præcis reference.

terielle Forhold i Lejren, som vedrører Ungdomsskolens Opbygning (Lokaler etc.), nøje undersøgt (...)” (smst.).

Der var altså en konkret planlægning i forhold til den første foredragsvirksomhed og studiekredsaktiviteterne, deres gennemførelse og rækkefølge. Der var desuden en konkret plan for undervisernes uddannelse til at stå for studiekredsene. Denne uddannelse rettede sig mod personer, som blev vurderet egnede som lærer og lederemner, og disse skulle gennemføre Hal Koch-studiekredse.

Udvalget gør i samme brev opmærksom på, at der er lærebøger til brug for undervisningen på vej, hhv. lærebøger i tysk grammatik, i barnepleje og i sundhedslære, der alle er færdige, og desuden i sundhedslære og historie, der vil være færdige 15. juli 1946.

Oplysningsarbejdets enkelte elementer

I det følgende beskriver vi mere detaljeret de enkelte elementer i oplysnings- og kulturarbejdet. Selv om de to typer aktiviteter på nogle punkter skulle tjene forskellige formål, var potentialet for at udvikle viden om og erfaringer med demokrati og demokratisk praksis overvejet i begge sammenhænge. Vi beskæftiger os først med oplysningsarbejdet med særligt henblik på studiekredse og foredrag; bøger og biblioteker; radio, film og lysbilleder; højskole samt bladet Deutsche Nachrichten. Dernæst ser vi nærmere på kulturarbejdet, dets rekreative elementer som musik, sang, teater og andre musiske elementer samt desuden idrætslivet og de unges fritidsaktiviteter. Endelig fremdrager vi fra nogle af kulturlederne beskrivelser af, hvordan arbejdet blev udført i praksis, og hvilke problemstillinger det var omfattet af.

Studiekredse og foredrag

Om studiekredsene blev det i planen betonet, at der var tale om frivillige aktiviteter med særlig vægt på at skabe mulighed for personlig udvikling og på holdningsdannelse. F.eks. formuleres det:

”Studiekredsens Betydning ligger i den personlige Udvikling, de kan bringe Deltagerne ind i, og det synes klart, at den meningsdannende Virkning, de kan have på Deltagerne, af dem vil kunne spredes til de mindre udviklede i Lejrene” (Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1946, s. 8).

Man understreger betydningen af, at grupperne repræsenterer begge køn og forskellige samfundsmæssige tilhør, og skriver herom ”Det ønskes på den

anden Side stærkt fremhævet, at Deltagerne i en Studiekreds i videst mulig udstrækning bør sammensættes af Repræsentanter for begge Køn og fra alle Samfundslag” (smst.).

Studiekredsen skal således spille en rolle i forbindelse med ikke blot personlig udvikling, men også social integration på tværs af kønsmæssige og sociale forskelle, og den skal samtidig bidrage til at sprede ideer og indhold. Om arbejdsformen bliver det mere detaljeret formuleret:

”En Studiekreds arbejder normalt på den måde, at Deltagerne skiftes til at forelægge Timens Arbejdsstof i en Indledning. (...) i Praksis bør Timerne sikkert anlægges som Samtaletimer uden skiftende Indledere. Dette betyder at Læreren eller Lederen hele Tiden er Primus Motor, som Punkt for Punkt gennemdrøfter Stoffet med de Unge. Det er en god Metode, at læreren til hver Time udarbejder en række Spørgsmål hentet fra Stoffet, som han retter til Kredsen” (smst.).

Det foreslås yderligere, at man kan ”lade Eleverne skrive tyske Stile muligvis først over opgivne Emner og derefter over frit valgte Emner”, og at disse stile så kan anvendes i samtaler med de unge. Der informeres desuden om at ”Fortegnelse over egnet Studiekredsmateriale kan fås på Hovedkontoret” (Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1946, s. 8).

Som det fremgår, var der med studiekredsene tale om aktiviteter, der i høj grad skulle være baseret på og udfolde sig gennem samtale, og dermed også lægge op til samtale deltagerne imellem. Det var også aktiviteter, der i nogen grad var deltagerdrevne, men dog havde studiekredslederen som ’primus motor’, som det formuleres i citatet ovenfor. Ved at være baseret på en spørgende tilgang skulle studiekredsens aktiviteter danne ramme om deltagerens personlige overvejelser og refleksioner og derved bidrage til deres meningsdannelse og personlige udvikling.

Studiekredsen som praksis indenfor blandt andet folkeoplysning har en interessant historie. Det var en aktivitetsform eller oplysningspraksis, der fra 1800-tallets sidste del og særligt i første del af 1900-tallet havde vundet udbredelse indenfor folkeoplysningen i forskellige lande, og med inspiration fra udlandet også i Danmark (Kjær, 2002). Inspiration kom både fra England og den såkaldte ”National Home Reading Union”, der blev grundlagt 1889 i tilknytning til de offentlige engelske biblioteker, og fra studiecirkel-aktiviteter i Sverige i starten af 1900-tallet. Omkring 1910-1911 havde man i det danske højskolemiljø søgt at danne en organisation for netop studiekredsarbejde, og ideen om studiekredse havde fra den tid slået rod som middel i folkeoplysningen. Ved at være baseret på dialog og samtale var det er form, der lå tæt

op ad og var i god samklang med Grundtvigianismens ideer om undervisning og folkeoplysning, som i Danmark havde vundet stærkt fodfæste gennem 1800-tallet. Studiekredsene kunne praktiseres som selvstyrede aktiviteter med spørgende dialog mellem deltagerne, og de fik stor succes gennem Arbejdernes Oplysningsforbund (AOF), da dette blev oprettet 1924.

Netop studiekredsen som aktivitetsform inden for oplysningsarbejde blev under 2. Verdenskrig også udgangspunktet for en indsats i forbindelse med modstandsaktivitet i gruppen Dansk Studiering (Andersen, 1984, s. 25; Høgh, 2007). Dansk Studiering opstod i 1941 på ide af bibliotekskonsulent Jørgen Banke, som tidligere havde været engageret i aktiviteter inden for folkeoplysningen og blandt andet havde stået bag oprettelsen af De Danske Købstæders Oplysningsforbund i 1907. Ideen med Dansk Studiering var således netop oplysning, og det var det oprindelige fokus for gruppen, hvori Frode Jakobsen, den senere initiativtager til Frihedsrådet, spillede en vigtig rolle. Senere indgik Dansk Studiering mere aktivt i modstandsaktiviteter og ændrede 1943 navn til Ringen,

Studiekredsene, der således var tænkt som en meget fri og deltagerdrevet aktivitetsform, matchede fint også med progressivismens ideer om, at undervisning skulle tage udgangspunkt i deltageres interesser og selvvalgte aktiviteter. Samtidig var det en form med et holdningsdannende og personlighedsudviklende potentiale, og det var væsentligt netop i sammenhæng med aktiviteterne for flygtningene. I flygtningelejrene gav en sådan form også gode muligheder for at kunne tage udgangspunkt i den konkrete situation, og i erfaringerne og forudsætningerne blandt de deltagere, der kunne ventes at tilslutte sig sådanne aktiviteter.

Eksempler på materiale, der blev foreslået anvendt, omfattede bøger som: 'Socialpsykologische erfahrungen aus dem lagerleben' (Harry Wilde), 'Die Deutschen in kommenden Europa' (Juvet), 'Bilderbuch und demokratie' (Greyerz), 'Hitler in uns selbst' (Picard) (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 204). Teksterne omhandlede temaer, man forventede at flygtningene ville opleve som nærværende, og som også gav mulighed for at kunne diskutere f.eks. demokratisk praksis.

Foredrag

De foredrag, Flygtningeadministrationen nævner i deres skrivelse fra 1. juli 1946, var besluttet afholdt i foråret 1946, forud for iværksættelse af planerne for ungdomsskolen. Til afholdelse af foredragene havde Oplysningsudvalget besluttet at udsende ti foredragsholdere i lejrene, hver med tre foredrag. Disse foredragsholderne havde samtidig pligt til, når de var ude for at holde deres oplæg, efterfølgende at ”diskutere med flygtningene og give dem lejlighed til

at stille alle tænkelige spørgsmål” (Havrehed, 1987, s.175). De tre emner, der var valgt for foredragene, var (Rowold, 1947, s. 12; Flygtningeadministrationen, 1950, s.187):

- ”1. Hvordan ser der ud i Tyskland i dag?
2. Jordreformen i Tyskland,
3. Hvad er demokrati?”

I Flygtningeadministrationen blev man enige om, at det skulle være tyske emigranter, der skulle stå for foredragene. De skulle beherske det tyske sprog og have indgående kendskab til tysk ’mentalitet’ (Havrehed, 1987, s.175). Nogle af foredragsholderne kunne tillige tage sig af andre typer problemer som f.eks. stemningskriser, der kunne opstå blandt flygtningene. Sådanne udfordringer kunne kræve indsats med det samme, og her kunne emigranternes kompetencer være vigtige.

Ud over disse foredrag blev der de første år efter kapitulationen i de fleste lejre afholdt foredrag med følgende titler (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 206):

- ”1. Tysklands fremtidsmuligheder som demokrati,
2. Fagforeningernes opgaver,
3. Hvilke politiske partier findes nu i Tyskland,
4. Afnazificeringens nødvendighed,
5. Ungdommens opdragelse”.

Desuden blev der mellem 1945 og 1948 holdt mange foredrag over de forskellige praktiske og saglige spørgsmål, flygtningene var optagede af.

Flere af de tyske emigranter, som var kommet til Danmark før 1940, var blevet inddraget i oplysningsarbejdet. Nogle af disse havde dannet organisationen ”De Tyske Antinazistiske Organisationers Flygtningeudvalg” (TAOF), og denne var repræsenteret i Flygtningeadministrationens Oplysningsudvalg (Rowold, 1947, s. 16⁵⁵; Flygtningeadministrationen, 1950, s. 211; Rowold og Bøggild, 2002, s. 19). Som tidligere nævnt ønskede de danske myndigheder ikke, at organisationen skulle drive politisk agitation i lejrene; man var bange for, at det ville skabe konflikter og uro. Imidlertid gav de engelske militærmyndigheder udtryk for, at nazistiske kræfter kunne have for let spil i lejrene, og det blev også hævdet i pressen. På den baggrund blev emigranter fra TAOF

55 Rowolds beretning indgår blandt Henrik Havreheds arkivmaterialer i Rigsarkivet, se dette for præcise referencer til materialet

officielt inddraget fra vinteren 1945-46 og kom til at stå for en del af oplysningsarbejdet i lejrene (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 211).

I de større lejre oprettede man med lejrenes tyske kulturleder som chef en ”folkehøjskole”. For disse blev der i de enkelte lejre udarbejdet studieplaner med mange typer aktiviteter så som studiekredse, foredrag og egentlige kurser f.eks. i sprog, stenografi og bogføring.

Blandt de danske ledere af flygtningearbejdet blev det overvejet, hvor politisk præget oplysningsarbejdet skulle være. Poul Hansen, som stod for den praktiske ledelse af oplysningsudvalgets arbejde, ønskede at genopbygge flygtningene kulturelt ved hjælp af et program, som i starten først og fremmest var underholdende og kunstnerisk og kulturelt lødigt, blandt andet også af hensyn til at skabe trivsel (Hansen, 1946⁵⁶). Oplysningen skulle også have en politisk toning, men den måtte ikke være dominerende. Ifølge Harder var flygtningenes interesse for den politisk oplysende del af programmet generelt mindre end tilslutningen til kulturelle tilbud som filmforevisninger, teater, revyer, koncerter, kor, dans (Harder, 2020, s. 301).

Bøger og biblioteker

I de større lejre blev der oprettet lejrbiblioteker med en bestand af bøger, der var rensset for nazistisk propaganda (Flygtningeadministrationen, 1950, s.189ff). En udfordring i den forbindelse var censureringen. Om denne skriver man fra Flygtningeadministrationens Oplysningsudvalg den 1. februar 1946, at

”Forudsætningen for at kunne gennemføre dette Arbejde er selvfølgelig, at Censoren ikke alene kan tysk, men at han ogsaa er inde i Tysk Kultur og Historie og især har Kendskab til nazistisk Ideologi og Tankegang, d.v.s., at han maa kende Tysklands Litteratur efter 1933 (...).” (Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget, 1. februar 1946, s. 1⁵⁷)

Manglen på bøger var imidlertid meget stor, og udvalget siger derfor også, at censureringen ikke indebærer, at alle bøger produceret inden 1933 fjernes. Udvalget påpeger samtidig det problematiske og modsætningsfulde i forhold til at udøve censur, og skriver:

56 Dokumentet er det tidligere nævnte memorandum der findes blandt arkivalierne i Odense Stadsarkiv se kildelisten for præcis reference.

57 Dokumentet findes i Henrik Havreheds arkivmateriale i Rigsarkivet, se dette for præcise referencer til materialet

”Det er klart, at under virkelig demokratiske Forhold skal Folk selv kunne bestemme, hvilke Bøger de vil læse, og paa en vis Maade vil ogsaa nazistiske Bøger have betydning, men kun for frit og selvstændigt tænkende Mennesker”. (Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget, 1. februar 1946, s. 1)

Det understreges i samme skrivelse, at bøger skrevet inden 1933 skal fjernes, hvis de er skrevet af forfattere med en nationalistisk-militaristisk tendens. Herefter nævnes en række forskellige forfattere hvis værker ikke må indgå i lejrenes biblioteker, men der henvises også til forlag som kunne ”holde sig nogenlunde fri for nazistisk indflydelse” (Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget, 1. februar 1946, s. 4⁵⁸). Skolebøger trykt efter 1933 kan aldrig bruges, skriver udvalget, bortset fra bøger inden for det naturvidenskabelige område, dog ikke biologi. I marts 1946 skriver udvalget i forlængelse af retningslinjerne ovenfor et brev om ”Fag- og Studiekredslitteratur” med angivelse af bøger, der egner sig til dette formål (Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget, marts 1946).

Der var stort udlån af bøger og derfor også stort slid på dem. I Oksbøllejren var bogbestanden i august 1947 på ca. 10.000 bind, og ”4.098 af lejrens 26.000 indbyggere indtegnet som lånere. Af disse havde 2.557 lånt 3.430 bøger i ugens løb” (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 189, s. 191).

Hvert lejrbibliotek havde en dansk tilsynsførende og en oplysningskomité tilknyttet. Oplysningskomitéen bestod som tidligere nævnt af den danske tilsynsførende, lejrchefen, den tyske tillidsmand samt yderligere nogle interesserede tyske flygtninge. Oplysningskomitéen skulle ud over bibliotekslåneformidle filmaftener og lysbilledforedrag; udgifterne hertil blev dækket af Flygtningeadministrationen. Der blev oprettet 33 sådanne komitéer (Havrehed, 1987, s. 171).

Radio, film, lysbillede

I 1947 fortæller Karl Rowold at ”Radioer er installeret i næsten alle lejre (...), sådan at der kan lyttes til nyheder og musikalske programmer” (Rowold, 1947, s. 12⁵⁹). For brugen af radio var fastsat bestemte lyttetider, som f.eks. kunne være i aftentimerne. Som der stod i lejrregulativet fra 1945: ”Aflytning af Radio er kun tilladt i de fælles Samlingsstuer indenfor de af Lejrlederen fastsatte Tidsrum” (Arbejds- og Socialministeriet, København, november 1945).

58 Smst.

59 Rowolds beretning indgår blandt Henrik Havreheds arkivmaterialer i Rigsarkivet, se dette for præcise referencer til materialet

I overensstemmelse med den danske stats generelle politik for flygtningene måtte man lytte til tyske, engelske og svenske radioudsendelser, men ikke til danske (Mix, 2005, s.198). Der blev især lyttet til tyske stationer i f.eks. Berlin, München og Hamborg (Havrehed, 1987, s.171).

I løbet af foråret 1946 blev etableret en filmtjeneste, der rådede over omkring 50 smalfilm og spillefilm. Nogle af disse havde underholdende, andre havde pædagogiske og oplysende formål. F.eks. viste man en spillefilm fra 1946 "Die Mörder sind unter uns" ["Mordere blandt os"] (Havrehed, 1987, 171). Denne var lavet umiddelbart efter Anden Verdenskrigs afslutning af den tyske filminstruktør Wolfgang Staudte, som instruerede en række nazi-kritiske film. Filmen er blevet beskrevet således:

"den allerførste tyske efterkrigsfilm, der blev indspillet i ruinerne af Berlin i 1945/46, knytter an til holocaust: fotografen Susanne Wallner har overlevet et ophold i en kz-lejr, men hun forhindrer sin ven, Dr. Hans Mertens, i at myrde en officer, som har gjort sig skyldig i grove krigsforbrydelser. Morale: i et retssamfund skal selvjustits undgås" (Busch, 2008).

Film kunne naturligvis afstedkomme mange reaktioner og diskussioner blandt flygtningene. Havrehed fortæller om netop den nævnte film, at den gjorde voldsomt indtryk på flygtningene, udløste chok hos nogle og affødte læserbrev i Deutsche Nachrichten (Havrehed, 1987, s.165, 171).

Bladet Deutsche Nachrichten

Flygtningene i de danske lejre havde et stort behov for nyheder, især fra Tyskland. I overensstemmelse med den danske stats generelle politik for flygtningene var danske aviser ikke tilladt i lejrene (Mix, 2005, s.198). Både de danske myndigheder og den allierede ledelse i Danmark ville dog gerne imødekomme behovet for nyheder, og man forsøgte at skaffe tyske aviser, men det viste sig uoverkommeligt. De danske myndigheder besluttede blandt andet på den baggrund at udgive et tysksproget nyhedsbrev. Det blev i form af ugeavisen "Deutsche Nachrichten". Dette blad havde en helt særlig historie, idet det oprindeligt var startet 1943 som illegal avis på initiativ af tyske emigranter med antinazistiske sympatier. Disse producerede også bladet, der under krigen var støttet af private midler, herunder især af arbejderbevægelsen. Fra 1943 frem til befrielsen blev bladet omdelt til tyske soldater, tyskere med bopæl i Danmark samt til det tyske mindretal i Danmark. Efter befrielsen fortsatte udgivelsen, hvor det i en periode på halv-legal vis kom ind til flygtningene i lejrene.

I november 1945 blev der holdt møde om sagen i Arbejds- og Socialministeriet med deltagelse af Hans Sievers og den daværende redaktør. Her blev retningslinjer for videreførelsen af bladet fastlagt, som det fremgår af den meddelelse, der blev sendt ud:

”Fra 1. december 1945 at regne udgives ”Deutsche Nachrichten” af den hidtidige Redaktion i samarbejde med Flygtningeadministrationen, saaledes at der til Redaktionen knyttes en af Flygtningeadministrationen indsat Redaktør, der er ansvarshavende overfor Presseloven” (Statens Civile Luftværn, 12. December 1945, s. 1⁶⁰).

Det fremgår desuden, at ”Bladets navn er fra denne Dato ”Deutsche Nachrichten” med undertitel ”Zeitung für Deutsche Flüchtlinge in Dänemark. Herausgeben vom Dänischen Flüchtlingeadministration i Zusammenarbeit mit Deutsche Antinazisten in Dänemark”, og udkommer i 20.000 eksemplarer” (smst.).

Flygtningeadministrationen stod fra det tidspunkt for fordelingen af bladet med det formål, at det skulle fungere på demokratisk vis som nyhedsmedie i lejrene; og det udkom, som det fremgår, derefter ugentligt i 20.000 eksemplarer, beregnet som ca. et for hver ti flygtninge (Havrehed, 1987, s.126). Flygtningeadministrationen kunne se muligheden for at bruge bladet i forbindelse med oplysning, orientering af flygtningene og bekæmpelse af nazismen, og man kan således ikke sige, at der var tale om et helt neutralt nyhedsmedie.

Da det nye ”Deutsche Nachrichten”, udgivet af Flygtningeadministrationen, udkom første gang sidst i 1945, bestod redaktionen stadig af tyske emigranter og omfattede Hans Sievers, Karl Raloff og Karl Rowold (Jefsen, 1986, s. 596). Disse indtog også vigtige roller i forbindelse med lejrene. Sievers sad i Flygtningeadministrationen og var tilknyttet Undervisningsudvalget, og Karl Raloff var distriktsleder (kulturleder) i Kløvermarken-lejren. Som ansvarshavende redaktør indsatte Flygtningeadministrationen den sønderjyske gymnasielærer og tidligere modstandsmand Jef Jefsen (Jefsen, 1986, s. 596). Han lagde en forholdsvis åben linje for indhold og debat i nyhedsbrevet (Harder, 2020, s. 309). Karl Raloff skriver i sine erindringer om sin tilgang til bladets formål og om flygtningene, at de

”efter at de i de foregående 13 år havde befundet sig bag den ensrettede Göebbels-presses åndelige pigtråd [skulle] lære at finde sig til rette i den

60 Dokumentet findes blandt arkivalierne i Odense Stadsarkiv, se kildelisten for nærmere reference.

helt nye verden, som de ville finde i deres nye hjem” (Raloff, 1969, s. 166). Raloff formulerer det på den måde, at de skulle lære ”atter at tænke selv og ikke lade andre tænke for sig.” (smst.).

Bladet formidlede væsentlige internationale begivenheder, nyheder inden for kunst og kultur, samt informationer af direkte relevans for lejrenes beboere, herunder om situationen i Tyskland. Det formidlede også indlæg fra beboerne selv, hvor de – på demokratisk vis – kunne komme til orde i en rubrik med overskriften ”Ordet er frit”. Sidste nummer af ”Deutsche Nachrichten” udkom i november 1948, da der kun var ca. 3000 flygtninge tilbage i Danmark.

Artikler i ”Deutsche Nachrichten” om tysk kultur og historie gav ofte anledning til debat blandt flygtningene. En del tyskere følte sig talt ned til af folk, som i deres øjne repræsenterede sejrherrene, og som forsøgte at kue de besejrede med ”skyldspropaganda”. Utilfredsheden kom til udtryk i læserbreve og debatindlæg, og de blev taget alvorligt og besvaret af redaktionen. Walther Franz, hvis beretning om opholdet i Kløvermarken-lejren vi omtaler senere, betegner lettere ironisk læserbrevssiderne som ”flygtningenes ”Hyde Park Corner”, en ventil for plagede hjerter, hvorigennem de kunne udlade deres opstemte irritation, hvad enten de så skældte ud over den seneste tyske fortid eller over mislige tilstande i den nuværende tilværelse” (Franz, 1949⁶¹, afsnit 4.86).

Men selve det at åbne for debat var et demokratisk skridt. Og man kunne også se indlæg om demokratiet, som f.eks. i dette uddrag af et længere indlæg:

”Jeg taler ud af min ærligste overbevisning, fordi min elskede hjemstavnsskæbne ligger mig på hjerte. Jeg har klart erkendt, at et ægte demokrati er det rigtige og er derfor også parat til at sætte mig ind for det, også selv om der fra enkelte af de lejrindsatte af den grund ses skævt til mig” (Deutsche Nachrichten, 1946, nr. 27).

En vigtig anvendelse for Deutsche Nachrichten var således knyttet til bestræbelserne for at udbrede og oplyse om demokrati, både som ide og som praksis. Dette kom til udtryk i mange typer indlæg, og herunder også artikler omhandlende Hal Kochs tekster til brug i studiekredsarbejdet og hans bog ”Hvad er demokrati?” I Danmark var Hal Koch generelt kendt for sine publikationer om demokrati og demokratisk praksis. Et eksempel er hans indlæg i Berlingske Aftenavis 12. september 1945 med titlen ”Ordet eller Sværdet”,

61 Franz’s beretning findes i internetarkivet ”Tyske Flygtninge i Danmark fra 1945 til 1949”, se kildelisten for mere præcis reference.

hvor han argumenterede for demokratisk samtale. Vi citerer her et uddrag af indlægget, der omhandler løsning af konflikter, hvor Koch påpeger, at der kun findes to veje til løsningen heraf, hvor den ene består i, at ”man kan slå sig til Rette, hvilket vil sige, at det bliver den stærkeste Vilje, som råder (Koch, 1945). Den anden består i at:

”man kan tale sig til Rette, hvilket vil sige, at man gennem en ’Samtale’ mellem de stridende Parter søger at få Sagen alsidig belyst, og at de samtalende Parter virkelig bestræber sig for - det må ikke glemmes - gennem Samtalen at nå til en rigtigere og rimeligere Forståelse af Konfliktens Problem” (smst.).

Om dette siger han, at: ”Dette er Demokrati. Det er Samtalen (Dialogen) og den gensidige Forståelse og Respekt, som er Demokratiets Væsen.” (smst.).

Hal Kochs tekster blev anvendt i forskellige former for undervisnings- og oplysningsaktiviteter, hvor de kunne danne grundlag for diskussioner, og teksterne kunne efterfølgende fås som særtryk gennem den centrale oplysningsvirksomhed (Havrehed, 1987, s.185).

Rekreative aktiviteter: Musik, sang, teater og idræt

I Oplysningsudvalgets memorandum er aktiviteter af litterær og musisk karakter omtalt særligt i forbindelse med punktet ”Sang- og Musikaftener”, men også i forbindelse med punktet ”Tysk litteratur”. I praksis kom sådanne aktiviteter til at udfolde sig i mange former i lejrene. Det vidner såvel rapporter fra kulturlederne som flygtningenes egne beskrivelser om. Sang synes dog have indtaget en særlig plads, hvilket også netop oplysningsudvalgets initiativer støttede op om.

Under punktet ”Sang og musikaftener” skriver udvalget om Carl Maria Saverys aktiviteter for flygtningene, og hvordan disse blev sat i værk af Flygtningeadministrationen:

”I københavnske Flygtningelejre har der i Løbet af december Maaned været gennemført en lang Række Forsøg med saadanne Aftener. Formaalet var at give Flygtningene en Sang- og Musikoplevelse med Rod i et tidligere Tidens Tyskland” (Hansen, 1946. s. 4).

Han fortæller videre, at der til dette formål ”er trykt et Sanghæfte i 100.000 eksemplarer og med 50 Folkesange fra før Nazismens Tid” (smst.). Om inddragelsen og dermed genoplivelsen af de tyske folkesange, der under nazis-

mens havde været ”mere eller mindre fortrængt” siger han, at ”Det vil utvivlsomt vise sig at være af stor Betydning” (smst.).

Man beskriver en bestemt metode, som Savery anvendte, nemlig ”først at lade Flygtningene synge en eller to af de mere kendte Sange, hvorefter han indøver et Par af de mindre kendte” og det påpeges samtidig, at der kan gives honorar til flygtninge, der vil kunne påtage sig en sådan opgave i lejrene (Hansen, 1946. s. 4). Savery fortæller selv om disse aktiviteter i erindringsbogen ”Musik og Menneske” (Savery, 1951):

”Opgaven var at organisere de musikalske muligheder, som fandtes inden for flygtningenes egne rækker, at støtte tyskernes bestræbelser for at danne sangkor og orkestre, at give det musikalske arbejde i kirker, skoler og teatre en kvalitet og at finde passende stof til dette arbejde” (Savery, 1951, s. 58 – 62).

Også han betonedede i dette arbejde betydningen af,

”at føre tyskerne tilbage til deres gamle smukke folkesange. Det, at flygtningene nu fik lov at synge folkesange fra den førhitlerske tid, sluttede forbindelsen med en tidligere og friere livsform, og de blev mere aabne og modtagelige. (...) Mange af de unge kendte ikke disse ældre sange, saa kontakten her maatte skabes fra de gamle til de unge.” (smst.).

Rowold, der var medlem af Flygtningeadministrationen, beskriver også sin oplevelse af musikkens betydning: ”I disse timer med musik, sang, poesi, skuespil og film fandt mange mennesker lindring fra deres bekymringer og behov og åbnede sig for modtagelsen af ny tro og ny styrke for fremtiden.” (Rowold, 1947, s. 11). Han fortæller yderligere om udviklingen af kulturlivet i lejrene:

”Kulturlivet har oplevet et markant opsving med støtte fra ledere overalt. Instruktører har stimuleret og udviklet flygtningenes eget kulturarbejde, så ingen lejr i dag står uden mindst én amatøropræden, et sangkor og en musikgruppe, der med de mest primitive virkemidler har skabt en ofte beundringsværdig ramme for det kulturelle liv i deres lejre” (Rowold, 1947, s. 12).

I en beretning fra 1946 om kulturarbejdet i Rom-lejren fortæller Hans Winkler om sangaktiviteter, som han selv stod for. Man kan her genkende elemen-

ter af den tilgang, som Saverys arbejde lagde grunden for, og som er beskrevet i oplysningsudvalgets memorandum:

”Musik. I de 6 aabne Sangtimer fik jeg Deltagerne til at synge Folkeviser, Kanons og smaa Kunstsange. Imellem de enkelte Sange fortalte jeg om Komponisterne, Teksterne og den kulturelle Baggrund. Ved at vælge Sange fra andre Nationer, fra Jöder og jödiske Klaverkomponister kunde jeg uden at være altfor paatrængende modarbejde Nazismen” (Winkler, 22. juli 1946, s. 4⁶²).

I Winklers rapport fremgår også en lang række andre musiske og kreative aktiviteter som teater og malerkunst, og i forbindelse med festlige begivenheder som en sommerfest på Sct. Hans dag og lignende var der arrangeret folkedans, kor, operette, og varieté. Også fra flere af de andre lejre er der beskrivelser af en bred vifte af sådanne kulturelle aktiviteter.

I planerne for uddannelse og oplysning beskæftigede man sig også med de unges fritidsaktiviteter. Flygtningeadministrationens plan gav vejledning, såvel hvad angik formerne som de principper, man anbefalede at basere aktiviteterne på. Også i den sammenhæng var demokratibestræbelserne integreret, som det fremgår i nedenstående formulering:

”det anbefales, at man for at sætte Idrætslivet og Fritidslivet i System danner ”Jugendgruppen”, hvorigennem de Unge kan lære demokratiske Foreningsformer at kende. Sådanne ”Jugendgruppen” må helst bestå af 20-40 unge Mennesker af begge Køn. De bør dog absolut ikke sammensættes efter partipolitiske eller religiøse Skillelinjer” (Flygtningeadministrationen, 1946, s.11).

Ud over intentionen om at lære de unge ”demokratiske Foreningsformer at kende”, nævnes således også principper for aktiviteterne, så som kønsintegration og sammensætning på tværs af religioner og politiske positioner i fællesskaberne. Det betones, at gruppers sammensætning ”absolut” ikke bør afspejle partipolitiske eller religiøse skel. Dette fremstår som en meget væsentlig anbefaling, der også skal ses i lyset af målsætningerne om at søge at socialisere til demokrati og lige rettigheder på tværs af f.eks. køn og politik. En sådan

62 Hans Winklers beretning indgår i materialet i Flygtningeadministrationens arkiv i Rigsarkivet, Arkivnummer 1946, ”Oplysningsvirksomheden. Korrespondance med komitéer mv.”, Kasse nr. 107, se kildelisten for yderligere reference.

praksis ville kunne vise andre veje end dem, mange tyske børn og unge havde kendt tidligere.

I praksis: Kulturledernes beskrivelser af oplysningsaktiviteter

Som beskrevet i det nævnte memorandum var organiseringen af oplysningsarbejdet lagt i hænderne på centralbiblioteker og større biblioteker. Organiseringen skulle finde sted med udgangspunkt i de komiteer på 5-7 medlemmer, som hvert bibliotek skulle oprette, og som havde lejre inden for bibliotekets område under sig. Rapporter udarbejdet af distrikts- eller kulturlederne giver et indtryk af, hvordan aktiviteterne blev gennemført i praksis.

Kulturarbejdet og kulturaktiviteterne har udfoldet sig forskelligt afhængigt af de enkelte lejres størrelse og vilkår i øvrigt. Mulighederne har været bedre i de større lejre, og det er også derfra, man ser de mest udfoldede beskrivelser af differentierede kulturaktiviteter. Fra Oksbøllejren, Kløvermarken, Rom lejren og andre lejre kendes beskrivelser af meget udfoldede kultur og oplysningsaktiviteter. Rapporter fra de mindre lejre rummer også beskrivelser af kulturaktiviteter, f.eks. i form af musikundervisning, undervisning i instrumenter, kor og sang, film, morgengymnastik og lignende (f.eks. i Rapport fra lejren i Starbrand, 1. maj 1946, Flygtningeadministrationen⁶³). Men udbuddet er markant mest velbeskrevet og, må man konkludere, generelt også mest udfoldet og differentieret i de større lejre. I kulturledernes rapporter fremgår det ikke altid, om de beskrevne aktiviteter primært har udfoldet sig i de større lejre, men det har formentlig været tilfældet.

Karl Rowold, der var medlem af Flygtningeadministrationens Oplysningsudvalg, har skrevet en længere beretning om flygtningelejrene og sin indsats i den sammenhæng. Heri indgår et afsnit om kulturarbejdet i lejrene, hvor han også berører oplysningsarbejdet. Han skriver herom:

”I de første måneder af 1945 sendte Kultur- og Oplysningsafdelingen tyske emigranter ud for at holde foredrag om emner som ”Den tyske jordreform”, ”Hvordan ser der ud i Tyskland i dag?” og ”Hvad er demokrati” i alle lejre. Ved hjælp af autentisk materiale hentet fra tyske aviser og opslag gav de flygtningene svar på spørgsmål, der blev stillet dagligt. Interessen for politiske spørgsmål og fremtidens spørgsmål blev øget, og der var et

63 Rapporter som denne fra lejrene indgår i Flygtningeadministrationens arkivmateriale i Rigsarkivet under ”Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne”. Se kildelisten for nærmere reference.

intellektuelt liv i lejrene. Det forløber dog ikke noget uden heftige diskussioner (...)" (Rowold, 1947, s. 12⁶⁴).

Diskussionerne handlede ikke altid om principielle eller politiske positioner i forhold til demokrati. I Flygtningeadministrationens rapport er gengivet et lille udsnit af en beretning fra en dansk leder af en studiekreds om demokrati.:

"20. april 1946. (...) I dag brød det løs i anledning af Hal Kochs lille Kapitel om Frihed, et delikat Emne i denne trange Lejr, hvor de nu har siddet et År. "Hvorfor skal vi blive siddende her? Hvorfor kan vi i det mindste ikke komme ud at bestille noget, Grave vores egne tørv, hjælpe Bønderne?" (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 208).

At opgaven med at iværksætte disse aktiviteter kunne være udfordrende, får man indblik i gennem beskrivelser fra udvalgene. I et foredrag holdt 28. februar 1946 af distriktsleder (kulturleder) for Århus området og ansvarlig for Århus Biblioteksvæsen, beskrives de konflikter, man stod overfor i arbejdet, og de overvejelser, kulturlederen mente man måtte gøre sig i forbindelse med denne type aktiviteter (Krämer, 28. februar 1946⁶⁵). Dette relaterer i nogen grad til politiske spørgsmål, hvor modsætninger står overfor hinanden og skaber spændinger, som det også fremgår i andre rapporter om oplysningsarbejdet.

Hans Winkler fortæller fra Rom-lejren om oplysningsarbejde, der i hans område omfatter blandt andet biblioteket, folkehøjskole, radio og forskellige foredrag, f.eks. inden for historie: (Winkler, 22. juli 1946⁶⁶). Om biblioteket skriver han:

"Til Biblioteket er der knyttet en Læsesal med et lille Standardbibliotek. Fra nedlagte Lejre er der ankommet en Række mindre Bogsamlinger, der dog maatte censureres (...). Udlaanet er velorganiseret. Vi har et Bogbinderi. I den nærmeste Fremtid finder der en Diskussion Sted om "Hvorfor og hvordan læser man Bøger?". Diskussionen skal indlede en Række Bog anmeldelser, der oplæses i forbindelse med Oplæsningsaftenerne og saa offentliggøres i Avisen" (Winkler, 22. juli 1946, s. 5).

64 Rowolds beretning indgår blandt Henrik Havreheds arkivmaterialer i Rigsarkivet, se dette i kildelisten for præcise referencer til materialet

65 Krämers beretning indgår i arkivmaterialerne i Flygtningeadministrationens arkiv i Rigsarkivet, se dette i kildelisten for mere præcis reference.

66 Winklers beretning indgår i arkivmaterialerne i Flygtningeadministrationens arkiv i Rigsarkivet, se dette i kildelisten for mere præcis reference.

Om folkehøjskolen i dette område fortæller Winkler, at den er startet op som "Diskussioner ("Ved det runde Bord")" og har vakt megen interesse. Ud over lægeforedrag er der også foredrag om f.eks. "Den danske Folkehøjskole og Nybygninger i Tyskland, Nye Møbler i Tyskland, Kolonihaven". Meget interessant er Winklers beskrivelse af undervisning i faget historie, som han organiserede for sygeplejersker, børnehavelærerinder og hjælpelærerinder. Det var et fag man ellers søgte at omgå varsomt. Han fortæller, at hans oplæg om dette er meget populære og bliver modtaget med

"... næsten begejstring, og flere og flere beder om at faa Lov til at være med. Jeg holder nu Timer for alle Lærerne (ca. 100), foruden to Timer for Børnehavelærerinderne (ca. 50). Hver lørdag holder jeg en Time om Verdenslitteratur" (Winkler, 22. juli 1946, s. 5).

Radio indgik også i oplysningsarbejdet. Winkler fortæller herom, at der

"... findes 17 "Hörgemenischaften" ("Lyttefællesskaber"), der hver dag samler 800-3500 Lyttere. Vi prøver at udbygge Systemet, men vi mangler Materiale. I særlige Udhængskasser opslaas der hver Dag et Résumé af de vigtigste Efterretninger. Paa en næsten overraskende Maade har netop Radiolytningen bidraget til at føre Diskussionen ud over Lejrens snævre Kreds" (Winkler, 22. juli 1946, s. 4).

I Rom lejrens "Lager-Zeitung", den lejravis flygtningene selv lavede, beskrives en aktivitet i form af en forelæsningsaften i forbindelse med en "Litterær Cirkel":

"Lørdag den 1. juni fandt 1. Litterære Cirkel (Læseaften) sted på Skolen, hvor omkring 60 Tilhørere deltog. Hr. Dr Winkler læste selv efter at have talt om vigtigheden af 'Læseforeninger' i Danmark. Vi hørte først et Kapitel fra den danske Universitetsprofessor Hammerichs bog "Tyskland i tidens løb" (Lager-Zeitung für die Flüchtlingslager Rom I und II, Nr. 30, Rom, den 9. juni 1946, s. 5⁶⁷).

Winkler beskriver, at "I alle Foranstaltninger prøver jeg indirekte at frembringe Agtelse for humanistiske og demokratiske Ideer og Former (...), og jeg prøver at gøre opmærksom på andre Nationer, og paa Internationale Sam-

67 Avisen indgår blandt materialerne i Lomborg-Rom Lokalhistorisk Arkiv, se kildelisten for mere præcis reference.

menhænge og Verdenskulturen” (Winkler, 22. juli 1946, s. 2⁶⁸). Han nævner også de politiske problemer og modsætninger mellem flygtningene: ”Der findes utvivlsomt i Rom en mindre Oppositionsgruppe, bestaaende af meget venstre-orienterede Socialister og hemmelige Nazister, der til dels arbejder sammen” (Winkler 22. juli 1946, s. 2), men der blev ikke oplevet direkte modstand. Han beskriver dog et forløb, hvor han havde hørt et foredrag af en professor, der var blevet formand for et kulturudvalg. Foredraget var efter Winklers vurdering ”... ikke uden nazistiske Sympatier”. Han satte en undersøgelse i værk, og professoren kunne herefter ikke fortsætte (Winkler, 22. juli 1946, s. 2).

Fra lejrene i Aalborg Øst beskriver lederen af ”Oberschule” kultur- og oplysningsaktiviteter i sin beretning i et afsnit om ”Kulturelles Leben im Flüchtlingslager Aalborg Ost”⁶⁹. Han beskriver her, hvordan mange faciliteter i de enkelte lejre var overtaget fra den tidligere tyske besættelsesmagt, men nu fandt nye anvendelser. Her var i lejren i Aalborg Øst, beskriver han, en biografisal med plads til 500 tilskuere og en stor scene som blev det kulturelle midtpunkt i lejren. Her fandt f.eks. musikere og mimikere hurtigt sammen og lavede arrangementer, hvor alle var velkomne. Der blev dannet teater- og sanggrupper, organiseret sangafstener, operetter, og anden musik, endog en balletgruppe (Beretning fra skolelederen, udateret, s. 7⁷⁰).

Han fortæller videre, at der i lejren var et godt og righoldigt bibliotek. Læsning krævede imidlertid ro, både indre og ydre, hvilket mange ikke havde. Derfor var der ønske om foredrag, hvoraf f.eks. følgende blev afholdt: Dr. Geyer om ”der Mensch im deutschen Recht”, Dr. Neumann om ”der Dichter Konrad Ferdinand Meyer”. Foredragene fandt sted i den nævnte biografisal og der var stor tilslutning, fortæller han, salen var fyldt. En oplægsholder beskæftigede sig med atomenergi. Der blev desuden holdt pædagogiske oplæg for lærerne. Også Savery besøgte denne lejr (Beretning fra skolelederen, udateret, s. 11⁷¹).

Karl Raloff, der var distriktsleder tilknyttet Kløvermarken, fortæller i sine erindringer ligeledes om kulturarbejdet:

68 Winklers beretning indgår i arkivmaterialerne i Flygtningeadministrationens arkiv i Rigsarkivet, se dette i kildelisten for mere præcis reference

69 Skolelederen Poschmanns beretning er udateret, men skrevet efter han afsluttede sit ophold i lejren. Beretningen findes blandt dokumenterne i Arne Gammelgaards arkivmaterialer i Rigsarkivet.

70 Smst.

71 Smst.

”Under min ledelse udviklede der sig også i Kløvermarken en meget stor kulturel aktivitet. Der opstod et oplysningsudvalg, sammensat af flygtninge, i hvilket vi ved regelmæssige møder traf beslutning om opgaver og planer. Formand for udvalget var den nuværende professor i tysk ved universitetet i Helsinki, dr. Erich Kunze.” (Raloff, 1969, s. 164).

Arbejdet voksede, og det var derfor vanskeligt at skaffe tilstrækkeligt med lokaler, rekvisitter mv. De ”havde et teater, ”Volksbühne” med 334 tilskuerpladser og et koncertlokale med 240 pladser, et Mester Jakel-teater med 250 pladser og et koncertlokale med 450 pladser”, fortæller han, samt desuden også flere amatørteatre, revyer og kabaretter, hvor man ”... i 1946 gennemførte næsten 500 forestillinger med 146.862 tilskuere. Ofte var der i de forskellige lokaler indtil 6 arrangementer dagligt” (smst., s. 164).

Musikken indtog en særlig plads i lejrens aktiviteter, beskriver han, og i den forbindelse spillede Savery en central rolle, idet han dannede flere kor og et strengeorkester. Raloff fortæller også om oplysningsarbejdet, at det blev gennemført i form af en ”folkehøjskole”. Her var ”ugentlige foredrag, der tjente som almindeligt politisk skolingsarbejde med det formål at opdrage til statsborgerskab og demokrati” (smst., s. 165), og ud over dette ”snesevis af studiekredse, arbejdsudvalg og kursus, der beskæftigede sig både med politiske, økonomiske, historiske, kunsthistoriske, litterære og biologiske spørgsmål og med andre emner” (smst., s. 165). Raloff indtog desuden posten som redaktør af Deutsche Nachrichten fra 1. januar 1947, og var dermed ”igen kommet til mit gamle fag”, som han formulerer det (Raloff, 1969, s. 165).

Da der som tidligere nævnt af mange grunde vil være mest at berette fra de større lejre med mange flygtninge og faciliteter, fylder beskrivelserne herfra også mest. Selv om der også foreligger beskrivelser fra de mindre lejre, har oplysnings- og kulturaktiviteterne givetvis været mest udfoldede i lejre af en vis størrelse.

Oplysning, kultur og demokrati

Efter oprettelsen af Flygtningeministeriets oplysningsudvalg kom der hurtigt gang i arbejdet med at udarbejde retningslinjer for indsatsen, og udvalget kunne udsende beskrivelser heraf i foråret 1946. De aktiviteter, man ønskede at sætte i værk, havde til formål dels at bidrage til at skabe trivsel blandt flygtningene, dels at bidrage til oplysning. Aktiviteter rettet mod at skabe trivsel havde dog første prioritet og omfattede også kulturaktiviteter. Oplysningsaktiviteterne sigtede mod at skabe ramme og grundlag for flygtningenes

udvikling af viden om Tyskland og Europa efter krigens afslutning, herunder viden om aktuelle samfundsforhold og om de politiske forhold og udviklinger i Tyskland. Et vigtigt mål var relateret til oplysning om demokrati og udvikling af demokratiforståelse, også som praksis.

Som del af kulturaktiviteterne tog udvalget initiativ til at iværksætte forskellige musikalske tilbud i lejrene. C. M. Savery blev inddraget til at stå i spidsen for et forsøg med at iværksætte sådanne aktiviteter. Dette forløb meget vellykket og hans besøg i lejrene som leder af disse aktiviteter blev meget populære. Hans fremgangsmåde blev beskrevet til mulig efterfølgelse af kulturlederne. Trykning af sangbøger til uddeling i lejrene blev også hurtigt sat i værk. De musiske aktiviteter kunne bringe flygtningene sammen om noget fælles på tværs af aldersgrupper og politiske skel og bidrage til trivsel. Ud over det trivselsmæssige aspekt kunne aktiviteterne også ses som alternativ til den opdragelse, mange unge havde været udsat for i Hitlerjugend organisationen. Sangbøgerne rummede sange fra tiden inden nationalsocialisternes magtovertagelse i 1933. Man søgte blandt andet på den måde at reetablere forbindelsen til Tysklands kultur før 1933 og dermed også til Weimar republikkens mere demokratiske politiske kultur.

Af distrikts- og kulturledernes beskrivelser af kultur- og oplysningsaktiviteter i lejrene fremgår en meget bred vifte af aktiviteter. I forhold til oplysningsindsatsen omfattede denne også foredrag, læsecirkler og studiekredse om demokrati. Der berettes dog også om, at netop dette kunne blive mødt med en vis modstand, f.eks. begrundet i den modsætningsfyldte oplevelse af at beskæftige sig med demokrati, mens man samtidig ufrivilligt og under bevogtning befandt sig i en interneringslejr. Trods disse vilkår får man dog indtryk af, at oplysningsaktiviteterne er lykkedes mange steder – i al fald vurderet ud fra af distriktsledernes beskrivelser.

Flygtninges erfaringer med undervisning og oplysning i lejrene

Tyske flygtninges oplevelse og vurdering af undervisnings- og oplysningsindsatsen i lejrene er fastholdt i en række tekster, i de fleste tilfælde nedskrevet kortere eller længere tid efter opholdets afslutning. Nogle af disse tekster er senere udgivet i bøger eller artikler, andre foreligger i arkiver. På grundlag af sådanne tekster belyser vi i dette kapitel udvalgte flygtninges erfaringer med undervisnings- og oplysningsaktiviteterne i lejrlevets hverdag. I tolkningen af flygtningenes udsagn skal man være opmærksom på at undervisnings- og oplysningsindsatsen først fik organiserede rammer efter Flygtningeadministrationens oprettelse i efteråret 1945. Som tidligere nævnt forventede de danske myndigheder i starten, at flygtningenes ophold i Danmark ville være relativt kortvarigt, og først et stykke tid efter krigens afslutning erkendte man, at der ville blive behov for organiseret skolegang og oplysning.

Vi bygger på tekster fra følgende personer⁷²:

72 Beretning af Rosemarie Arbaczewski indgår i Pedersen (2003); Beretning af Oskar Negt indgår som kapitel i Negt (2016); beretning af Walter Franz foreligger som web-publikation, Franz (1949), beretning af Lore Ehrich er udgivet i bogform (Erich, 2022). Øvrige beretninger af Ralph, Hanna, Klaus, Ruth, Patrick, Sebastian, Emilia og Margaretha indgår i Arne Gammelgaards arkivmateriale, der er placeret i Rigsarkivet; navnene på disse er pseudonymer og deres beretninger anonymiserede, og vi anvender derfor kun et fornavn. De nævnte anonymiserede var alle ved ankomsten i alderen mellem 7 og 14 år, bortset fra Emilia, der var yngre og Hanna, som var ældre.

Navn	Alder ved ankomst	Lejre	Tekst
Rosemarie Arbaczewski	11 år	Skovby	Skoleopgave: "Lejrliv", nedskrevet i lejr december 1946
Ralph	7 år	Rå (Maribo), Aalborg	Notater nedskrevet 1956
Hanna	Ca. 24 år	Svendborg, Ålborg Vest	Beretning nedskrevet december 1999
Lore Ehrich	34 år	Hørby, Aalborg Øst	Beretning nedskrevet 1945 og 1996
Walther Franz	53 år	Kløvermarken	Beretning nedskrevet 1947-49
Klaus	14 år	Brønderslev	Beretning nedskrevet 1995 (+)
Ruth	7 år	Refsvindinge (Nyborg) Knivholt, Aalborg Vest	Beretning nedskrevet 1951
Patrick	Ca. 14 år	Skovby	Skoleopgave: "Tanker om fremtiden", nedskrevet i lejr 1949
Sebastian	12 år	Aalborg	Beretning nedskrevet "efter mere end 50 år", altså omkring år 2000.
Oskar Negt	10 år	Agger, Knivholt	Kapitel i erindringsbog, udgivet 2016
Emilia	4½ år	Kolding, Skallerup Klit, Rye, Grove, Oksbøl	Beretning nedskrevet marts og juli 1996
Margaretha	10 år	Høvelte, Aalborg Øst	Beretning nedskrevet som skoleopgave 1950-51

De fleste af de personer, hvis beretninger vi inddrager, opholdt sig i flygtningelejrene som børn. Der er dog også tre voksne, hvoraf to har bidraget til uddannelses- og oplysningsarbejde i lejrene, en tredje har boet i lejr med sine to børn. Nogle af teksterne er nedskrevet under lejropholdet, andre forholdsvis

kort tid efter og andre igen langt senere. Det er klart, at tekster nedskrevet under eller kort tid efter opholdet giver de mest umiddelbare indtryk af lejrlivet, men de senere beretninger rummer også beskrivelser af konkrete vilkår og situationer. Det fremgår tydeligt, at opholdet i flygtningelejr har sat sig stærke spor.

I beskrivelsen trækker vi især på fire længere beretninger, forfattet af Lore Ehrich, Walther Franz, Oskar Negt og Margaretha, men supplerer disse med udsagn fra de øvrige personer.

Som baggrund beskriver vi kort, hvordan to af flygtningene oplevede deres vej til Danmark og dansk flygtningelejr, som dette er formidlet i deres erindringsstekster.

Vejen til flygtningelejre i Danmark

Næsten alle de tyske flygtninge, som ankom til Danmark i foråret og sommeren 1945, kom fra Østpreussen. Det var den østligste del af det tyske rige, et landområde ud til Østersøen med Danzig (i dag Gdansk) og Königsberg (i dag Kaliningrad) som hovedbyer. Området blev efter 2. verdenskrig delt mellem Polen og Sovjetunionen. I årene 1942-1944 kunne befolkningen i Østpreussen opleve krigen som forholdsvis langt væk; der var ganske vist krig mellem Tyskland og Sovjetunionen, men fronten lå langt østpå, og der var endnu længere til vestfronten og de allierede tropper i Italien og Frankrig. Men fra sommeren 1944 gik Sovjetunionen i offensiven og trængte de tyske tropper tilbage. I oktober nåede de sovjetiske tropper frem til Memel ved grænsen til Østpreussen. Indtil det tidspunkt havde der ikke været overvejelser om at evakuere tysk civilbefolkning fra området; Hitler havde forbudt den tyske hær at trække sig tilbage, og den tyske ledelse mente, at skridt til evakuering af civilbefolkningen ville undergrave tilliden til militæret og myndighederne. Den militære situation blev mere og mere uholdbar, og befolkningen blev opskræmt af historier om plyndringer og grusomheder mod civile begået af sovjetiske tropper. Der var meget sandt i beretningerne, overgreb mod civile var sket i stort omfang, men situationen blev samtidig overdrevet af de tyske medier (Harder, 2020, s. 29-35). Fra januar 1945, hvor den sovjetiske hær gik til angreb over en bred front, førte frygten for de sovjetiske tropper mange civile til at begive sig på flugt vestover. Og fordi de tyske myndigheder ikke i tide havde planlagt evakueringer, foregik flugten under kaotiske forhold.

Der foreligger mange beretninger om flugten fra Østpreussen. En af dem er fortalt af Lore Ehrich, som boede i en lille by inde i landet med sine børn på to og fem år. Hendes mand, som var tysk officer, var blevet dræbt i sommeren 1944. I slutningen af januar oplevede hun en stadig større strøm af tyske sol-

dater og civile flygtninge, som passerede hendes by på vej mod vest, og hendes familie fik besked på at møde hos den lokale administration for at komme med en flygtningetransport. Ehrich beskriver situationen:

”Mens artilleri rumlede hen over os, snart stærkere, snart svagere, og en træffer allerede knuste ruder; mens parti, borgmester, kvindeorganisation og embedsfolk for længst i al stilhed havde fjernet sig, sad vi stadig og ventede på den lovede transportmulighed. Kun en enkelt partimand stod siddende som en revnet søjle og søgte at skærme sig mod stormen af spørgsmål ved at råbe uhæmmet til folk. Ellers havde man hele tiden fået at vide, at de tidligere flugtforsøg kun førte til panik blandt den øvrige befolkning, og i rette øjeblik ville partiet naturligvis tage alle nødvendige forholdsregler. Men pludselig udsendte man parolen om, at alle kunne gøre, hvad de syntes var bedst” (Ehrich, 2022, s. 35-36).

Efter at være vendt tilbage til sit hus, som i mellemtiden var blevet overtaget af tyske tropper, flygtede Lore Ehrich, hendes to børn og hendes forældre til fods i snevejr. Under store anstrengelser bevægede de sig gradvis mod vest og mod kysten. Nogle gange fik de kørelejlighed med tyske soldater et stykke vej. Efter nogle dage var Lores far for syg til at fortsætte, og hans kone blev hos ham. På den videre færd var der mange farlige situationer, blandt andet da de med hestevogn kørte over isen på Frische Haff, en stor indsø ud til Østersøen. De fik stadig mindre føde og blev stadig mere udmattede. Endelig nåede de frem til Danzig, og derfra kom de videre med skib. De vidste ikke, hvor de ville blive sejlet hen, men det viste sig at være til København, hvor de ankom i midten af marts. Herfra blev de sendt med tog til Nordjylland, hvor de i første omgang fik ophold i en villa i Hørby, som var indrettet til flygtninge. Senere opholdt Ehrich og børnene sig i et børnelazaret i Aalborg, en flygtningelejr ved Aalborg, en barak ved den daværende lufthavn i Aalborg Øst, sygehuset ved lufthavnen (fordi hun blev svækket af bl.a. gulsot), en større barak (med ca. 300 mennesker) og muligvis flere steder ved Aalborg. I sommeren 1947 vendte hun tilbage til Tyskland, men kom til at bo i en flygtningelejr indtil 1958.

Det meste af Ehrichs lange beretning er nedskrevet i maj 1945, mens hun lå på sygehuset. Hun skildrer situationer og mennesker under flugten og de forskellige steder i Danmark, hvor hun opholdt sig, og hun beskriver sine følelser og refleksioner undervejs.

En anden beretning om flugt fra Østpreussen til Danmark er fortalt af Oskar Negt, som langt senere blev en kendt sociolog og filosof. Han har beskrevet flugten i en erindringsbog skrevet mange år senere (Negt, 2016). Negt og hans to søstre ankom til Danmark med skib fra Königsberg i februar 1945.

Oskar var da 10 år, hans søstre et par år ældre. Deres familie var flygtet, da den russiske hær nærmede sig deres hjemegn i nærheden af Königsberg. Under flugten var Oskar og hans to lidt ældre søstre Margot og Ursula kommet væk fra resten af familien og havde opholdt sig nogle uger i Königsberg, indtil en ung Hitlerjugend-kvinde hjalp dem med at komme med et skib ud af byen. Skibet havde i første omgang retning mod Slesvig-Holsten, men endte med at sejle til København. Efter et kort ophold i København blev Oskar og hans søstre sendt med tog gennem Danmark til en lille flygtningelejr i Agger, hvor der kun boede 52 flygtninge (Flygtningeadministrationen, 1950, s. 298). Senere, efter Tysklands kapitulation, blev de flyttet til en lidt større lejr, som blev oprettet december 1945 i Knivholt ved Frederikshavn (Hansen, 1968, s. 266). Oskar og hans søstre opholdt sig i Danmark i over to år.

Negt og hans søstre nåede til Danmark inden den tyske kapitulation, og han registrerede hvordan flygtningenes livssituation i Danmark ændredes grundlæggende efter det tidspunkt. Pludselig var udgang fra lejre forbudt, og der blev hastigt opsat pigtrådshegn. Nu var flygtningene interneret som uvelkomne gæster.

At leve i lejr

Lore Ehrichs beretning giver et levende indtryk af de ofte meget vanskelige forhold, flygtningene kom til at leve under. For eksempel i villaen i Hørby, hvor en række småbørn dør på grund af udmattelse, sygdom og dårlige sanitære forhold, og hvor den ukrainske læge, som kommer to gange om ugen, hverken har medikamenter eller instrumenter. Hendes egne børn var også præget af vanskelighederne: ”Elendige og apatiske lå de med tøj på og frøs hele dagen på deres halmsække” (Ehrich, 2022, s.112). Hun glæder sig over den tyske kapitulation, fordi det betyder afslutningen på nazismens greb om det tyske samfund; men hun registrerer også, hvordan flygtningelejrene fra da af bliver lukket af med pigtråd; hun kunne ikke længere gå tur i parken med børnene og ”... stemningen var blevet så tysk fjendtlig, at folk gik til politiet, hvis de hørte nogen tale tysk på gaden” (samme, s.151).

Til forskel fra Lore Ehrich skriver Negt ikke meget om oplevelse af sygdom og sult i lejren; han var jo også barn og havde sine søstre til at hjælpe sig. Men han og andre unge kedede sig. Drengene spillede fodbold med en bold sammensyet af lapper, men det holdt hurtigt op med at være sjovt. Kampen mod kedsomheden blev imidlertid udgangspunkt for en positiv oplevelse med det danske samfund. Den anden dag efter interneringen fik lejren besøg af en ældre dansk herre. Det viste sig, at han var borgmester i en nærliggende mindre by. Han kom for at berolige de tyske flygtninge. Da borgmesteren var på vej

afsted efter at have talt med en række voksne i lejren løb Oskar efter ham med en forespørgsel. Han fortalte at lejlivet var kedeligt for unge og spurgte, om det var muligt at få lidt værktøj, så han kunne lave håndværk for at få tiden til at gå. Borgmesteren sagde ikke noget, men nikkede, og da han tredje gang besøgte lejren havde han en lille kasse med værktøj og materialer med til Oskar. Kort tid efter lukkede lejren i Agger, og Oskar så ikke borgmesteren igen; men han tog værktøjsskassen med sig til Knivholt. Der blev den udgangspunkt for et initiativ, som han tog sammen med et par andre unge i lejren, nemlig at lave legetøj til brug som julegaver. Mange af beboerne i lejren hjalp med at finde brugbare materialer, især farver og maling, og det bidrog til at oplive indsatsen, som ellers var ved at gå i stå (Negt, 2016, s.176-177).

Også andre børn tog initiativ til at overvinde lejlivets ensformighed. Emilia fortæller for eksempel:

”Vi havde intet legetøj og blev ret gode til at opfinde spil. Vi lavede vores egne spilleplader til brætspil (...). Brættet tjente et dobbelt formål, vi børn brugte det til spil, min mor brugte det til at tørre sæbe. Vi lavede vores egne ”Poesibøger”. Det var hæfter af papir, nogle gange var det toiletpapir, pænt syet sammen med et omslag på ydersiden. Vi skrev vers, digte og lykønskninger til hinanden ind i dem. Nogle gange lavede vi bogmærker af uldtrævler limet til tungere papir. Til lim brugte vi en blanding af mel og vand. (...) Min søster Ursula og jeg blev meget gode til gymnastik, håndstande og flips” (Emilia beretning, s. 2).

En anden positiv oplevelse for Oskar Negt i Knivholt-lejren kom, da hans søster Ursel blev sat til at arbejde i køkkenet ved flådestation Frederikshavn, hvorfra tyske soldater efter kapitulationen arbejdede med at demontere søminer og dybdebomber. Ursel blev hentet i lejren om morgenen og afleveret om aftenen. Ursel blev kæreste (og senere gift) med en tysk signalgast, som arbejdede ved flådestationen. Efter et stykke tid tillod vagterne ved lejren at Oskar af og til tog med sin søster og tilbragte dagen på flådestationen, ofte i et værelse i et signaltårn. I tårnet var der en radio, også med tyske udsendelser, hvor Oskar kunne høre skoleradio og musik.

På trods sådanne positive oplevelser oplevede han interneringen stærkt, og beskriver f.eks.:

”Det, som allerede da jeg var 11-12 år optog mig, var spørgsmålet: Hvorfor spærrer de os inde? Hvorfor indhegner de den strand, vi ser, med ståltråd? Det er børn, kvinder, gamle mennesker eller mænd, der er blevet såret i krigen, som her bliver bevogtet af svært bevæbnede vagtposter. En britisk

militærkommission, som besøgte vores lejr, stillede også spørgsmålet: Er dette en koncentrationslejr?” (Negt, 2016, s. 205).

I erindringsbogen gengiver Negt også samtaler med sine søstre om livet i flygtningelejrene. På spørgsmålet om, hvad lejrtiden betød for hende, svarer Margot:

”Den sorgløse tid som ung pige, den mistede man. Man vidste ikke, hvad det vil sige at vokse op ”normalt”. Vi havde jo allerede forældresansvar for vores langt yngre broder. Så at tilbringe tiden som fjortenårig, femtenårig, sekstenårig uden overlevelsestrategier – det kendte vi ikke” (Negt, 2016, s. 187).

Lore Ehrichs og Oskar Negts beretninger viser mange af de forhold, som prægede de tyske flygtninge. Det gjaldt dels de voldsomme erfaringer fra flugten fra Østpreussen, hvor både Ehrich og Negts familier blev splittet undervejs og først fik indbyrdes kontakt igen flere år senere. Og det gjaldt erfaringerne fra livet i lejrene, med sygdom, børnedød, tæt samliv med andre under trange forhold, sult, internering bag pigtråd, manglende kontakt til familiemedlemmer, kedsomhed. Klaus fremhæver i sin beretning også, at:

”... det ensformige liv bag ståltråd naturligvis øvede stor indflydelse på flygtningene, og at man derfor på alle måder forsøgte at holde dem kropsligt og åndeligt beskæftiget, for at tankerne kunne afledes fra den indespærrede tilværelse. Så vidt muligt skulle de unge beskæftiges med kropsligt arbejde mindst 4 timer hver dag, men det lod sig kun gøre for drenge; for på det ret begrænsede område (ca. 6 Morgen⁷³) var der simpelthen ikke arbejde nok til alle” (Klaus’ beretning, s. 16).

Beretningerne beskriver dog også positive oplevelser af afstand fra krigshandlingerne, indbyrdes støtte og hjælp fra andre, også danskere.

Det er klart at sådanne forhold prægede flygtningenes psykiske tilstand. Det var der også en bevidsthed om hos de danske sundhedsmyndigheder, og der blev i 1945 oprettet en ”Nerveklinik for tyske flygtninge”. Hans Reichner, som i årene 1945-48 var chef for denne klinik, opsummerede i 1950 sine iagttagelser om flygtningenes psykiske problemer. Han tog afstand fra begrebet ”lejrpsykose”, som var meget udbredt i samtiden, og pegede i stedet på, at leveforholdene i en lukket lejr kunne føre til udviklingsskader hos børn og

73 En ’Morge’ er et gammelt tysk flademål svarende til ca. 2500 m².

psykiske forstyrrelser hos voksne. Han fremhævede især fem forhold ved lejrlivet: lediggang, trange boligforhold, kollektivisering, oplevelsesfattigdom og passivering (Reichner, 1950, se også Harder, 2020, s. 264-66). Disse forhold fremgår også af Ehrichs, Negts og andre beskrivelser.

Med begrebet ”kollektivisering” henviste Reichner til flygtningenes indespærring, deres begrænsede frihed inden for lejrene og uvisheden om deres egen situation og fremtid. Han vurderede, at dette begrænsede flygtningenes horisont til den daglige tilværelse, svækkede deres evne til selvstændig stillingtagen og gjorde dem overdrevent påvirkelige for rygter og fordomme.

Lediggangen og passiveringen var resultat af lejrenes ringe udbud af aktiviteter og oplevelser, både for unge og voksne. Reichner pegede på, at de voksne flygtninge var blevet arbejdsløse, de var forhindret i at udøve deres erhverv, og det skadede deres selvforståelse og selvrespekt. Efterhånden som der blev opbygget en tysk lejradministration kunne en del læger, lærere, kontorfolk og håndværkere finde beskæftigelse, men mange blev fastholdt i passivitet. Det gjaldt ikke mindst bønderne, som der var mange af blandt de østpreussiske flygtninge. Men også lejrenes skolelærere, som ofte arbejdede med undervisning, var ifølge Reichner i mange tilfælde præget af slaphed, glædesløshed og nervøs overspændthed. Reichner så det som udtryk for, at lærerne aldrig havde rigtigt fri og aldrig var alene. De var altid omgivet af mennesker og havde aldrig mulighed for at være i naturen eller være alene med deres egne tanker. Børnene i lejrene havde måske nok skolepligt, men det kunne være svært for dem at se meningen med undervisningen, når de ikke vidste noget om deres fremtid. Ligesom de voksne var børnene derfor præget af passivitet, ubeslutsomhed og afventen. Reichner peger også på, at børnene var præget af for tidlig modning:

”Det som disse unge først og fremmest mangler, er den muntre afslapning ved velfortjent fyraften, den munterhed og åbenhed, som normalt kendetegner modne unge, når de er væk fra lærepladsens eller ungdomsskolens tvang. I stedet finder vi overalt tidlig modning, ofte beklemt ansigter, nogle gange også en ubevidst efterligning af voksnes manerer, som kan udstrække sig til de mindste stereotype særheder” (Reichner, 1950, s. 10).

Reichners fremstilling af flygtningenes psykiske tilstand virker forholdsvis unuanceret, uden at rumme de trods alt positive elementer, som fremgår af flygtningenes beretninger. Fremstillingen afspejler givetvis de erfaringer og symptomer, han i kraft sit erhverv mødte hos lejrenes beboere. Men den giver et indtryk af de vanskeligheder, som de danske myndigheders planer for undervisning og oplysning måtte møde.

Erfaringer med skoleundervisning

I Lore Ehrichs og Oskar Negts beretninger finder man ikke meget om undervisning i lejrene. For Ehrichs vedkommende forklares det delvist af, at beretningen især dækker tiden frem til og omkring Tysklands kapitulation og dermed før de danske myndigheder begyndte at tage initiativer til undervisning af lejrenes børn. Skoleundervisning nævnes dog et par steder. I marts 1946 fortæller Ehrich, at hun er begyndt at undervise i litteratur ved lejrens skole, på øverste klassetrin. Hun får ikke løn, men dog lidt ekstra forplejning (Ehrich, 2022, s. 200). Hendes søn Axel begynder også at gå i skole, og det får Ehrich til at tænke over kontrasten til det tidligere liv, hvor første skoledag tidligere var en festlig begivenhed, spændte børn med nye skoletasker, fulgt af forældre, onkel og tante. Hun er dog taknemmelig for at, flygtningebørnene overhovedet får muligheden for at komme i skole. Men Axels skolegang i lejren er en skuffelse.

”Axel, der som toårig allerede kunne sine billedbøger udenad og som fireårig allerede dikterede breve, er kommet helt bagud i udvikling og er slet ikke nogen god elev. Oftest kan han slet ikke huske sine opgaver til dagen efter (...). Han bliver let distraheret og falder i staver. Skolearbejdet er for os begge en daglig rædsel” (Ehrich, 2022, s. 214).

I Oskar Negts beretning fremgår det ikke, at han har deltaget i skoleundervisning. Han skriver, at der i Knivholt-lejren ikke var nogen regulær skoleundervisning, fordi der manglede lærere. Oskar fik dog selv en form for individuel undervisning af en mand ”... som havde forkrøblede hænder og vel af den grund ikke havde været egnet som soldat – han var skolelærer, og diskuterede gerne. Jeg tilbragte mange timer sammen med ham, men han ville ikke afholde undervisning” (Negt, 2016, s. 176). I den samtale med søsteren Margot, som indgår i erindringsbogen, spørger Negt om søstrene gik i skole i lejren. Margot svarer nej og tilføjer en erindring om forholdet til danske skolebørn:

”En gang kom lejrlederen – hør, unge piger skal jo foretage sig noget. Fra da af måtte vi altid midt på dagen lave noget med de unge piger, tage os af dem. Måtte tage dem med i brusebad en gang om ugen, over til skolen, der lå en skole overfor. Der spyttede de danske børn – for det meste drenge – efter os ”tyske svinehunde”. Det var forfærdeligt” (Negt, 2016, s. 186).

Det er interessant, at hverken Oskar eller hans søster mener, at der var skoleundervisning i Knivholt-lejren. For ifølge myndighederne foregik der undervisning i lejren. I et notat fra flygtningeadministrationen fra sommeren

1947, omkring det tidspunkt hvor Oskar og hans søstre vendte tilbage til Tyskland, fremgår det, at skolevæsnet i Knivholt omfattede ca. 1300 elever (Rapport af J. Aa. Jensen, 28.6.1946⁷⁴). Uoverensstemmelsen kan nok mest tilskrives erindringsforskydning gennem de forløbne mere end 60 år, men kan også være udtryk for, at skolegangen ikke har været et markant indslag i børnenes liv i lejren. Emilia, som opholdt sig i Skallerup Klit-lejren, skriver at ”På grund af kulden havde vi ikke megen skoleundervisning om vinteren” (Emilia beretning, s. 2).

Andre beretninger, som beskriver børns situation under flugten og i danske flygtningelejre, rummer mere omtale af skoleundervisningen i lejrene. Vi inddrager to af disse beretninger, skrevet af Margaretha og Walther Franz, og supplerer med udsagn fra andre tekster.

Margaretha kom til Danmark sammen med sin familie 1. maj 1945. De kom med skib efter en besværlig og udmattende flugt fra en lille by lidt udenfor Königsberg. I Københavns havn måtte de vente et par uger, før de kom videre, i første omgang til lejren Høvelte i Nordsjælland, nogle uger senere til Aalborg Øst-lejren i Nordjylland. Margaretha var på det tidspunkt en stor skolepige. I oktober 1948 kunne hun og familien rejse tilbage til Tyskland, Hendes beretning er nedskrevet ved årsskiftet 1950-51 som afslutningsopgave ved en tysk mellemskole.

Margaretha og hendes familie kom til Aalborg med skib. Fra havnen måtte flygtningene gå som samlet gruppe til lejren i Aalborg Øst.

”Der stod nysgerrige danskere i alle aldre på gaden, og vi måtte tåle, at de spyttede foran os og grinede og hånede vores elendighed. Men der var også dem blandt dem, som havde medlidenhed med vores skæbne, og som ikke kunne skjule deres tårer” (Margarethas beretning, s. 3).

I Aalborg Øst-lejren var skolen placeret i en tidligere hangar (se også Wagner-Augustenburg, 2012). Klasseværelserne var lokaler ved hangarens sider, som tidligere var benyttet som beboelse af det tyske militær. De første tre måneder, hvor familien var i lejren, var der kun en folkeskole, men i august 1945 blev der også åbnet et gymnasium, hvor elever fra folkeskolen kunne optages efter en mundtlig og skriftlig prøve. Margaretha kom i dette gymnasium; hun havde allerede inden flugten været tilmeldt gymnasiet i Königsberg. Hun fortæller, at i den første tid var der næsten fyrrer elever i hver klasse. I det sidste

74 Rapporten findes i Rigsarkivets materialer fra Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg: Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne. Se kildelisten for mere præcis reference

år faldt elevtallet, efterhånden som flygtninge begyndte at vende tilbage til Tyskland. Skolens lærerstab blev ofte skiftet ud, fordi mange rejste, og andre kom til fra andre lejre.

En af Margarethas lærere havde tidligere været professor i historie ved Berlins universitet. Hans historieundervisning bestod af forelæsninger, en form eleverne ikke forstod. ”Det var helt fremmed for os med den slags undervisning, vi kunne ikke forstå det, og vi drillede ham ved enhver lejlighed” (Margarethas beretning, s. 13). Sådanne situationer var dog ikke typiske for undervisningen. Der herskede streng tugt og orden i skolen, og unge, som ikke ville rette sig efter forordningerne, blev bortvist.

I skolen havde eleverne hver dag fem timers undervisning. Pensum og ferier blev bestemt af skoleudvalget i Flygtningeforvaltningen i København. Lærebøger blev trykt i København specielt til flygtningene. Papir og blyanter blev også leveret derfra, men det var udmålt meget knapt, og derfor måtte lærere og elever arbejde mere mundtligt end skriftligt. En kommission blev ret ofte sendt ud i de enkelte lejre for at danne sig et indtryk af skoleforholdene. I sidste del af Margarethas ophold i lejren blev der udover folkeskolen og gymnasiet også etableret en erhvervsskole for drenge og piger, hvor der kun underviste faglærere.

”Gennem denne oprettelse havde man opnået meget. De unge mennesker blev videreuddannet, eftersom jo de fleste i kraft af krigen og flugten havde forsømt meget, og de havde også en beskæftigelse og pligter, der skulle gøres” (Margarethas beretning, s. 15).

Gymnasiet i Aalborg Øst var ifølge Margaretha det bedste i alle flygtningelejrene, med det bedste lærerkorps og de bedste læremidler. Det stod også for at afholde eksamen, ikke kun for egne elever, men også for elever fra en række andre flygtningeskoler. Først blev der afholdt skriftlige eksaminer, dernæst mundtlige.

”I overværelse af den danske lejrchef, skoleforstanderen og førende mænd fra flygtningeforvaltningen i København fandt så den mundtlige eksamen sted. Denne dag var altid meget betydningsfuld for vores gymnasieelever. Efter afslutningen på festlighederne sang skolekoret en æressang for studenterne, og så førte vi dem under højlydt jubel og hurraråb tilbage til deres barakker” (Margarethas beretning, s. 14).

Margaretha fortæller også om andre arrangementer, blandt andet en stor årlig skole-sportsfest fælles for en række lejre, kulturfilmfremvisninger to gange

om måneden og foredrag ved lærerne om digtere eller andre berømte personligheder. ”Man gjorde sig al tænkelig umage for at lette indlæringen hos os og alligevel opdrage os til anstændige mennesker” (Margarethas beretning, s. 14).

Margaretha fremstilling af skoleforholdene er relativt nøgtern og informativ, måske fordi hun havde oplevelserne på afstand, da hun skrev, og nok også fordi teksten skulle bruges som opgave i hendes skoleforløb. Hun beskriver en række positive oplevelser, for eksempel fejringen af den mundtlige eksamen. Men hun beskriver også klart, hvordan livet i flygtningelejr grundlæggende var utilfredsstillende:

”Men trods alle disse arrangementer, hvad enten de nu var gode eller dårlige, kunne der ikke derigennem opnås tilfredshed hos de fleste flygtninge. Vi manglede friheden! Hvordan det følte at blive holdt indespærret bag pigtråd i tre et halvt år kan ikke alle forstå. Når vi forlod barakkerne, faldt vores blik straks på hegnet, som afspærrede os fra verden udenfor, og det var, som blev vi ramt af et dolkestød i hjertet. Vi så de danske bønder arbejde på deres marker, børnene tumle rundt, de smukke huse og det herlige landskab på den anden side af Limfjorden. Verden er så stor og smuk, og så måtte vi leve sammenstuvet med så mange tusind mennesker i én bunke og i så elendige boliger” (Margarethas beretning, s. 21).

Walther Franz ankom som flygtning til København 1. maj 1945. Også han var flygtet fra Østpreussen, nærmere bestemt Königsberg, hvor han havde været lærer ved byens gymnasium. Fra efteråret 1945 boede han i flygtningelejren Kløvermarken, hvor han hurtigt blev inddraget i skoleundervisningen. Han rejste tilbage til Tyskland i april 1947. Hans lange beretning er nedskrevet i 1947-1949.

Som lærer fik Franz mulighed for at bo i lejrens skoleby, hvor barakkerne var mindre tæt belagt, fordi man ville tage hensyn til lærernes hjemmearbejde. Han beskriver hverdagen i barakken:

”Jeg bliver sat på latinundervisningen. I løbet af de næste dage skal undervisningen begynde. -- Jeg sidder igen i dagligstuen og læser. Da lyder der udenfor et råb: ”Madafhentning!” To kvinder har på gaden foran vores barak anbragt en bøn med tunge, firkantede bønner og venter på os. Vi griber spiseskålen, iler udenfor og vender tilbage til bordet med vor tildeling af hvidkål” (Franz, 1949, afsnit 1.90).

Franz beskriver skolerne i lejren. Han oplyser, at gymnasiet, da det var fuldt udbygget, havde 480 elever, og at der var fire folkeskoler med mere end 4.000

elever. Klasseværelserne i skolebyen kunne dog kun rumme halvdelen af eleverne, så der måtte undervises i to skift, formiddag og eftermiddag. Undervisningen foregik således i overfyldte, dårligt opvarmede rum. Klasseværelserne havde lystmalede trævægge og lange bænke og borde, slået sammen af brædder og lægter. Der var næsten ingen lærebøger til rådighed; for latinundervisningen i otte klasser f.eks. kun én eneste bog. Men der var en tavle, og eleverne måtte skrive alle lektioner af fra tavlen og således selv skabe sig en lærebog.

”Men hvor mange fejl kan der ikke snige sig ind på den måde! Og hvad skulle de skrive på? Der var mangel på papir. Opfindsomme hoveder lavede hæfter af det rigeligt forekommende toiletpapir og indførte de fremmedsproglige lektioner deri. Blæk blev leveret ved årets slutning, og blyanter var det småt med” (Franz, 1949, afsnit 1.112).

Franz fremhæver at Claus Moldt, lederen af undervisningen i Kløvermarkslejren, gjorde, hvad han kunne for at fremskaffe undervisningsmaterialer. Eleverne havde meget forskellige forudsætninger.

”Og så var der kun ét middel: at begynde helt forfra. Det gjaldt for alle fag. Og det var godt. For krigen med dens skoleødelæggelser, dens bombenætter og dens luftværnshjælpetjeneste havde jo aldrig tilladt en regelmæssig, uforstyrret undervisning” (Franz, 1949, afsnit, 1.115).

I Kløvermarkslejrens skoler blev drenge og piger undervist sammen. Det var en ny og positiv erfaring for Franz, én af grundene til at han kunne skrive ”Trods alle de vanskeligheder, [der hobede sig op], har jeg aldrig været så glad for at undervise som her i Kløvermarken” (Franz, 1949, afsnit 122). Han fandt at pigerne anså sig til flid og grundighed i arbejdet og dæmpede drengenes rå opførsel. ”Kønnene lærer hinanden at kende i den fælles undervisning, mister skyheden overfor hinanden og omgås hinanden naturligt og harmløst” (Franz, 1949, afsnit 1.123).

Lærergruppen var meget sammensat; den omfattede lektorer, adjunkter, mellemskolelærerinder, folkeskolelærerinder (uddannet ved pigestudier) og hjælpelærere. Ligesom i Aalborg Øst-lejren skiftede lærerne hyppigt. Musikundervisningen leverede først en pianistinde, så en socialforsorgsmedhjælper og endelig en koncertmester. Undervisning i kemi blev i begyndelsen varetaget af en 86-årig tidligere lektor, senere af en direktør for et gasværk. Men lærernes engagement var stort. ”Lærerne var næsten hele vejen igennem besjælet af den etos, som vort skønne kald kræver, og begejstringen viste sig for hjælpelærerne

at føre til smukke resultater, trods metodiske og didaktiske mangler” (Franz, 1949, afsnit 1.120).

Franz fremhæver det som noget positivt ved skolearbejdet i lejren, at

”... der ikke var nogen adskillelse mellem skole og privatliv, skolen gennemtrængte snarere hele lejren. Den var til stede i ”Elitekoret”, i ungdomsgrupperne, ved marionetteatret, ved sporten og når børnene legede. Lejrlivet ville have manglet en stærk livskraft, hvis skolen ikke havde været der. Overalt kom elever, lærere og forældre sammen, lærte hinanden at kende lidt nærmere, og tåbelige skranker faldt sammen” (Franz, 1949, afsnit 1.130).

Franz tegner et positivt billede af lejrens unge og deres forhold til skoleundervisningen.

”Det var en elevflokk, der forstod det og ikke misbrugte det, når man var kammerat med dem. Og dog var alle disse unge mennesker allerede gået igennem dødsangsten og derigennem blevet modnet med år. De anlagde andre målestokke på tingene og havde dog ikke mistet ungdommens glade sind. Nu, da livet var blevet skænket dem, ville de også leve det. Hertil kom en sand iver for at lære. De havde undværet skolen, og undervisningen var for dem en afveksling i lejrlivets ensformighed. Udstrakte ferier blev kedelige for dem. I skolen derimod oplevede man noget, man kom sammen med kammeraterne, og undervisningen bød på spændinger af enhver art ” (Franz, 1949, afsnit 1.124-1.125).

Denne beskrivelse kan sammenlignes med Hans Reichers tidligere omtalte karakteristik af flygtningenes psykiske problemer. Hvor Reichner peger på, at lejrenes lærere aldrig havde rigtigt fri og var alene, og at de derfor ofte blev præget af glædesløshed og nervøs overspændthed, fremhæver Franz det positive i den tætte sammenhæng mellem privatliv, skole og andre aktiviteter i lejrlivet. Og hvor Reichner peger på, at eleverne havde svært ved at se meningen med skoleundervisningen, når de ikke kendte deres fremtid, fremhæver Franz elevernes lyst til at lære og skolen som positivt indslag i lejrlivet. I kraft af sit undervisningsområde, latin og musik i gymnasiet, har Franz formodentlig mødt de mere ressourcestærke og motiverede unge. Men hans og Margarethas beretninger vidner om, at skoleundervisningen i lejrene for mange børn og unge imødekom væsentlige behov for meningsfuldt samvær og læring.

Oplevelser og vurderinger af undervisningen

I en række beretninger fra tyske flygtninge, som findes i arkiv, indgår kortere beskrivelser af skoleundervisningen. En af dem er en skoleopgave om ”Lejrliv”, af Rosemarie Arbaczewski, skrevet i flygtningelejr i december 1946. Hun beskriver skolen således:

”Den kaldes ’Skatskolen’, fordi mændene spiller skat der om aftenen. Når vi har lagt vores tasker på vores pladser, går vi hen til ovnen, hvor alle opholder sig, før timen begynder og i pauserne. Vi snakker sammen om juleforberedelser og skolesager, og på den måde går pauserne hurtigt med lystig snak. Når timen begynder, kalder lærerinden på drengene, som for det meste opholder sig udenfor. Efter fire timer er formiddagen forbi, og vi går så hjem. Vi undervises nu i alle fag, således at vi i Tyskland kan fortsætte i en højere skole” (Arbaczewski i Pedersen, 2003, s. 14).

En anden skoleopgave er skrevet af Patrick, der var et par år ældre end Rosemarie Arbaczewski. Hans tema er ”Hvordan jeg tænker min fremtid”.

”Derhjemme gik jeg i gymnasiet og skulle have min eksamen [Abitur], så jeg senere kunne studere. Hvis vi kommer tilbage til Tyskland nu, vil det nok blive svært for mig at gå i skole igen. På grund af krigen og flygtningetiden i Danmark har jeg mistet næsten 3 års egentlig skoletid og vil formentlig skulle gå på et meget lavt klassetrin og skulle så gå i skole til jeg var 20. Det har jeg ikke lyst til, og det ville nok blive svært på grund af pengemangel og forholdene dernede. Så jeg har besluttet en anden karriere” (Patrick beretning, s. 1).

Både Patrick og Rosemarie Arbaczewski overvejer fremtiden efter flygtningelivet, men han har tydeligvis gennemtænkt situationen mere og drager en konsekvens. Han ønsker nu at tage en skovbrugsuddannelse.

I nogle beretninger fremstilles skoleundervisningen kortfattet og forholdsvis neutralt. Det gælder for eksempel Sebastians beretning, som først er nedskrevet mere end 50 senere.

”Andre vigtige opgaver for flygtningeforsorgen var at få gang i skoler og kulturliv, men håndværk og et brandvæsen var også nødvendigt. Alt kunne klares, fordi alle sociale grupper var repræsenteret blandt lejrenes flygtninge. Hvad angår uddannelse, var der i hver lejr en folkeskole, og i større interneringslejre var der også realskoler; eksamensbeviser blev senere anerkendt i Tyskland. Kulturlivet var mangfoldigt. Der blev etableret tea-

ter- og sanggrupper, skakklubber; digtoplæsning og fremmedsprogskurser var også en del af tilbuddet, og endelig udkom en lejrvavis hver måned” (Sebastian beretning, s. 8).

Hvor Sebastian giver udtryk for, at undervisningen har fungeret godt, er Ruth, hvis beretning er skrevet få år efter lejropholdet, langt mere forbeholden:

”Mentalt er børnene også bagud. Da vi først var i Danmark, var der ingen, der tænkte på skolen. Folk var glade for, at de kunne hvile ud efter flugtens anstrengelser og de mange nætter med bombning. Senere, da man tænkte på skole, manglede der lærere. Vi fik så lidt skolegang, men det var kun nødtørfigt. Efter et år startede skolen forholdsvis normalt. Børnene var alle bagud, og derfor kan man ikke sammenligne skolen med en almindelig skole i Tyskland. Gymnasielærere underviste også her. Én efter én tog flygtningene alle til Tyskland, og lærere fulgte altid med dem i de små transporter. Snart var der for få lærere. Der var kun nok til de øverste klasser, og de lavere klasser blev så undervist af eleverne fra de øverste klasser. 19-årige piger og 17-årige drenge underviste i folkeskoleklasser” (Ruth beretning, s. 11-12).

Ruth opholdt sig (ligesom Oskar Negt) i Knivholt-lejren, og hun nævner at i Aalborg-Vest-lejren var skolen mere avanceret, der havde man hovedsageligt algebra og rumteori og latin. Hun skriver, at hun kom tilbage til Tyskland med store huller i sin faglige viden, men fik dog udfyldt de fleste af dem gennem tiden.

Ralph opholdt sig først i Rå-lejren ved Maribo, men flyttede senere til Aalborg Vest og oplevede skiftet som positivt i forhold til skoleundervisningen.

”Det positive for os børn i denne store lejr var, at undervisningen blev varetaget af tyske lærere og andre egnede personer. En tidligere tysk flyhangar fungerede som skolebygning. Selv om det i nogle tilfælde kun var muligt at undervise i begrænset omfang, undgik man at komme alt for langt bagud i den almene undervisning, især for eleverne i de lavere klasser.

Vi fik udleveret læremidler i tredje og fjerde klasse: en ”sangbog for tyske flygtninge i Danmark” og en ”Bibelhistorie”-bog. Før det havde vi nok slet ikke noget undervisningsmateriale. Disse materialer blev brugt til at læse og synge, øve genfortælling, undervise i religiøse lektioner, skrive diktat og træne hukommelse” (Ralphs beretning, s.13).

Beskrivelserne i disse beretninger peger på, at børnene og de unge har deltaget i skoleundervisning og at de har oplevet undervisningen som nyttig og meningsfuld, selv om ikke alle har opfattet den som fagligt fyldestgørende. Beskrivelserne vidner også om, at mulighederne for videreførelse af skoleforløbet efter tilbagevenden til Tyskland har optaget flygtningene.

I sit kapitel om skole og undervisning konkluderer Hans-Georg Mix, at selv om skoleundervisningen i de tyske flygtningelejre i Danmark er et lille kapitel i tysk skolehistorie, har skolen og tyske lærere næppe på andre tidspunkter fået så stor anerkendelse.

”Alle de samtidige beretninger, jeg kender, fortæller om stor taknemmelighed over for de lærere og lærerinder, som underviste under de vanskeligste vilkår, både med hensyn til deres personlige situation og med hensyn til skolernes muligheder” (Mix, 2005, s. 148).

Mix gør dog opmærksom på, at de foreliggende beretninger må antages at stamme fra de mest ressourcestærke flygtninge, og at uinteresserede og umotiverede unge næppe har skrevet om deres erfaringer, men snarere fortrængt dem. Det er kendt fra andre kilder, at der var disciplinproblemer i lejrene, men de må snarere forstås ud fra, hvordan lejrlivet, med internering, tæt samliv på meget lidt plads i dårligt isolerede barakker, utilstrækkelig kost og manglende kontakt med familiemedlemmer uden for lejren, påvirkede børns og unges liv og psyke.

Kultur og oplysning i lejrene

Som vi har beskrevet i kapitel 8, var der mange kultur- og undervisningsaktiviteter i lejrene. Mix skriver, at ”I flygtningenes beretninger dukker der igen og igen titler op på film, slagere, teaterstykker, som vækker gode minder fra tiden i lejrene” (Mix, 2005, s. 151). Især i de store lejre som Oksbøl, Kløvermarken og Grove-Gedhus blev der udviklet en bred vifte af tilbud og aktiviteter. Det var startet i de første flygtningelejre i foråret 1945; her havde flygtningene søgt at bekæmpe passiviteten og kedsomheden gennem initiativer til koncerter, sangkor, dansearrangementer, oplæsning, improviserede kurser i for eksempel fremmedsprog og andet. Initiativerne kunne også trække på de improviserede varieté-forestillinger, som værnemagtssoldaterne havde opført for hinanden på kaserne. Flygtninge med talent og lyst blev inddraget i dette, og efter kapitulationen og de tyske soldaters afrejse fortsatte opførelserne. I flere lejre opstod der ret tidligt egentlige teaterensembler, som opførte eksisterende, mere eller mindre klassiske stykker. Drivkræfterne

var ofte professionelle teaterfolk blandt flygtningene (Harder, 2020, s. 297; Havrehed, 1987, s. 176ff). Somme tider blev der skrevet særlige sange til disse forestillinger, f.eks. en sang med titlen ”Wenn dich mal die Sehnsucht plagt” [dansk: ”Når du er plaget af længsel”], som handlede om lus, væggetøj, dårlig forplejning, primitive toiletter, beskidt tøj osv.

Teaterforestillinger nævnes ofte i tekster fra de tidligere flygtninge. Rosemarie Arbaczewski skriver i sin skoleopgave om lejrliv, at der ofte er teaterforestillinger i lejren, og at der er en teatergruppe for de voksne. ”Da glemmer de voksne deres sorger i 2-2½ time” (Arbaczewski i Pedersen, 2003, s. 11). Og Klaus skriver:

”Teater: Lejren havde sin egen teatergruppe, som bestod af omkring 40 personer. Først spillede vi hver 3. måned, men senere cirka hver 6. uge. Teatergruppen gav desuden 2 forestillinger i Hjørring og 1 i Skallerup, og lejren selv fik besøg af 2 andre teatergrupper, fra Hjørring og fra Sæby” (Klaus’ beretning, s. 12).

Walther Franz var én af de flygtninge, som engagerede sig i Kløvermarken-lejrens teater. Han skriver, at et år igennem kredsede hans liv i lejren om de to poler skole og teater. Hans dage var fyldt op med forberedelse, undervisning, rettetarbejde, skoleforvaltning, med rolleindlæring, prøver og optræden (Franz, 1949, afsnit 1.139). De opførte bl.a. Friedrich Schillers stykke ”Kabale og kærlighed”. Franz’s beretning viser vanskelighederne og engagementet i projektet:

”Den liden fritid, som vi havde, tilbragte vi i teaterbarakken, interesseret i alting. Vi fulgte med i, hvordan sæderne blev forhøjet til tre etager, hvordan der blev sat ryglæn på bænkene, for første gang i Kløvermarken, og hvordan væggene fik maling i en smuk, dybrød farve. Quast havde lavet udkast til scenebilleder, og en gammel maler overførte dem til stort format. En værkfører fra et teater i Düsseldorf tømrede med megen kunnen og erfaring de små rekvisitter, såsom skrivebord og divan, og forvandlede moderne møbler til rokokostole og rokokoborde ved at sætte et par brædder på eller ved at male dem lidt. Så langt gik alt godt. Men hvor skulle vi få kostumer og parykker fra? Her trådte hr. Savery ind som redningsmand. Gennem sine forbindelser formåede han at få en teatermand til fra sit københavnske lager at låne os det nødvendige udstyr” (Franz, 1949, afsnit 1.143-145).

Teateret skulle underholde, men det skulle også bidrage til demokrati og opgør med den tyske fortid. I Kløvermarken-lejren skrev lederen af oplysningsarbejdet, Dr. Kunze, politisk opdragende kommentarer til de enkelte teaterstykker i teaterprogrammerne. I programmet for ”Kabale og kærlighed” fremhævede Kunze stykkets fremstilling af kampen mod tyrannernes magt og de sociale misforhold. Franz kommenterer, at

”værkets evige værdi træder for os i dag vel meget stærkere i forgrunden end de samfundsmæssige forhold, som knap nok rører os som andet end historiske kendsgerninger, der naturligvis tillader os at drage paralleller til nutiden” (Franz, afsnit 4.94).

Klaus som opholdt sig i lejren i Brønderslev, skriver at der hyppigt blev afholdt sangaftener. Lejren havde to kor, det ene overvejende kristent, og der var omkring 50 personer i hvert kor (Klaus’ beretning, s. 12). Og Hanna tog selv initiativ til et kor:

”For at berige vores monotone liv startede jeg en pigesanggruppe. Vi havde jo tid, så vi mødtes næsten hver aften. Vi sang, fortalte historier og alle fortalte om deres hjem, og hvad de havde oplevet. Om morgenen gik vi ofte til de enkelte lejre og vækkede folk med sang, og vi gik også rundt om aftenen. Folk var meget glade for det” (Hannas beretning, s. 2).

Hr. Savery, som Walther Franz nævner i citatet ovenfor, var som tidligere omtalt musikpædagogen Carl Maria Savery, der var blevet engageret til at holde sang- og musikaftener i flygtningelejrene (se omtale i kapitel 8 og Harder, 2020, s. 302-304). Hanna nævner, at også hendes kor flere gange havde besøg af ham. ”Han var et pragtfuldt menneske, som havde meget til overs for flygtningene” (Hannas beretning, s. 4).

Dans var en anden aktivitet, som mange deltog i. En kvindelig elev fra lærerseminariet i Pasewalk tæt ved Stettin erindrer

”... de harmonikastykker, hvormed Willi i Grove i Jylland to gange om ugen spillede op til dans for alle, stående på et bord midt i salen. Bag ståltråden gav han på den måde hundreder af mennesker glæde. Det var for mange en gang livskvalitet, som jeg i dag gerne vil sige tak for. Øjnene lyste, når der på det ujævne trægulv blev danset til lyden af ’Det var på Capri’” (Mix, 2005, s. 152).

I sin behandling af kulturaktiviteterne peger Mix på kontraster i beskrivelserne af og udsagnene fra lejrenes unge. På den ene side fremstår de unge som nedtrykte og knugede under indtryk af flugten, interneringen og de vanskelige levevilkår i lejrene, på den anden side kan de danse og more sig tilsyneladende sorgløst. Mix mener ikke, det er udtryk for forskellige grupper blandt de unge; der er tale om en modsætning i menneskene og deres situation. ”De unge i lejrene havde ikke glemt elendighederne og flugten, men glæden over det nye liv var stærkere” (Mix, 2005, s. 152).

Som omtalt i kapitel 8 foregik der også direkte oplysningsaktiviteter i lejrene. I løbet af 1945 blev der i en del lejre etableret ”folkehøjskoler”, som tilbød foredrag, kurser og studiekredse. Emnerne var mangfoldige, de omfattede blandt andet tysk kultur, litteratur og sprog, musik, fremmede lande og folk, naturvidenskab, matematik, pædagogik, elektroteknik, handel og førstehjælp. Der blev ikke tilbudt undervisning i dansk; flygtningene skulle ikke integreres i det danske samfund.

Politisk oplysning og læring

Bestræbelsen for at udbrede en demokratisk kultur blandt flygtningene prægede som tidligere beskrevet mange sider af Flygtningeadministrationens indsats. Det prægede de forskellige oplysningsaktiviteter, herunder bladet ”Deutsche Nachrichten”, foredrag, kurser og studiekredse.

Et centralt element i den politiske oplysningsindsats var foredrag og studiekredse, blandt andet med udgangspunkt i Hal Kochs tekster om demokrati. I de tidligere flygtninges beretninger optræder disse aktiviteter ikke så hyppigt som teater, musik og sang, men de beskrives blandt andet af Klaus:

”Der var 4 foredrag og 1 læseaften. Forelæsnningernes titler var: ”Hvad er demokrati?”, ”Om et foredrag af Thomas Mann”, ”Hvad er demokrati? (2. serie)” og ”Hvordan ser det ud i Tyskland?” Læseaftens emne var ”Ifigenia”. Forelæsningerne havde en afgørende betydning for sameksistensen og for den tyske ledelse af lejren på et demokratisk grundlag” (Klaus’ beretning, s. 12).

Som omtalt i kapitel 6 søgte man at indføre elementer af demokrati i lejrenes ledelse. Men disse valg af tillidsrepræsentanter blandt flygtningene kunne også komme til at bidrage til en social differentiering blandt lejrenes beboere. At de danske ledere i lejrene var opmærksomme på denne risiko, fremgår blandt andet af en artikel i ”Deutsche Nachrichten” om principperne for den demokratiske ordning i Klövermarken-lejren:

”Alle nuværende medarbejdere i lejrforvaltningen, områdeansvarlige, andre poster og stillinger nyder ingen særlige rettigheder i forhold til forplejning eller forsyning med tøj, skole eller andre livsnødvendigheder” (Mix, 2005, s. 48).

I praksis kunne disse principper dog langt fra altid overholdes. Det fremgår af flere beretninger. Harder nævner f.eks. at de kontoruddannede flygtninge, som arbejdede i det centrale flygtningekartotek ved Kløvermarken, fik privilegier i form af fritagelse for det almindelige lejrarbejde, bedre kost, beklædning og badefaciliteter (Harder, 2020, s. 146). Margaretha beskriver situationen i Aalborg Øst-lejren således:

”Med tiden udviklede der sig blandt de internerede et samfundslag, som gerne blev kaldt ”de øverste ti tusinde.” I lejren var det dem, der havde en eller anden post, der hørte til denne gruppe, og så dem, der stod sig godt med dem og kunne få fordel af det. De adskilte sig snart ved alle ydre kendetegn fra deres medmennesker og deres skæbne. De var alle vel ernærede, fordi de fik ekstra forplejning. I de fleste tilfælde rådede de over enkeltværelse og trængte andre mennesker sammen, hvilket slet ikke generede dem” (Margarethas beretning, s. 23).

De danske myndigheders forsøg på at indføre elementer af demokratisk selvforvaltning og læring i lejrene havde en vis gennemslagskraft blandt flygtningene, men med begrænsninger. Én af dem var, at de danske ledere og formidlere langt fra altid havde tilstrækkeligt kendskab til flygtningenes baggrund og erfaringer. I sin beretning beskriver Walther Franz et eksempel på dette.

”Også lærerinderne ved erhvervsskolen fik undervisning i demokrati af en højst 24-årig dansker, der ofte blev drevet op i en krog af de pågående matroner gennem spørgsmål, der havde med modsætningen mellem teori og praksis at gøre -- lejrlevet bød på rigeligt med stof til den slags” (Franz, 1949, afsnit 4.103).

Franz beskriver også, hvordan en amerikansk journalist, som besøgte Kløvermarkens skoler, spurgte ”... den kloge, fintfølede lærerinde, der selv stammede fra en gammel, demokratisk familie, hvordan ungdommens stilling var til demokrati. Og hun svarede da: ”De vil ikke have det prædiket, det ønsker at se det”” (Franz, 1949, afsnit 4.100).

Lærerindens udtalelse peger på det modsætningsfulde i de danske myndigheders ambitioner om politisk læring i lejrene. Men kunne nok indføre visse

demokratiske mekanismer i lejrenes organisation og etablere undervisning i demokrati, og en del af flygtningene kunne engagere sig i dette. Men i lejrenes lukkede samfund kunne de demokratiske poster blive kombineret med erhvervelse af privilegier og uddybning af sociale forskelle. Den afgørende hæmsko var dog indespærringen i lejrene, forbuddet mod at bevæge sig ud i samfundet, som det beskrives af Franz:

”De unge flygtninge var jo ikke som de andre staters unge sjæle opvokset i en demokratisk tradition, men måtte vinde nyt land, et land, som man skildrede paradisisk skønt for dem, men som først og fremmest forblev et fatamorgana, der snart blev flået i stykker ved pigtråden” (Franz, 1949, afsnit 4.120).

Liv og læring i flygtningelejrene

Langt de fleste af de tyske flygtninge, som i slutningen af krigen ankom til Danmark og blev placeret i lejre forskellige steder i landet, kom fra Østpreussen. De havde forladt deres hjemegne af frygt for de fremrykkende sovjetiske styrker og deres ofte brutale adfærd. Flygtningestrømmen bestod mest af kvinder, børn og ældre, fordi mændene var blevet indforskrevet til militærtjeneste. Situationen var kaotisk, både på grund af kamphandlinger og dårlige transportmuligheder, men også fordi de tyske myndigheder havde nægtet at acceptere behovet for flugt indtil sidste øjeblik. Mange af de flygtende måtte stoppe, mistede kontakten med familiemedlemmer eller mistede livet undervejs. Overleverede beretninger fra flygtninge giver et levende indtryk af vanskelighederne. Ved ankomsten til Danmark var flygtningene udmattede, ofte syge, og mentalt præget af oplevelserne under flugten. De første flygtningelejre rundt om i landet blev indrettet hurtigt, med trange pladsforhold, utilstrækkelig mad og meget lidt sundhedspleje. Der var næsten ingen aktivitetsmuligheder for de mange børn og unge i lejrene. Efter besættelsens afslutning fik den danske regering gradvist iværksat en systematisk indsats for at forbedre forholdene i lejrene, herunder også skoleundervisning og oplysningsaktiviteter, men selv om den danske flygtningeadministration gjorde en stor indsats, var de praktiske rammer om undervisningen i den første lange tid utilfredsstillende; der var mangel på lokaler, på skolebøger og på papir og skriveredskaber. Samtidig ændredes flygtningenes situation efter besættelsens ophør; lejrene blev lukket af fra omverdenen og sat under bevogtning, mens de danske myndigheder afventede, at flygtningene kunne blive sendt hjem.

I sin behandling af skole og undervisning i flygtningelejrene konkluderer Hans-Georg Mix, at undervisningen spillede en meget positiv rolle for børn

og unge og for lejr livet mere generelt. Han bygger på samtidige beretninger fra flygtninge, og beretningerne fra Margaretha, Walter Franz og andre, som vi har trukket på her, bekræfter dette indtryk. Ligesom Mix må vi tage det forbehold, at de mest udfoldede beretninger må antages at stamme fra mere ressourcestærke flygtninge. Men det var givetvis grundlæggende positivt, både for børn og forældre, at skolegangen udgjorde en organiseret fælles aktivitet i det ellers stillestående lejr liv, og samtidig har der været et stort behov for at børn og unge kunne tilegne sig viden efter i flere år at have været afskåret fra det. Dette har været et godt udgangspunkt for positive undervisningssituationer på trods af de mangelfulde rammer. Også for de tyske lærere, som i deres uddannelses- og erfaringsbaggrund var en sammensat gruppe, har arbejdet med undervisning i lejrenes skoler udgjort en mulighed for positiv og værdsat aktivitet i lejrtilværelsen.

Udover undervisningen for børn og unge var der en udbredt kultur- og oplysningsaktivitet i lejrene. Det var i starten organiseret af lejrene egne beboere, men aktiviteterne blev efterhånden støttet og reguleret af de danske myndigheder. Flygtningenes beretninger rummer beskrivelser af arrangementer og oplevelser med musik, dans og teater, som skabte afveksling og engagement i lejr livet. Der foregik også direkte oplysningsaktiviteter i form af foredrag, kurser og studiekredse, og Flygtningeadministrationen udgav "Deutsche Nachrichten" med nyheder fra Tyskland og debat.

Kultur- og oplysningsaktiviteter i lejrene var præget af Flygtningeadministrationens ønske om at udbrede en demokratisk kultur blandt flygtningene. Det kom til udtryk i valget af teaterstykker og film og i emnerne for foredrag og studiekredse. Samtidig søgte man at indbygge et element af demokrati i lejrenes ledelse og retssystem, idet der blev holdt frie valg til poster, som kunne besættes af flygtninge (hvor opstillede dog skulle godkendes af den danske lejrledelse for at forhindre, at nogen med mere eller mindre tydelige nazistiske sympatier kunne stille op). Det var velbegrundede tiltag til demokratisk læring; men gennemslagskraften blev svækket af tendenser til udvikling af hierarki blandt flygtningene og af den grundlæggende modsætning i, at lejrene var afsondrede fra det omgivende samfund.

Konklusion

At skabe rammer for de omkring 250.000 tyske civile flygtninge, de mange flygtede og tvangsevakuerede tyske borgere, der var kommet til Danmark ved krigens afslutning, var en krævende opgave for de danske myndigheder. Det var også en opgave, som skulle løses under usikre og modsætningsfyldte vilkår. I første omgang forventede man, at flygtningene hurtigt kunne sendes tilbage til Tyskland; men det viste sig snart, at hjemsendelsen blev bremsed af behovet for en samlet plan for håndtering af flygtningeproblemerne i hele Europa. Dermed blev der behov for ikke kun at sikre flygtningene husly, mad og lægehjælp i Danmark, men også at skabe ordnede forhold og aktivitetsmuligheder i de mange store og små flygtningelejre rundt om i landet, lejre som ofte var blevet etableret i al hast. Til disse opgaver oprettede de danske myndigheder i efteråret 1945 en samlet organisation, Flygtningeadministrationen. I offentligheden var holdningen til flygtningene ikke positiv, mange så dem som en del af den tidligere besættelsesmagt, og der var f.eks. utilfredshed med, at skoler blev brugt til indkvartering af flygtninge.

I forhold til husly og mad var uddannelses- og oplysningsaktiviteter for flygtningene en mindre åbenlys opgave; men det var en opgave, Flygtningeadministrationen tog alvorligt. I denne bog bidrager vi til at belyse, hvordan opgaven blev grebet an, og hvilke resultater der blev opnået. Nærmere bestemt spørger vi, hvilke pædagogiske ideer og netværk der prægede planerne for undervisnings- og oplysningsindsatsen i flygtningelejrene, hvordan planerne blev udformet og realiseret, på hvilke måder planerne og indsatsen var præget af ideer om demokrati, samt hvordan de tyske flygtninge i lejrene, på baggrund af deres situation, oplevede undervisnings- og oplysningsindsatsen.

I forsøget på at besvare disse spørgsmål må vi ud over eksisterende videnskabelige analyser trække på dokumenter og beretninger, hvoraf langt de fleste stammer fra de danske flygtningelejres tid for omkring 75-80 år siden. I anvendelsen af dette materiale har vi søgt at skelne mellem forskellige niveauer i den historiske situation, herunder den idemæssige baggrund for

Flygtningeadministrationens arbejde, de udarbejdede planer for undervisnings-, oplysnings- og kulturaktiviteter; de gennemførte aktiviteter i lejrene og flygtningenes erfaringer med disse aktiviteter. Materialet er heterogent; i fremstillingen af de gennemførte aktiviteter i lejrene består det f.eks. især af på den ene side kortfattede administrative beretninger fra Flygtningeadministrationens inspektører, på den anden side mere fyldige beretninger, ofte forfattet senere, fra enkelte aktører.

Efter sin etablering nedsatte Flygtningeadministrationen forholdsvis hurtigt to udvalg, som skulle udarbejde planer for skoleundervisning og oplysningsvirksomhed i lejrene. Mange af udvalgenes medlemmer var markante og erfarne personligheder indenfor dansk uddannelse og oplysning og repræsenterede den tradition for demokratisk oplysning og i nogen grad også pædagogisk progressivisme, som havde vokset sig stærk i Danmark i mellemkrigstiden, selv om den pædagogiske progressivisme ikke havde sat sig stærkt igennem i skolesystemet. I udvalgene indgik også flere tyske emigranter, som havde været engageret i uddannelses- og oplysningsaktivitet på demokratisk idegrundlag, men som af politiske årsager havde måttet forlade Tyskland før krigen. Ideerne om demokratisk oplysning og pædagogik kom også til at sætte præg på de planer, som blev udformet og iværksat. Målsætningen om at styrke demokratisk bevidsthed og praksis var tydelig i planerne, og metoder som studiekredsarbejde blev prioriteret.

Vilkårene for uddannelses- og oplysningsaktiviteterne var vanskelige. Der var især i starten mangel på undervisningsressourcer som skrivepapir og tysk-sprogede skolebøger. Mangel på egnede undervisningslokaler kunne også nogle steder gøre det nødvendigt at dele eleverne i formiddags- og eftermiddagshold. Især i forhold til undervisning i historie og samfundsforhold var der brug for at udvikle materialer, som ikke var præget af nazistisk ideologi. Blandt lejrenes flygtninge var der mange med baggrund indenfor undervisning eller anden professionel vidensformidling, og de blev rekrutteret som lærere til undervisningen. Der blev afholdt samtaler med alle potentielle undervisere, og nogle blev afvist på grund af usikkerhed om deres demokratiske sindelag.

Der var stor forskel på vilkårene for undervisning og oplysning i lejrene. I de store lejre var der mulighed for at differentiere, således at man kunne oprette hold for både grundskole- og gymnasieundervisning og eventuelt også for erhvervsrettet undervisning. I de små lejre var der langt fra de samme muligheder. Men trods de vanskelige vilkår peger både administrative dokumenter og personlige beretninger på, at ideer om demokrati generelt har spillet en rolle i undervisningen og oplysningsarbejdet i lejrene. Det samme gælder i et vist omfang progressivistiske tilgange til undervisning, selv om netop dette kan

være vanskeligt at vurdere præcist. Claus Moldts formulering (citeret i kapitel 4) om, at de danske myndigheder på baggrund af deres mangeårige politiske skoling under folkestyret skulle bidrage til at gøre flygtningene til medborgere i et demokratisk Europa, udtrykker bestræbelsen godt. Det tilsyn, som Flygtningeadministrationen etablerede, skulle især tilse undervisningens rammer, men også bidrage til at sikre, at intentioner om demokratisk læring blev fulgt op. Det samme skulle de demokratiske elementer, herunder frie valg til poster som tillidsmand og domsmand, som blev indføjet i lejrenes organisation.

Det kan være svært at vurdere, i hvor høj grad undervisningen i flygtningelejrene indfriele disse ideer og intentioner. Men de foreliggende beretninger peger på, at de flygtninge, der fungerede som lærere, ydede en stor og engageret indsats, og at både børn og voksne var glade for undervisningen og oplysningsaktiviteterne. Undervisningen imødekom givetvis et stort behov for, at børn og unge kunne tilegne sig viden efter i flere år at have været afskåret fra det. Og beretningerne peger også på, at de tyske flygtninge, som varetog undervisningen, generelt ikke havde identificeret sig med nazismen, men snarere havde haft grundlæggende demokratiske holdninger.

I et analytisk perspektiv kan man forstå undervisning og oplysning i de danske flygtningelejre gennem den komparative uddannelsesforsknings og Cowens begreber transfer, translation og transformation (kapitel 3). *Transfer* afspejler sig i ideernes bevægelse fra det inter- og transnationale niveau, herunder ideer om pædagogik og om socialisering til demokrati i Europa og USA samt UNESCO-konstitutionens idealer. Disse ideer blev så tolket og omsat (*translation*) på det nationale niveau, og kom f.eks. til udtryk i planer for uddannelse og oplysning for flygtningene, og på det lokale niveau i lejrene, hvor de potentielt kunne bidrage til flygtningenes forståelse for og erfaringer med demokratisk praksis. Og disse erfaringer kunne flygtningene potentielt bringe med sig tilbage til Tyskland, hvor de ville kunne spille en rolle i opbygningen af en demokratisk stat (*transformation*).

Denne sammenhæng er dog som nævnt potentiel; mange forhold kunne påvirke, om flygtningeundervisningen faktisk havde denne virkning. Et af disse forhold er flygtningelejrenes karakter af totale institutioner, afsondret fra det omgivende samfund både fysisk og socialt. Afsondringen er også en eksklusion, den er udtryk for, at flygtninge er uvelkomne elementer, som må afsondres for ikke at forurene den nationale orden. Med Agiers formulering (kapitel 3) bliver flygtningelejre udsteder, hvor flygtningene erfarer en dobbelt udelukkelse, dels fra deres oprindelsesområde og dels fra den lokale befolknings rum. Set fra de danske myndigheders side var der gode begrundelser for afsondringen, herunder at undgå at udsætte sårbare flygtninge for danske borgers vrede. Men hos de flygtninge, hvis beretninger vi har brugt i analy-

sen, fremstår afsondringen klart som problem. Selv med begrænset adgang til information kunne flygtningene iagttage det danske samfund og dets demokrati, men måtte generelt ikke betræde endsige deltage i det. Samtidig er livet i flygtningelejre principielt midlertidigt, og selv om tilværelsen i lejren kan blive langvarig, forbliver tidshorisonten uvis for flygtningene, og det bliver meget svært for dem at forestille sig en fremtid og handle i forhold til den.

I de danske flygtningelejre prøvede man at synliggøre et alternativ til den form for tvang, magtudøvelse og ideologi, som nazismen havde repræsenteret, et alternativ i form af de idealer om demokrati og frihed, som krigens vindere overvejende stod for. Disse idealer repræsenterede også en stærk tradition i det danske samfund, og her var de yderligere knyttet til idealer om folkelig oplysning i et moderne samfund. Som Popkewitz skriver: "the citizen is not born but made" - mennesker bliver ikke født, men uddannet og socialiseret til borgere (Popkewitz, 2018, s. 80).

I planlægningen af praksis for de danske flygtningelejre var man bevidst om den rolle og betydning, som opvækst og udvikling i lejren ville kunne spille for flygtningenes forståelse af samfund og medborgerskab, og man valgte at fremme principper om og rammer for opdragelse til demokrati. Det ser vi som resultat af den kontekst, hvori denne praksis blev til: en tid med skærpet opmærksomhed på kamp mod autoritære regimer og på betydningen af demokrati, samt et politisk klima hvor mange stillede sig positivt til eller tilsluttede sig ideerne i progressiv pædagogik eller reformpædagogik. Ved at formulere rammer for uddannelse- og oplysning, der afspejlede dette, bidrog man samtidig med støtte til demokratiets fortalere blandt flygtningene i lejrene.

Skole og uddannelse er vigtige kontekster for socialisering af børn og unge. Ophold i flygtningelejre kan ses i et sådant perspektiv, omfattende såvel den måde, hvorpå hverdagslivet er organiseret og former sig, som forskellige former for organiserede undervisnings- og uddannelsesaktiviteter, der kan være etableret.

I en nutidig analyse gennemført på opdrag af UNESCO konkluderer forfatteren, at "Adgang til uddannelse for flygtninge er begrænset og uensartet" på tværs af regioner og kontekster for fordrivelse (Dryden-Peterson. 2011, s. 6). Og kvaliteten er ofte ikke høj (Dryden-Peterson og Horst, 2023, s. 591). De erfaringer flygtninge får med sig fra lejre, og den socialisering der finder sted under opholdet, kan få stor betydning for deres videre liv og for, hvordan de vil indgå i og bidrage til samfundslivet. Der estimeres i 2023 på verdensplan at være mere end 100 millioner flygtninge og fordrevne (UNHCR, 2022). I dag, hvor der således er store strømme af flygtninge i forskellige dele af verden, og hvor flygtningelejre er ramme for mange menneskers liv, for

nogle i en kortere periode, for andre i meget lang tid, er disse spørgsmål ikke blevet mindre aktuelle. Og erfaringerne fra uddannelses- og oplysningsindsatsen i de danske flygtningelejre efter Anden Verdenskrig kan stadig give et relevant indblik i sådanne spørgsmål.

Referencer og kilder

Bøger (udgivet på forlag)

- Agier, M. (2011). *Managing the undesirable. Refugee camps and Humanitarian government*. Cambridge: Polity Press.
- Andersen, S. M. (1984). *Modstandsorganisationen Ringen 1941-1945. Oplysning, Kamp, Politik*. Odense Universitetsforlag.
- Bourdieu, P. (2014). *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989-1992*. Cambridge: Polity Press.
- Bricka, C. F. et. al. (1936). *Dansk Biografisk Leksikon*. Bd. IX. Redigeret af Povl Engelstoft under medvirken af Svend Dahl. J. H. Schultz Forlag. <https://slaegtsbibliotek.dk/911680.pdf>
- Bryld, C. & Warring, A. (1998). *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. Roskilde Universitetsforlag.
- Dewey, J. (2001 [1944]). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. Pennsylvania State University.
- Dryden-Peterson, S. (2011). *Refugee Education. A Global Review*. Ontario Institute for Studies in Education. University of Toronto. UNHCR. <https://www.unhcr.org/4fe317589.pdf>
- Dybdahl, V. (2016). Johs. Kjærbøl. *Dansk Biografisk Leksikon*. https://biografiskleksikon.lex.dk/Johs_Kj%C3%A6rb%C3%B8l
- Elberling, V. (1950). *Rigsdagens Medlemmer gennem Hundrede Aar 1848-1948. Bd. III. Rigsdagen og Indenrigsministeriet*. J. H. Schultz Forlag. <https://slaegtsbibliotek.dk/911745.pdf>
- Ehrich, L. (2022). *Geschichte einer Flucht. Durch Ostpreussen nach Jordjütland 1945*. Edition Forsbach, Bamberg.
- Ericsson, K. & Simonsen, E. eds. (2005). *Children of World War II: The Hidden Enemy Legacy*, Bloomsbury Publishing.
- Foucault, M. (2002). *Overvågning og straf*. Det Lille Forlag,

- Fritzbøger, B. (2015). *Mellem land og by: Landbohøjskolens historie*. Københavns Universitet, SCIENCE Kommunikation. <https://www.e-pages.dk/ku/1150/1>
- Goffman, E. (1968). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Penguin Books.
- Gammelgaard, A. (1981). *Mennesker i Malstrøm*. Forlaget Systime.
- Gammelgaard, A. (1993). *Drivtømmer*. Blåvandshuk Egnsmuseum.
- Gammelgaard, A. (2005). *På Hitlers befaling. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Museet for Varde By og Omegn.
- Grell, H. (1998). *Vision og virkeliggørelse. En redegørelse for Grundtvigs tanker om folkelig oplysning og en folkelig højskole og for forsøget på at virkeliggøre dem*. Århus Universitetsforlag.
- Harder, T. (2020). *De uønskede: de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Gyldendal.
- Havrehed, H. (1987). *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Odense Universitetsforlag.
- Henrichsen, C. L., Bjørn Hansen og Øbro Ravn, red. (1944). *Magister-stat. Biografiske oplysninger om Candidati Magisterii 1884-944; Magistri Artium og Magistri Scientiarum febr. 1883-jan. 1944*. Almindelig Dansk Cand. Mag. Organisation. <https://slaegtsbibliotek.dk/927401.pdf>
- Hilden, A. (2009). *At sætte sig spor: en biografi om Inger Merete Nordentoft*. Lindhardt og Ringhof.
- Jacobsen, J. (1945). *Ungdom Mellem To Verdenskrige. Blade Af Danmarks Socialdemokratiske Ungdoms Historie*. Forlaget Fremad. <https://www.perben-ny.dk/DSU%2025%20%C3%A5r.pdf>
- Jacobsen, M. H. & Kristiansen, S. (2002). *Erving Goffman: sociologien om det elementære livs sociale former*. Hans Reitzels Forlag.
- Jacobsen, B., Jensen, F. T., Madsen, M. B., Sylvestersen, M., & Vincent, C. (2004). *Den vordende demokrat: en undersøgelse af skoleklassen som demokratisk lærested*. Aarhus Universitetsforlag.
- Jakobsen, F. (2018). *I Danmarks Frihedsråd*. Lindhardt og Ringhof.
- Jensen, J. V. (2020). *Tyskere på flugt*. 100 danmarkshistorier, Bind 33. Aarhus Universitetsforlag.
- Kerschensteiner, G. (1980). *Arbejdsskolen*. Forord ved Michael Husen. Nyt Nordisk Forlag.
- Kjærbøl, J. (1959). *Modvind og medbør*. Forlaget Fremad.
- Koch, H. (2015). *Hvad er demokrati?* Gyldendal.
- Kolstrup, S. (2010). *Polske stemmer. Polske indvandringsbølger 1892-2008*. Frydenlund.

- Kölling, V. & Neitmann, K. (2020). „Man bleibt eben immer der Flüchtling.“ *Eine Quelledition zur Flucht und Vertreibung aus dem Kreis Arnswalde 1945-1947*. Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Københavns Translatørskole og Sproginstitut (1951). *Translatørskolen 1950-51*. København. <https://skolehistorie.dk/723157.pdf>
- Larsen, N. A. (1933). *Dansk Skole-Stat, Bind I*. Arthur Jensens Forlag. <https://slaegtsbibliotek.dk/910457.pdf>
- Lylloff, K. (2006). *Barn eller fjende?* Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- Mix, K.-G. (2005). *Deutsche Flüchtlinge in Dänemark 1945-1949*. Franz Steinar Verlag.
- Mølgaard, M. P. & de Vos, J. (2024). *Flygtningelejren Skanderborg*. Turbine Forlag.
- Nasaw, D. (2020). *The Last Million: Europe's Displaced Persons from World War to Cold War*. Penguin Press.
- Negt, O. (2016). *Überlebensglück. Eine autobiographische Spurensuche*. Steidl.
- Nielsen, L. H. (2013). *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 108, 2013.
- Nordentoft, I. M. (1944). *Opdragelse til demokrati*. Forlaget Tiden
- Nordentoft, I. M. & Svendstorp, Aa., red. (1946). *Og Hverdagen skiftede. Skolen i de onde Aar*. København: Carl Allers Forlag.
- Novrup, J. et al. (1943). *Den Ny Ungdomsskole*. Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.
- Novrup, J. (1947). *Skoleformer og Skoletanker*. Det Danske Forlag, København.
- Nørgaard, E. (1977). *Lille barn, hvis er du?* Gyldendals Pædagogiske Bibliotek.
- Nørgaard, E. (2005). *Tugt og dannelse. Tre historier fra kulturkampens arena*. Gyldendal
- Petersen, H. M. (1932). *Aar bog For Københavns Universitet, Kommunitetet Og Den Polytekniske Lærestalt, 1930-1931*. Schultz Forlag. <https://tidsskrift.dk/kuaar bog/article/view/83683/120380>
- Raloff, K. (1969). *Et bevæget liv: fra kejserrige og Weimar-republik over emigrantår til et nyt Tyskland*. Forlaget fremad.
- Rasmussen, T. & Wul, L. (1999). *Flygtning 38: baggrunden og rammerne for de sudetertyske flygtninges ophold i Danmark 1938-45*. Institut for Grænseregionsforskning
- Reimers, B. I. (2000). *Die Neue Richtung der Erwachsenenbildung in Thüringen 1919 bis 1933* Dissertation, Eberhard-Karls-Universität Tübingen, 2000.

<https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/47216/pdf/complete.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

- Röder, W., Strauss, H. A., Schneider, D. M., Forsyth, L. (Eds. 1980). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933: Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*. K.G. Saur, München. <https://doi.org/10.1515/9783110968545>
- Savery, C. M. (1951). *Musik og menneske*. Munksgaards Forlag.
- Steffensen, S. et al. (1986). *På Flugt fra Nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*. C. A. Reitzels Forlag.
- Tøsse, S. (2009). *Folkbildning som universelt fenomen*. Mimer Småskrifter, Linköpings universitet. <https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:462410/FULLTEXT01.pdf>
- Udenrigsministeriet (1950). *Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Nyt Nordisk Forlag.
- Wagner-Augustenberg, B. (2012). *Gode gud, send mig hjem: tyske soldater og flygtninge i Nordjylland 1940-1949*. Lemuel Books.
- Øland, T. (2009). *Grænser for progressive pædagogikformer, 2 udg.* Forlaget Hexis.

Artikler (udgivet i tidsskrifter og antologier)

- Andreasen, K. E. (2023). Education and Information Activities in the Danish Refugee Camps after World War II. In B. Hamre, & L. Villadsen (Eds.), *Islands of Extreme Exclusion: Studies on Global Practices of Isolation, Punishment, and Education of the Unwanted*, s. 178-199. Brill.
- Andreasen, K. E. & Ydesen, C. (2015). Educating for peace: The role and impact of international organisations in interwar and post-war Danish school experiments, 1918-1975. *Nordic Journal of Educational History*, 2015, 2(2), s. 3-25.
- Arnfred, J. Th. (1944). Højskolerne og statens tilsyn. *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944: Festskrift*. Udg. af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler, s. 325-330.
- Baker, F. (2019). Gründung und Anfangsjahre der Volkshochschule Spandau im Spiegel des Richtungsstreits‘ der Weimarer Volksbildungsbewegung. M. Alke & M. Stimm (red.), *100 Jahre Berliner Volkshochschulprogramme – Ergebnisse aus studentischen Forschungsprojekten*. Erwachsenenpädagogischer Report, Band 65, s. 19-36. https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/21809/EPR65_19_Baker.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Bender, F. (2021). Should refugees govern refugee camps? *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 27(4), 441-464.

- Berman, S. (1997). Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. *World Politics*, 49(3), s. 401-429.
- Borup, E. (1944). Højskolen i medbør, 1894-1919. I: *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944: Festskrift*. Udg. af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler, s. 154-195. <https://slaegtsbibliotek.dk/922634.pdf>
- Busch, M. (2008). Holocaust og overlevelse. 16:9 – *Danmarks klogeste film-tidsskrift*, 6(27), s 6.
- Cowen, R. (2006). Acting comparatively upon the educational world: puzzles and possibilities. *Oxford Review of Education*, 32(5), s. 561-573.
- Christensen, H. R. (2023). Gerda Mundt. *Dansk kvindebiografisk Leksikon*. https://kvindebiografiskeleksikon.lex.dk/Gerda_Mundt
- Dedenroth-Schou, B. (1982). De tyske flygtninge i Kolding 1945-1949. *Koldingbogen*, årg. 12, udgivet af Kulturudvalget i Kolding, s. 3-5. <https://slaegtsbibliotek.dk/911794.pdf>
- Dryden-Peterson, S. (2017). Refugee Education: Education for an Unknowable Future. *Curriculum Inquiry* 47(1), s. 14-24.
- Dryden-Peterson, S. and Horst, C. (2023). Education for Refugees: Building Durable Futures?, *Journal of Refugee Studies*, 36(4), s 587-603.
- Ehlers, S. (2010). Livslang læring som politisk strategi i 1900-tallets Danmark: samspillet mellem civilsamfund, stat og marked. *Uddannelseshistorie*, bd. 44, s. 28-54.
- Fuchs, E. (2007): Networks and the History of Education. *Paedagogica Historica*, 43(2), s. 185-197.
- Glaser, E. (1994). Was ist das Neue an der „Neuen Richtung“? 75 Jahre Volkshochschule Jena. 1919 bis 1994, s. 117-136. Rudolstadt, Jena: Hain-Verlag.
- Grundmann, M. (2021). Education and Socialization. I: *Soziologie - Sociology in the German-Speaking World: Special Issue Soziologische Revue 2020*, s. 53-66. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Hake, B.J. (1992). Folk High School or Voluntary Labour Camp? Residential educational provision for young adults in Germany and the Netherlands during the 1930s. B. J. Hake & S. Marriott (red.). *Adult Education Between Cultures: encounters and identities in European adult education since 1890*, s. 195-224. Leeds, Leeds Studies in Continuing Education.
- Hansen, P. (1985). Flygtningelejren i Rom. *Hardsysels Årbog*, Række 2, bd. 19. S. 83-114.
- Høgh, S. (2007). Modstandsorganisationen Ringens oprindelse. *Bibliotekshistorie*, 8(1), s. 66-76.
- Jefsen, J. (1986). Deutsche Nachrichten. Steffensen, S. (1986). *På Flugt fra Nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*, s. 585-620. C. A. Reitzels Forlag.

- Jensen, J. V. (2021). Mellem nazisme og demokrati. Skole- og undervisningsarbejdet blandt de tyske flygtninge i Danmark 1945-49. *Historisk Tidsskrift*, 121(1), s. 73 - 115.
- Jensen, J. V. (2018). At vinde freden - mellem nazisme og demokrati: Om skole- og undervisningsarbejdet blandt de tyske flygtninge i Danmark 1945-49. *Opdatering*, 2018, s. 92-116.
- Jensen, J. V. (2017). At skabe orden i kaos: Et portræt af Oksbøllejrens første chef Harry Bjørnholm. *Opdatering*, 2017, s. 125-148.
- Jensen, J. V. (2013). ... over for os selv og over for Fremtiden. Den danske Rigsdag og de tyske flygtninge 1945-46: *Historisk Tidsskrift*, 112(1), s. 130-164.
- Jensen, L. & Sørensen, E. (2004). Netværk - fra vilkår til værktøj for styring og demokrati. *Politica*, 36(2), s. 125-142.
- Kjær, B. H. (2002). Viden er vækst. *Bibliotekshistorie*, 6(1), s. 45-76.
- Koch, H. (1945). Ordet eller sværdet. *Berlingske Aftenavis*, 9. december 1945.
- Koch-Olsen, I. (1944). Højskolen og byerne. *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944: Festskrift*. Udg. af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler, s. 283-309. <https://slaegtsbibliotek.dk/922634.pdf>
- Korsgaard, O. (2011). Grundtvig's philosophy of enlightenment and education. E. Broadbridge (red.), *The school for life: N.F.S. Grundtvig on education for the people*, s. 13-35. Aarhus University Press.
- Korsgaard, O. & Kristensen, J. E. (2017). Naturalisme og reformpædagogik. Korsgaard, O., Kristensen, J. E. & Siggaard Jensen, H. (red.), *Pædagogikkens idehistorie*, s. 259-307. Aarhus Universitetsforlag.
- Korsgaard, O. & Kristensen, J. E. (2017). Progressivisme og demokratisk dannelse. Korsgaard, O., Kristensen, J. E. & Siggaard Jensen, H. (red.). *Pædagogikkens idehistorie*, s. 309-358. Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, M. A. & Beech, J. (2014). Spatial Theorizing in Comparative and International Education Research. *Comparative Education Review*, 58 (2), 191-214.
- Lylloff, K. (2013). Anmeldelse af Arne Gammelgaard: "På Hitlers befaling. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949". *Historisk Tidsskrift*, 106(1), s. 421-422.
- Mellerup, H. (1999). Oksbøllejren - barselsstuen for Sonnenberg-ideen. *Fra Ribe Amt*, (1), 3-18. <https://tidsskrift.dk/fraribeamt/article/view/76285>
- Moldt. C. (1925a). Eksperimentel Pædagogik. Et Tilbageblik. *Læreren*, Årg. 9 (1925), s. 109-110.
- Moldt. C. (1925b). Arbejdsskolebevægelsen i Belgien. *Læreren*, Årg. 9 (1925), s. 31-33.
- Moldt, C. (1925c). "La Nouvelle Education". *Læreren*, Årg. 9 (1925), s. 34-35.

- Moldt, C. (1946). Skolen og Flygtningene. Nordentoft, I. M. & Svendstorp, Aa. (red.): *Og Hverdagen skiftede. Skolen i de onde Aar*, s.151-166. København: Carl Allers Forlag.
- Møller, J. F. (2017). Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen. *Historisk Tidsskrift*, 116(2), s 371-397.
- Nielsen, B. S. (1986). En socialistisk forsøgsskole i eksil. Minna Specht og Gustav Hechmanns videreførelse af Nelson-Skolen Walkemühle på Østrupgård ved Fåborg: Steffensen, S. *På Flugt fra Nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*, s. 230-251. C. A. Reitzels Forlag.
- Nielsen, L. H. (2011). Tyske flygtninge i Aabenraa 1945-1947. *Historier fra bybakken. Arskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening*, 5, s 49-63.
- Nolzen, A. (2018). The NSDAP After 1933: Members, Positions, Technologies, Interactions. Baranowski, S., Nolzen, A., Szejnmann, C.-C. W. (Eds.), *A Companion to Nazi Germany*, s. 97-115. John Wiley & Sons.
- Nordentoft, I. M. (1946). Skolens fremtidsmuligheder. Nordentoft, I. M. og Svendstorp, Aa. (1946). *Og Hverdagen skiftede. Skolen i de onde Aar*, s. 319-344. Carl Allers Forlag.
- Novrup, J. (1933). Den Sjette Verdenskonference For Ny Opdragelse. August 1932, Nice, Frankrig. *Vor Ungdom*, 1932-33, s. 173-180.
- Novrup, J. (1946). Fri Oplysning. Christensen, A. C. H. & Novrup, J. (red.). *Dansk Ungdom. Skole og fri Oplysning*, s. 101-176. A. C. Normanns Forlag A/S og Forlaget Arnkrone.
- Olden-Jørgensen, S. (2001). Fakta, fortolkning og fortælling. Om narrativitet og historisk videnskab. *Fortid og Nutid* 2001, s. 295-305.
- Patel, K. K. (2018). Education, Schooling, and Camps: Baranowski, S., Nolzen, A., Szejnmann, C.-C. W. (red.). *A Companion to Nazi Germany*, s. 181-198. John Wiley & Sons.
- Pedersen, K. P. (2003). Børn bag pigtråd. Tyske flygtningebørns beretninger fra Skovbylejren. *Fynske Årbøger 2003*, s. 5-18.
- Popkewitz, T. (2012). Cosmopolitanism, making the nation and the citizen as a salvation theme of turn of the twentieth century pedagogy. Tolonen, T. et al (red.) *Cultural practices and transitions in education*, s. 41-58. London, the Tufnell Press.
- Popkewitz, T. (2018). What is 'Really' Taught as the Content of School Subjects? Teaching School Subjects As An Alchemy. *The High School Journal* 101(2), s. 77-89.
- Rasmussen, P. (1992). Politisk styringsrationalitet. Et tema hos Michel Foucault. *GRUS* nr. 39, s. 26-39.

- Rasmussen, S. W. K. (2021). Tanker, tilværelse og samliv hos de tyske flygtninge: flygtningelejrene på Esbjerg Flyveplads 1945-46. *Levende viden*, 8(8), s. 82-105.
- Reichner, H. (1950). Über Lagerneurosen. K.H. Bauer et al (red.), *Studium Generale* 3(1), s.10-16. Berlin og Heidelberg: Springer.
- Rosenblad, J. (2014). Jens Rosenkjær. *Biografisk Leksikon*. https://biografiskleksikon.lex.dk/Jens_Rosenkj%C3%A6r
- Roslyng-Jensen, P. (2013). Besættelseslitteraturen 2001-2006. Postmodernistisk variation og fortsat hausse. *Historisk Tidsskrift*, 106(1), s. 198-242.
- Rowold, F. & Bøggild, H. (2002). I læ for nazismen. Andersen, H. S. (red.). *Bornholmske Samlinger* III. Række 16, s. 9-76. Bornholms Historiske Samfund, Rønne.
- Scholz, M. F. (2016). „Vieweg, Kurt“. *Neue Deutsche Biographie* 26 (2016), s. 805-807. <https://www.deutschebiographie.de/pnd119435705.html#ndbcontent>
- Steffensen, H. R. (1986). Skolemanden Walter Schulze og Sonnenberg: Steffensen, S. (1986). *På Flugt fra Nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*, s. 219-220. C. A. Reitzels Forlag.
- Steffensen, H. R. (1986). Fhv. Ambassadør Karl Rowold, redaktør, flygtningeadministratør og medstifter af Sonnenberg: Steffensen, S. (1986). *På Flugt fra Nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*, s. 577-584. C. A. Reitzels Forlag.
- Sørensen, H. K. (2014). Confluences of agendas: Emigrant mathematicians in transit in Denmark, 1933-1945, *Historia Mathematica*, 41(2), s. 157-187.
- Tröhler, D. (2021). From national exceptionalism to national imperialism: changing motives of comparative education. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 43 (3), s. 1-19.
- Turner, S. (2015). What is a refugee camp? Explorations of the limits and effects of the camp. *Journal of Refugee Studies*, 28(4), s. 139-148.
- UNHCR Danmark (2022). Antallet af mennesker på flugt i verden runder 100 millioner for første gang. *United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Danmark*, 23. maj 2022. <https://www.unhcr.org/nea/dk/80553-unhcr-antallet-af-mennesker-pa-flugt-i-verden-runder-100-millioner-for-forste-gang.html>
- Uwe Petersen, H. (1985). Flygtninge fra Hitler-Tyskland. En indføring i eksilforskningen. *Historisk Tidsskrift*, 85(2), s. 258-287.
- Warring, A. (2011). Erindring og historiebrug introduktion til et forskningsfelt. *Temp - Tidsskrift for Historie*, 1(2), s. 6-35.

Ministerielle udgivelser, officielle betænkninger og rapporter

- Arbejds- og Socialministeriet (1945). *Reglement for de tyske Flygtninge*. Flygtningeadministrationen (1950). *Flygtninge i Danmark 1945-1949*, s. 305-307. København: Fremad.
- Die Verfassung des Deutschen Reiches, („Weimarer Reichsverfassung“), 11. August 1919. <https://www.verfassungen.de/de19-33/verf19-i.htm>
- Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalget (1946). *Lehr- und Stoffplan für den Volksschulunterricht in den Flüchtlingslagern*. København, Flygtningeadministrationen
- Flygtningeadministrationen (1946). *Oplysningsvirksomheden. Plan for en Ungdomsskole i de tyske Flygtningelejre*. København, Flygtningeadministrationen, april 1946.
- Flygtningeadministrationen (1950). *Flygtninge i Danmark 1945-1949*. København: Fremad.
- Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg (1946a). *Das Kind in den beiden ersten Grundschuljahren*. Flygtningeadministrationen. Oksbøl, Flygtningeadministrationen
- Flygtningeadministrationens Undervisningsudvalg (1946b). *Anleitung für den Rechenunterricht in der Grundschule*. Flygtningeadministrationen.
- Senate. Committee on Foreign Relations (1985). *A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents 1941-1949*. The Berlin (Potsdam) Conference, July 17-August 2, 1945 (s. 28-38). United States Department of State, United States. Congress. Greenwood Press. Revised Edition. https://www.nato.int/ebookshop/video/declassified/doc_files/Potsdam%20Agreement.pdf
- Udenrigsministeriet (1950). *Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark 1945-49*. København: Nyt Nordisk Forlag.
- Undervisningsministeriet (1941). *Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte ungdomsudvalg*. København, Schultz Bogtrykkeri.
- UNESCO (1945). United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), 16. November 1945. <http://www.refworld.org/docid/3ddb73094.html>

Artikler i aviser

- Deutsche Nachrichten (1946a). Freiheit. *Deutsche Nachrichten*, marts 1946, nr. 12, s. 5.
- Deutsche Nachrichten (1946b). Debat. *Deutsche Nachrichten*, april 1946, nr. 16, s. 8.

- Deutsche Nachrichten (1946c). Die ersten Flüchtlingstransporte nach Deutschland. *Deutsche Nachrichten*, november 1946, nr. 42, s. 1.
- Henningsen, P. (1946/1973). Et Folks Medansvar. Dagbladet Politiken, 1946. Her citeret efter C. E. Bay og O. Harsløf (red.). *Poul Henningsen, Kulturkritik, bd. III, 1943-56*, s. 48-54. København: Rhodos.
- Koch, H. (1945). Ordet eller sværdet. *Berlingske Aftenavis*, 12. september, 1945, s. 4, 6, 7.

Materiale i arkiver og samlinger

(med angivelse af de specifikke materialer, vi har brugt og henviser til, og de arkiver hvor materialerne befinder sig)

Rigsarkivet

Arkivskaber: Gammelgaard, Arne

Arkivserie: Materialesamling vedr. tyske flygtning 1945-1949 (1949-2012).

Løbenummer: A, Indhold: A Originale dokumenter og diverse skrivelser mv. Beretning af Ralph (pseudonym).

Løbenummer: C1, Indhold: C1 Breve fra daværende internerede med beretninger A – C1 Breve fra daværende internerede med beretninger B
Beretning af Hanna (pseudonym)

Løbenummer: C2, Indhold: C2 Breve fra daværende internerede med beretninger D - C2 Breve fra daværende internerede med beretninger H
Beretning af Klaus (pseudonym)
Beretning af Ruth (pseudonym)

Løbenummer: C3, Indhold: C3 Breve fra daværende internerede med beretninger J - C3 Breve fra daværende internerede med beretninger N
Beretning af Patrick (pseudonym)
Beretning af Sebastian (pseudonym)

Løbenummer: C4, Indhold: C4 Breve fra daværende internerede med beretninger O - C4 Breve fra daværende internerede med beretninger S
Beretning af Emilia (pseudonym)
Beretning fra Poschmann, A. (udateret) s. 1-13,

Løbenummer: C5, Indhold: C5 Breve fra daværende internerede med beretninger T – C5 Breve fra daværende internerede med beretninger Z
Beretning af Margaretha (pseudonym)

Arkivskaber: Flygtningeadministrationen

Arkivserie: Oplysningsvirksomheden: Korrespondance med komitéer m.v. (1945 - 1949)

Løbenummer: 106, Indhold: 1946 A - 1946 H

- Krämer, W. (28. februar 1946). Planer og Forslag over Oplysnings- og Opdragelsesarbejde i de tyske Flygtningelejre i Aarhus Centralbiblioteks Omraade.
- Blutau, K. (1946). Beretning om det forberedende Arbejde angaaende Ungdomsundervisningen i Skrydstrup I og II,I, Blutau, K. (1946). Barsmark Strand og Hørup Klint (15/8-31/8 1946) (s. 1-7)

Løbenummer: 107, Indhold: 1946 H - 1946 O

- Winkler, H. (22. juli 1946). Beretning om kulturarbejdet i Rom i tiden fra den 15.6 til 20.7
- Winkler, H. (1. juni 1946). Indberetning til Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden (1 side)

Arkivskaber: Flygtningeadministrationen, Undervisningsudvalg

Arkivserie: Indberetninger om lejrenes skoler og om lærerne (1946 - 1947),

Løbenummer: 199:

- Fosmark, J. (1. april 1946). Tilføjelse til rapport om Kløvermarkslejren.
- Fosmark, J. (20. maj 1946). Tilføjelse til rapporten fra lejren i St. Magleby, Forældreaften.
- Moldt, C. (4. november 1946). Beretning fra lejren ved Kastrup Fort.
- Moldt, C. (7. november 1946). Beretning fra lejren i St. Magleby.
- Moldt, C. (28. november 1946). Beretning fra lejren ved Kastrup Fort.
- Moldt, C. (9. januar 1947). Besøg i lejren på Emdrupvej.
- Moldt, C. (23. januar 1947). Rapport fra Udflytterlejren i Dragør.
- Moldt, C. (21. februar 1947). Beretning fra lejren i St. Magleby.

Løbenummer: 200,

- Arndt, F. (25. januar 1946). Bilag til Beretningen om Oksbøllejren den 23. januar 1946.

- Jensen, J. Aa. (18. marts 1946). Rapport fra Flyvepladsen ved Frederikshavn.
- Jensen, J. Aa. (30. april 1946). Besøg i Jægersprislejren, Frejlev pr. Aalborg.
- Jensen, J. Aa. (28. juni 1947). Besøg i Knivholtlejren.
- Jensen, J. Aa. (2. august 1947). Besøg i Øst II (Aalborg)
- Jensen, J. Aa. (6. august 1947). Besøg paa Vandflyvepladsen.

Arkivskaber: Havrehed, Henrik

Arkivserie: Dokumenter vedr. tyske flygtninge (1940 - 1994)

Løbenummer: 11, Indhold: 1 67 - 1 92

- Flygtningeadministrationen (1946a). Eksempler på politiske og historiske emner, der kan danne grundlag for undersøgelse af lærernes brugbarhed. Notat (2 sider).
- Rowold, K. (Januar 1947). Karl Rowolds beretning: „Deutsche Flüchtlinge in Dänemark”.
- Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden (1. februar 1946). Vejledning i en endelig sortering af tysk litteratur i de tyske Flygtningelejre.

Arkivskaber: Kjærbøl, Johannes og hustru Gerda Astrid Kjærbøl, født Poulsen

Arkivserie: Korrespondance, sagligt ordnet (1908 - 1972), Løbenummer: 4,

Indhold: Korrespondance vedr. flygtningeadministrationen - Korrespondance vedr. rejser til Østen

- Betragtninger vedrørende aflønning af de tyske flygtninge.
- Arkivserie: Manuskripter til artikler, taler m.m. (1929-1964), Løbenummer: 7
- Kjærbøl, J. (29. september 1945). Radiotale. (s. 1-39)
- Kjærbøl, J. (11. december 1945). Radiotale. (s. 1-35)
- Kjærbøl, J. (13. oktober 1945). Tale i studenterforeningen. (s. 1-37)

Blåvandshuk lokalhistoriske Arkiv

Arkivserie: Flygtningelejren i Oksbøl. Arkivnummer: A165

3, 1945, Kasse C:

- Underviserberetning. Erfaringer/Jugendschule (1983). (Arkivnummer: 6C 1945 - 1949 A)

Lomborg-Rom Lokalhistorisk Arkiv

Arkivnummer:

A517, Krigen 1939-1945. Besættelsen. Lager-Zeitung für die Flüchtlingslager Rom (1946).

→ Lager-Zeitung für die Flüchtlingslager Rom I und II, Nr. 30, Rom, den 9. Juni 1946. <https://arkiv.dk/vis/3788752>

Odense Stadsarkiv

Arkivnummer Æ3026. Tyske flygtninge i Odense 1945-1947. Offentlig indkvartering. Odense Kommunes Socialvæsen. Arkivkasse 14, Læg 86: Indberetninger fra lejrlederne.

→ Hansen pva. Flygtningeadministrationen Oplysningsudvalget (1. juli 1946). Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden, 1. juli 1946, Oversigt over tyske Flygtningelejre, som paaregnes opretholdt som permanente-

→ Hansen, P. (1946). Memorandum vedrørende oplysningsarbejdet i de tyske flygtningelejre. Flygtninge-administrationen Oplysningsvirksomheden. 16. januar 1946.

→ Flygtningeadministrationen Oplysningsvirksomheden (1. juli 1946). Brev om gennemførelsen af Ungdomsskole i henhold til Ungdomsskoleplanen. 1. juli 1946. Flygtningeadministrationen.

→ Statens Civile Luftværn (2. juli 1946). Brev til samtlige Luftværnschefer ved tyske Flygtningeforlægninger og samtlige Lejrchefer. 2. juli 1946. Statens Civile Luftværn.

→ Statens Civile Luftværn (12. december 1945). Meddelelse ang. Deutche Nachrichten. Statens Civile Luftværn

→ Luftværnschefen, Luftbeskyttelsesomraade Odense, 12. marts 1946 Anmodning om oplysning om antal skolepligtige børn.

→ Flygtningeregistreringens Undervisningsudvalg, 1. Januar 1946. Brev til Luftværnschefen i Odense.

→ Lejrchefen, Allesølejren, 8. januar 1946, Brev med anmodning om forskellige materialer.

→ Luftværnschefen, Odense, 7. december 1945, Brev til lejrlederne.

→ Luftværnschefen, Odense, 20. november 1945, s. 1-2.

Internetarkivet ”Tyske flygtninge i Danmark fra 1945 til 1949”

Franz, W. (1949). Kløvermarken. Fra livet blandt de tyskere fra østområderne, der var interneret i Danmark. Internetarkivet ”Tyske flygtninge i Danmark fra 1945 til 1949”. <http://www.tyskeflygtninge.dk/wfranz1.html>

Da den tyske besættelsesmagt i Danmark kapitulerede i maj 1945, befandt der sig flere hundrede tusinde tyske flygtninge i landet. De var kommet fra de østligste dele af Tyskland, hvor mange civile flygtede vestover af frygt for de russiske soldater. De fleste tyske mænd var indkaldt til militæret, så flygtningene var mest kvinder, børn og ældre mennesker, og de måtte blive i Danmark flere år efter afslutningen af krigen. De boede i flygtningelejre rundt om i landet, afsondret fra det danske samfund. Det var en vanskelig situation. At vende hjem til Tyskland var foreløbig ikke muligt, og de fleste flygtnings hjemegn ville fremover slet ikke være en del af Tyskland. Efter besættelsen var der også modvilje mod tyskere i befolkningen. Men de danske myndigheder anerkendte, at man havde et ansvar for flygtningene. Man oprettede en flygtningeadministration, som skulle sikre ordnede forhold og menneskeværdige vilkår i lejrene, og man organiserede også skole, undervisning og oplysning i lejrene.

Det er undervisningen og oplysningsarbejdet i flygtningelejrene, denne bog handler om. Bogen beskriver og analyserer de danske myndigheders mål og planer og de aktiviteter, man satte i gang. Samtidig belyses de idemæssige forudsætninger for indsatsen og de tyske flygtnings oplevelser af skole- og oplysningsaktiviteterne i en hverdag præget af trange forhold, usikkerhed, savnet af familie og hjemland og isolation fra det danske samfund.

Karen Egedal Andreasen er lektor i uddannelsesforskning ved Institut for Kultur og Læring, Aalborg Universitet.

Palle Rasmussen er professor emeritus i uddannelses- og læringsforskning ved Institut for Kultur og Læring, Aalborg Universitet.